

Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Kepéné Bihar Mária

**Kiskunfélegyháza és a környező települések fóliás
kertkultúrájának kialakulása, valamint mai szerepének
gazdaság- és társadalomnéprajzi vonatkozásai**

Történelemtudományok Doktori Iskola

A Történelemtudományok Doktori Iskola vezetője: Dr. Székely Gábor DSc. egyetemi tanár

Néprajz-Európai Etnológia Doktori Program

A Néprajz-Európai Etnológia Doktori Program vezetője: Dr. Mohay Tamás CSc. egyetemi tanár

A bizottság tagjai:

A bizottság elnöke: Dr. Balázs Géza CSc. egyetemi tanár

Hivatalosan felkért bírálók: Prof. Dr. Juhász Antal DSc. ny. egyetemi tanár

Dr. Kocsis Gyula PhD. egyetemi tanár

A bizottság titkára: Dr. Bali János PhD.

A bizottság további tagjai: Dr. Balogh Balázs PhD.

Dr. Égető Melinda CSc.

Dr. Simon András PhD.

Témavezető: Dr. Szilágyi Miklós DSc.

Kunszállás – Lendva – Budapest

2010

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	2
Bevezető.....	5
A kutatás alapjai.....	7
A kutatás célkitűzései.....	7
A kutatás módszerei és etikai kérdései.....	8
A kutatás térbeli és időbeli határai.....	11
A kutatás alapját jelentő szakirodalom áttekintése.....	15
Kiskunfélegyháza és a környező települések intenzívebbé váló gazdálkodásának társadalom- és gazdaságtörténeti előzményei.....	23
Az újratelepülés és a redempció.....	23
Kiskunfélegyháza közigazgatási-, közlekedési- és kereskedelmi központtá válása.....	26
Kertes tanyák a kiskunfélegyházi futóhomokon.....	28
A Kiskunfélegyháza környéki települések intenzívebbé váló gazdálkodása a 19. század végétől a 20. század közepéig.....	34
<i>Bugac és Bugacpusztaháza.....</i>	<i>34</i>
<i>Fülöpkab.....</i>	<i>36</i>
<i>Gáter.....</i>	<i>36</i>
<i>Jászszentlászló.....</i>	<i>37</i>
<i>Majsajakabszállás, a későbbi Kunszállás.....</i>	<i>38</i>
<i>Móricgát.....</i>	<i>39</i>
<i>Pálmonostora.....</i>	<i>40</i>
<i>Ferencszállás, a későbbi Petőfiszállás.....</i>	<i>41</i>
A Kiskunfélegyháza környéki gazdálkodás belterjesebb ágazatai és a hozzájuk kapcsolódó paraszti tudás jelentősége.....	44
A dohány.....	44
A görögdinnye.....	48
A fűszerpaprika.....	49
A baromfi.....	50
A szőlő és gyümölcs.....	52
Parasztkertészek, zöldséges tanyák.....	57
A tudás egyéb, kiegészítő forrásai.....	61
A kecskeméti homoki zöldségtermesztés.....	61
Bolgárkertészek és hatásuk Kiskunfélegyháza és a környező települések korai zöldségtermesztésére.....	65
A mezőgazdasági szakoktatás hatása a Kiskunfélegyházára és környékére.....	76
Korai zöldségtermesztés a magyar kertekben.....	78
A műanyagok megjelenése a magyar kertekben	85
A fóliázás agrártechnológiai alapjai.....	90
A primórtermesztés agrártechnológiai alapfogalmai.....	90
A termesztő-berendezések.....	91
A melegágy.....	92
Az üvegház.....	92
A váznélküli fóliaborítás.....	92
A fóliaalagút.....	93
A fóliaágy.....	93
A fóliasátor.....	93
A fóliás gazdálkodás korszakai.....	99

A fölialák megjelenése a kollektív gazdálkodás időszakában.....	99
A fölialás zöldségtermesztés kibontakozása az 1970-es, 1980-as években	108
Az 1990-es évek útkeresései: egyre kevesebben, egyre nagyobb területen	114
Az Európai Unión innen és túl, fölialzás az ezredfordulón.....	121
A fölialás zöldségtermesztés eszközkészlete és munkafolyamatai Kiskunfélegyházán és a környező településeken.....	130
Az eszközkészlet rétegeinek egymás mellett élése.....	130
Az eszközkészlet változásának folyamata.....	131
A termelés helyszíne, a telephely kijelölése.....	132
A kerítés.....	133
A fölialátor építés.....	134
A vízellátás biztosítása.....	135
Palántanevelők.....	136
Tároló és munkaterek, valamint egyéb tartozékok.....	137
A fölialás gazdálkodás gépesítésének lehetőségei és korlátai.....	138
Megoldások az eszközkészlet hiányosságainak pótlására.....	139
Újítások, mesterfogások a munkafolyamatokban.....	140
A fölialzás munkafolyamatai a Kiskunfélegyháza környéki gazdaságokban.....	141
Fajtaválasztás.....	142
Talajelőkészítés, talajművelés.....	142
Vetőmagbeszerzés, palántanevelés.....	144
Növényápolás, kötözés, kacsolás.....	145
Szellőztetés.....	146
Öntözés.....	146
Növényvédelem.....	147
Szedés, áruelőkészítés, tárolás, szállítás.....	148
Az értékesítés, a piacozás.....	150
Előkészületek a piacozásra.....	151
Elindulástól a bebocsáttatásig.....	152
A piac.....	154
A kereskedők.....	155
A hordárok.....	158
A nepperek.....	158
Szolgáltatások a piacon.....	159
Éjszaka a piacon.....	159
A munkaerővel való ellátottság és a munkaszervezés.....	162
Megoldások.....	164
Családi gazdaságok, családi munkamegosztás.....	165
A családon kívüli munkaerő alkalmazása.....	168
„Asszonybrigádok”.....	168
„Megbízhatóak”.....	169
„Szegénylegények”.....	170
„A fekete vendégmunkások”.....	171
„Kliensek”.....	174
„Specialisták”.....	174
Fölial alatt természetű speciális növénykultúrák	176
Gombatermesztés.....	176
A fölialás virágkertet és dísnövénytermesztés.....	179
A fölialás gazdálkodás és a környezet kölcsönhatása.....	186
A műanyag fölial, mint új anyag a gazdaságokban.....	186

A vegyszer használat.....	188
Öntözővíz.....	190
A fóliás zöldségtermesztés társadalomnéprajzi vonatkozásai.....	192
Fóliázók vagy fóliások? A fóliás kertészek a helyi társadalomban.....	192
Belső rétegződés, avagy a fóliások társadalma.....	199
Az egyén és a közösség viszonya.....	200
Család és gazdálkodás.....	201
Mobilitás.....	205
Életstratégia	206
Kiskunfélegyházán és környékén mitől vált sikeres életstratégiává a fóliázás?	207
Speciális életmódot követel-e a fóliázás?	211
Összegzés.....	216
Köszönet.....	223
Felhasznált irodalom.....	224

Bevezető

Doktori dolgozatom Kiskunfélegyháza és a környező települések fóliás kertkultúrájának kialakulását, valamint mai szerepének gazdaság- és társadalomnéprajzi vonatkozásait kívánja bemutatni az 1960-as évektől a 2004-ig tartó időszakra fókuszálva.

A primőráru-termelés az egyik legjővedelmezőbb ága a zöldségtermesztésnek. Magyarországon 2000-ben 2653 hektáron 37680 gazdaságban foglalkoztak primőr zöldségtermeléssel.¹

A magyarországi fóliás gazdaságok száma és földterületi adataik. (ÁMÖ 2000.)

	Üvegház és fólia területe (hektár)	A földterületet fóliázásra és üvegházi termelésre is használó gazdaságok száma
gazdasági szervezet	189,29	287
egyéni gazdaság	2463,46	37393
összes	2652,75	37680

Primőr, azaz korai zöldséget leghatékonyabban termesztőberendezések segítségével lehet előállítani. A termesztőberendezések közül a legelterjedtebb a fóliásátor, amely szinte egész évben lehetővé teszi a friss zöldség termesztését.

A téma jelentőségére tanárom, Dr. Bellon Tibor hívta fel a figyelmemet 1998-ban, azóta foglalkozom a kutatásával. Vizsgálataimhoz komoly ösztönzést jelentett e gazdasági és társadalmi jelenség széleskörű elterjedtsége, a Duna-Tisza közén járva ugyanis fóliásátrak ezreit láthatjuk. Kiskunfélegyházán és környékén a fóliák nemcsak a látképet határozzák meg, hanem a bennük dolgozók gazdálkodását és életmódját is. A fóliások meghatározó társadalmi csoportot alkotnak ezen a vidéken, akik egy sikeresnek tartott életstratégiát közvetítenek a közösség felé. A vidéket újra benépesítő, a futóhomokot megszelídítő őseiktől, valamint az itt működő német- és bolgárkertészekről örökölt speciális kertészeti tudásukat, munkaszervező képességüket, szorgalmukat jól kamatoztatják boldogulásuk érdekében. Szívesen választják őket gazdasági egyesületek, iskolaszékek elnökeivé, községi képviselőtestületi tagokká vagy akár polgármesterekké.

Időközben volt lehetőségem részt venni az utóparaszti törekvésekkel és a vidéki életmód változásával foglalkozó több néprajzi konferencián is. Ezek hozzásegítettek a

¹ Kecskés Csaba (szerk.) 2000. Általános Mezőgazdasági Összeírás. Földhasználat Magyarországon a 2000. évben. Településsoros adatok. Budapest. 10-14. és 188-190.

következő felismeréshez: a kollektív gazdálkodás korszakának és az azt követő időszaknak a társadalmi és gazdasági jelenségeinek a megértéséhez a földiázás kutatása sok hasznos adattal szolgálhat. Az intenzív zöldségtermesztés a gazdálkodás egyik olyan ága, amelyet a kollektív gazdálkodás csak időlegesen vetett vissza. A kezdeti anomáliák után, a szocialista agrárpolitika a földiázást meghagyta a háztáji gazdálkodás keretei között, így már jóval a piacgazdaság megjelenése előtt elősegítette a piacorientált kisüzemi gazdaságok virágzását. A földiázás szinte állatorvosi lóként vizsgálható, ha azokat az utakat illetve útvesztőket szeretnénk feltérképezni, amelyek a magyar agrárnépességet az utóparaszti létből az agrárvállalkozóvá válásig vezették. Elsősorban a jelenkutatásra koncentráló, a terepmunkára és résztvevő megfigyelésre építő doktori dolgozatom ennek a folyamatnak a megismeréséhez szeretne hozzájárulni.

A kutatás alapjai

A kutatás célkitűzései

A Kiskunfélegyháza környéki főlías gazdálkodás kutatása során az első feladat a főlíasátor alatt végzett korai zöltségtermesztés történetének felderítése volt. Ehhez egyfelől a néprajzi, kertészettörténeti szakirodalom és a gyűjtések, a terepmunka alapján fel kellett vázolni a korai zöltségtermesztésnek a főlíáig vezető fejlődési útját. Hogyan lett a saját szükségleteket kielégítő, önellátó zöltségtermesztésből intenzív piacra termelő kertészeti ágazat? Másfelől izgalmas kérdésnek mutatkozott, hogy a kialakulásra milyen hatással voltak a redempció által kialakított gazdasági és társadalmi viszonyok, a Duna-Tisza közti homokhátság újra benépesítése és a kertes tanyák kialakulása a futóhomokon, vagyis az intenzív gazdálkodási ágak megjelenése ezen a vidéken?

Fontos volt utána járni konkrét eseteken, családtörténeteken keresztül, hogy milyen forrásokból származott a később a főlíázás irányába forduló kertészeti tudása. Ismerték-e az intenzívebb gazdálkodási ágazatok a baromfitartás, a dohány-, a dinnye-, a fűszerpaprika-, a szőlő- és a gyümölcstermesztés tudományát? Találkoztak-e a német- és bolgárkertészek ismereteivel? Jártak-e gazdasági iskolákba, tanfolyamokra?

A főlía, mint termelőeszköz a szövetkezeti gazdálkodás időszakában, és annak köszönhetően, az 1960-as évek legvégén jelent meg a kertészetekben. Így elkerülhetetlen volt a téveseknek a gazdálkodásra, ezen belül is a kertészkedésre gyakorolt hatását vizsgálni. A szocialista gazdaságpolitika kiemelt jelszava volt a lakosság zöldséggel való ellátása. Fontos volt nyomon követni annak az elképzelésnek a változását, amely szerint a zöltségtermesztést nagyüzemi keretek között kell megvalósítani. Illetőleg azt, hogy a zöltségtermesztés milyen tapasztalatok hatására került a háztáji gazdaságok keretei közé, vált a legtöbb helyen meghatározóan kisüzemi ággá.

A főlíát alkalmazó termesztési mód technológiájának, növénykultúráinak, elterjedtségének vizsgálata is fontos feladat volt. A korszakban lezajló politikai, gazdasági és társadalmi változások hatására korszakok rajzolódtak ki.

A gazdaságnéprajzi kérdések mellett legalább annyira izgalmasnak mutatkoztak a társadalomnéprajziak is. A korai zöltségtermesztés egyes korszakaiban milyen társadalmi csoportok, vagyoni helyzetű emberek keresték a megélhetésüket ebben a gazdálkodási módban? Hogyan rétegződik a főlíasok társadalma? Milyen kiszolgáló foglalkozási

csoportok társulnak hozzájuk? Kik lettek a földiások közül sikeresek és miért éppen ők? Mennyire dominálnak a sikeres gazdaságokban a kertészeti tudás, az anyagi tőke és a társadalmi kapcsolatok?

A földiás gazdaságokban kardinális kérdés a munkaszervezés is. A gazdaságok többsége családi munkaszervezetre épül. Ennek kapcsán felmerül, hogy a hatékony, de a véges munkaerővel rendelkező családi munkaszervezet mikor kezdi gátját jelenteni a növekedésnek? Illetve, ha már nem elég ez a munkaerő, hogyan lehet bővíteni a gazdaságot, kikből lesznek földiás munkások? A földiás munkák kapcsán van-e nemek közötti munkamegosztás, és ha igen, hogyan jelentkezik az?

A földiázás, akárcsak a mezőgazdaság legtöbb ága sajátos életmódot alakít ki. E megállapítás kapcsán alapkérdésként vetődik fel, hogy létezik-e egyáltalán „földiás” elnevezésű társadalmi csoport? Ha igen, milyen időbeosztás, értékrend szerint élnek az életüket? Milyen szerepe van ebben a családnak? Hogyan viszonyulnak a munkaidő és a pihenőidő kérdéséhez? Törekcszenek-e gyermekeiket is ebbe az irányba terelgetni, illetve a gyerekeknek mennyire vonzó a család életstratégiaja? Egyáltalán van-e életstratégiajuk és mi jellemzi azt?

Mindezek a kérdésfeltevések elvezetnek ahhoz a gondolathoz, hogy sikerült-e földiásoknak vérbeli agrárvállalkozóvá válniuk, egyáltalán akarnak-e agrárvállalkozók lenni? Illetve megőriztek-e ezek a mezőgazdaságból élő emberek valamit az utóparaszti létből vagy az már nyomtalanul eltűnt? Ha pedig még őriznek valamit a paraszti tudásból és értékrendből, az hozzájárul-e a sikerességükhöz vagy éppen hátráltatja őket? És főként, ők minek tartják magukat? Vállalkozónak, parasztnak, földművesnek, kertésznek vagy földiásnak?

A kutatás módszerei és etikai kérdései

A Kiskunfélegyháza környéki földiás zöldségtermesztés kialakulását, valamint gazdaság- és társadalomnéprajzi vonatkozásait 1998-ban kezdtem kutatni. A földiázással kapcsolatos első közvetlen tapasztalataimat középiskolásként és egyetemistaként szereztem 1992 és 2002 között, amikor földiásoknál dolgoztam, mint szedőmunkás és piaci kiségitő. Később, amikor tanárom, Dr. Bellon Tibor felhívta a figyelmemet a téma néprajzi kutatásának fontosságára, munkám résztvevő megfigyelésbe ment át. Ezeket a megfigyeléseket aztán folyamatosan interjúk készítésével egészítettem ki. Munkám legfőbb forrását - a kutatás

területét jelentő 11 településen - a fóliás gazdálkodókkal készített interjúk jelentették. A kutatás során 89 gazdaságban jártam. A gazdaságokat igyekeztem úgy kiválasztani, hogy különböző nagyságú és fejlettségi szintű gazdaságok legyenek, amelyek különböző növényeket termesztnek. A kutatáshoz több, a következő részművekre rávilágító kérdőívet dolgoztam ki: a kertészeti technológia és tárgyi ellátottság, illetve az életstratégia és életmód témakörökben.

Az interjúk mellett az együttműködő készséget mutató gazdaságokban inventárium jellegű összeírást végeztem a tárgyi ellátottság vizsgálatához. Másolatokat készítettem a gazdaság belső keletkezési iratairól: tervrajzokról, gazdasági feljegyzésekről, könyvelésekről. A terepmunka során fotódokumentációt készítettem a telephelyekről, a munkaeszközökről, munkafolyamatokról. A fóliás gazdaságok fejlődését negyedévenkénti terepbejárások segítségével követtem nyomon, naplót vezetve az észlelhető technikai és szerkezeti változásokról. Látogattam magbörzékét és továbbképzéseket, amelyeket a fóliás technológiát előállító cégek szerveztek. 1999-ben résztvevője voltam egy kunszállási biogazda tanfolyamnak.

Itt érdemes rövid utalást tennünk arra, hogy az 1980-as évektől kezdődően, de különösen a rendszerváltozás után a néprajz mellett más társadalomtudományok, így a szociológia figyelme is erőteljesen a magyar agrárium jelenvizsgálatának irányába fordult. A szociológiai vizsgálatok módszereihez képest a néprajzi kutatások, így köztük ez a kutatás is, egyebek között abban tud újat hozni, hogy nemcsak a társadalmi jelenségekre koncentrálnak, hanem részletesen bemutatja magát a gazdálkodási módot is. Véleményem szerint a termelés technológiája és a munkafolyamatok részletes ismerete nélkül nem értelmezhető az életmód, az életstratégia kérdésköre sem, a kettő nem választható el egymástól.

A terepen szerzett tapasztalataimat a témára vonatkozó szakirodalom összegyűjtésével és felkutatásával egészítettem ki. Ehhez más tudományterületek eredményeit is segítségül hívtam, például az agrártechnológiát és agrártörténetet, a szociológiát, a gazdaságföldrajzot és a statisztikát. A kertészeti, vidékfejlesztési szakfolyóiratokból is többet áttanulmányoztam, köztük a Kertészet és Szőlészetet, az Agrárinfót és A falut.

A statisztikai forráscsoport kapcsán a korai, fólia vagy üvegház alatt végzett zöldségtermesztés kutatása során nincs könnyű helyzetben a kutató. Ez a gazdasági módszer annyira „modern” és újszerű, hogy a statisztikai mérés szempontjai közé csak az 1990-es évek második felére került be. Addig csak a szántóföldi növénytermesztésen volt a

hangsúly, a zöldségfélék statisztikai adatai között pedig nem különböztetik meg a szabadföldön vagy az üvegházakban, fóliákban termelt zöldséget. A művelési ágak szerinti vizsgálatnál is csak a kert szerepel, ami nem alkalmas a fóliázásra vonatkozó megállapítások levonására. A zöldségtermesztés statisztikai felmérése kapcsán azzal a problémával is szembetalálja magát a kutató, hogy minden korszakban más növényfajtákat soroltak a legfontosabb zöldségnövények közé. Az uborka és a retek, hol szerepelnek ebben a kategóriában, hol nem. Plusz nehézséget jelent, hogy a paprikán belül a paradicsompaprika és a zöldpaprika az 1980-as évek közepéig egy kategória volt, onnantól pedig külön kategória lett. Részletes és alapos statisztikai felmérésre a fólia- és üveg alatt végzett zöldségtermesztésre vonatkozóan lényegében csak az Általános Mezőgazdasági Összeírásor került sor, 2000-ben.

A fóliázás kialakulását, különösen a történeti gyökereket jelentő monokultúrákat, a boltgárkertészetet, illetve a szövetkezeti gazdálkodást levéltári források segítségével vizsgáltam. A jelenség meghonosodásának és elterjedtségének vizsgálatakor nagy segítségemre voltak a térképek és a műholdas felvételek.

A helyi lapok, mint például a Petőfi Népe és a Kiskunfélegyházi Szuperinfó, valamint a gazdálkodók körében népszerű Szabad Föld című napi- és hetilapok mezőgazdasági és hirdetési rovataiból is sok hasznos információt szereztem. Az interneten található forrásanyag nagy segítségemre volt a kutatásban, a kistérség honlapja és a gazdálkodóknak szánt internetes oldalak, fórumok mindig tele vannak a fóliázásról szóló hasznos hírekkel, információkkal.

A kutatásnál már a kezdetektől fogva felmerült egy fontos etikai kérdés: az adatközlők védelme. Ennek a gazdálkodási módnak ugyanis több kényes kérdése, illegális vonatkozása van, mint például a fekete munkások alkalmazása, a szabálytalan vegyszerhasználat, és rendkívül feltettek a szakmai titkok is. Ezek kapcsán a nyílt és készséges beszélgetés feltétele legtöbbször az volt, hogy megőrzöm az adatközlő névtelenségét. A fényképek készítésekor is többször volt feltétel, hogy ne szerepeljenek rajta a gazdák és munkásaik. Számos információ esetén magam is úgy érzem, kötelező megőriznem a névtelenséget, nehogy hitelrontással, rágalmazással vádoljanak meg. Sok esetben gátolta az információszerzésem a munkaadók és munkásaik közötti alá- és fölérendeltségi viszony is. Annak érdekében, hogy a szakmai etikának és a hitelességnek is eleget tegyek, dolgozatomban az adatközlők közül csak azok szerepelnek név szerint, akik ehhez hozzájárultak. A többiek nem tényleges nevükön szerepelnek, vagy fiktív neveket

alkalmazok jelölésükre, vagy a településük megadásával és a gazdálkodási körülményeiknek a körülírásával konkretizáltam, tettem személyesebbé nyilatkozataikat.²

A kutatás térbeli és időbeli határai

A kutatás térbeli központját Kiskunfélegyháza és a környező települések adják. Kiskunfélegyháza, a Duna-Tisza közti homokhátság középső részén elhelyezkedő egykori mezőváros, amely mindig is egyfajta központi jelleggel bírt ezen a területen. A jászkun redempcióban vezető szerepet játszott, mint a környező puszták megváltója és bérelője. Volt a jászkun kapitány székhelye is, majd hosszú ideig járási székhely az 1950-ben létrehozott Bács-Kiskun megyében.³ 1994 óta pedig a róla elnevezett kistérség központja.⁴ A Kiskunfélegyházi kistérségnek 47 ezer lakosa van, és 718 négyzetkilométeren terül el.

Kiskunfélegyháza területe 2010-ben 256 négyzetkilométer volt, népsűrűsége 127 fő négyzetkilométerenként, lakossága pedig 32 632 fő.⁵ Közlekedési csomópont jellegét máig megőrizte, a városon áthalad az 5-ös számú főút és az M5-ös autópálya. A város vasúti forgalma is kiemelkedő: a Budapest - Szeged vasútvonalon fekszik, a városból közvetlen vonatok közlekednek Kiskunhalasra, Szentesre, Lakitelekre és Szolnokra.⁶ Érdekes módon a félegyházi vasútállomás és az itt összefutó 20 sínpálya lenyűgözte már Borovszky Samut és Erdei Ferencet is.⁷ Kiskunfélegyháza Budapesttől közúton alig 100 kilométerre található, amely az autópályának köszönhetően egyórás autótutat jelent. A régi vásártéren minden hónap 3. vasárnapján nagyforgalmú és népszerű országos állat- és kirakodó vásárt tartanak. A város szívében található piactéren pedig hétfő kivételével minden nap piac működik. Az árusok ma is birtokba veszik az egész Főteret, kiemelt piaci nap a péntek. A város közigazgatási és oktatási központ.

Kiskunfélegyháza mellett Bugac, Bugacpusztaháza, Fülöppjakab, Gátér, Jászszenzlászló, Kunszállás, Móricgát, Pálmonostora, Petőfiszállás és Tiszaalpár

² Az adatközlők védelméről és az idézetekről, mint a kollektív tudásanyag megjelenítőiről ad hasznos útmutatást: Bali János 2005a 111.

³ Bács-Kiskun megye közigazgatási rendszerének alakulásáról: Iványosi - Szabó Tibor 1990. 5-90.

⁴ Bánki Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 155-161.

⁵ www.kiskunfelegyhaza.hu A város honlapjáról származó legfrissebb adat. 2010. 11. 23.

⁶ A Kiskunfélegyházi kistérség népességére és infrastruktúrájára vonatkozó adatok a kistérség egyik Sapard pályázathoz készített beadványából származnak: www.kiskunfelegyhaza.hu/sapard/htm. Letöltés: 2009. 03. 02.

⁷ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 384-403. és Erdei Ferenc 1977a 156-157. is külön fejezetet szentelnek a városról szóló leírásaikban a kiskunfélegyházi vasútállomásnak.

települések alkotják még a kutatás terepét.⁸ A fent említett falvak helyén lévő egykori puszták Tiszaalpár és Bugac kivételével a redempció óta Kiskunfélegyháza hatáskörébe tartoztak. A vizsgált települések területét, népességét és népsűrűségét a következő táblázat mutatja.⁹

A vizsgált települések területe, népessége és népsűrűsége a 2010-ben.

Település	terület (km ²)	népessége (fő)	népsűrűsége (fő/ km ²)
Bugac	131,11	2869	22,05
Bugacpusztaháza	43	322	7,48
Fülöpjakab	23,16	1162	50,17
Gátér	30,89	1027	33,24
Jászszentlászló	60,34	2570	44
Kiskunfélegyháza	256,3	32632	127
Kunszállás	20,85	1673	80,23
Móricgát	32,66	499	15,7
Pálmonostora	53,29	1865	35
Petőfiszállás	67,78	1521	22,44
Tiszaalpár	91,13	5031	56,02

Bugac Bács-Kiskun megye középső-keleti részén Kecskeméttől 40 kilométerre, Kiskunfélegyházától délkeleti irányba 20 kilométer távolságban fekszik. A megye 6. legnagyobb területű települése. Az M5-ös autópálya és az 5-ös főút felől egy mellékúton érhető el és Jászszentlászló, illetve az 54-es főút felől is egy mellékúton érhető el. Vonattal a MÁV 149-es számú vonalán volt megközelíthető.¹⁰ Bugac 1950. január 1-jén vált önálló tanácsú településsé, Kecskeméttől elszakadva. 1989-ben pedig már Bugactól szakadt el Bugacpusztaháza. Bugac és Bugacpusztaháza társult önkormányzat, ami annyit jelent, hogy közös költségvetésből működnek.¹¹

Fülöpjakab Kiskunfélegyházától északkeleti irányba, 15 kilométerre található település. Kiskunfélegyháza felől az Izsákra vezető alsóbbrendű úton közelíthető meg, illetve a régi 5-ös főútról Kunszálláson át. 1881-ben csatolták közigazgatásilag

⁸ Jászszentlászló és Móricgát azóta átkerültek a Kiskunmajsai kistérségbe, de akárcsak évszázadokon keresztül ma is meghatározza fejlődésüket a Kiskunfélegyházával való gazdasági, közigazgatási és társadalmi kapcsolat.

⁹ www.foldhivatalok.geod.hu/telepulesek. Letöltés: 2010. december 5.

¹⁰ A személyszállítás 2009. december 13-án megszűnt.

¹¹ Bugac és Bugacpusztaháza elhelyezkedésének és rövid történetének a bemutatása a következő munka alapján készült: Czakó Ferenc 1995. 9-32.

Kiskunfélegyházához. 1952-től Kunszállás része lett. Kunszállás községből 1989-ben kivált és 1990-ben lett önálló község Fülöpkab néven.¹²

Gátér Kiskunfélegyházától 10 kilométerre, keletre fekvő település, amely a Kiskunfélegyházát Csongráddal összekötő út mentén terül el. Kiskunfélegyházáról a 451. számú közúton, illetve a Kiskunfélegyházát Szentessel és Orosházával összekötő úton közelíthető meg. Az egykor Kiskunfélegyházához tartozó Kisszállás pusztát 1891-től nevezik Gátérnak. Önálló községgé 1924-ben alakult.¹³

Jászszentlászló Kiskunfélegyházától 18 kilométerre, délnyugatra fekvő település. Megközelíthető közúton a Kiskunfélegyházáról Kiskunmajsára vezető úton, illetve az M5-ös autópályáról Kiskunfélegyháza után letérve, vasúton pedig a Kiskunhalas-Kiskunfélegyháza vonalon. A település régi nevei Pusztalászló, Pusztaszentlászló voltak. Az 1840-es évekig Félegyháza pusztája volt. 1847-ben Jászszentlászló néven vált önálló településsé. 1856-ban 146 család költözött ide Jászkáóhalmárról. 20. századi történetében meghatározó volt a Kiskunfélegyházához gravitálás. 2007 óta a Kiskunmajsai kistérség része.¹⁴

Kunszállás Kiskunfélegyházától 12 kilométerre északnyugati irányban fekszik. A Budapest-Szeged vasútvonal egyik állomása. Az M5-ös autópálya és a régi 5-ös főút halad el mellette, illetve a Kiskunfélegyházát Izsákkal összekötő alsóbbrendű úton is megközelíthető. 1945-ben alakult önálló községgé. 1948-ban az egykori Jakabszállás pusztának Fülöpszálláshoz tartozó részét is hozzá csatolták, a neve ekkor lett Kunszállás. Az egykori fülöpszállási rész 1989-ben önálló községgé alakult Fülöpkab néven.¹⁵

Móricgát Kiskunfélegyházától délnyugati irányba, légvonalban 12 kilométerre fekvő település, de közúton elég nagy kerülővel és nehezen közelíthető csak meg, Bugac illetve Jászszentlászló felől. Ez a pusztarész 1893-tól Szankhoz tartozott. Móricgáton az 1920-as években formálódott ki a tanyaközpontszerű sűrűsödés.¹⁶ 1942-ben Szank község közigazgatási kirendeltséget létesített a tanyaközpontban és ezután önállósult Móricgát. Vonattal a MÁV 149-es számú vonalán volt elérhető.¹⁷

¹² Fülöpkab történetéről: Piroska István 2000. 11-22.

¹³ Gátérről eddig még nem íródott helytörténeti munka, rövid összefoglalást tartalmaz e témában: Fekete János 1997. 55-57.

¹⁴ A település történetéről: Halász Mátyás 1993. 3-73. Szücs Judit (szerk.) 2001. és Bánkiné Molnár Erzsébet 2001a 54-61.

¹⁵ Tóth Istvánné 1995. 84-85.

¹⁶ A település történetének vizsgálatát megnehezíti, hogy közel 50 éven át Szankhoz volt csatolva. Móricgátról így külön helytörténeti munka még nem született, történetéről rövid összefoglalást találunk: Juhász Antal 2005. 207-211. és Forczek Zoltán-Janó Ákos 1977. 3-47.

¹⁷ A személyszállítás 2009. december 13-án megszűnt.

Pálmonostora Kiskunfélegyházától 15 kilométerre, délkeletre fekvő település. A régi 5-ös számú főúton közelíthető meg Félegyháza felől. Az Alsó- és Felső Pusztá Péteri elnevezésű pusztákból kialakult Pétermonostora és Pálmonostora települések egyesítésével jött létre Pálmonostora néven. 1924 óta önálló község.¹⁸

Petőfiszállás Kiskunfélegyházától 13 kilométerre, délre a Szeged felé vezető M5-ös autópálya illetve a régi 5-ös főút mentén található település. A kistérség egyetlen települése, amely Kiskunfélegyháza mellett kiharcolta, hogy az M5-ös autópályáról saját lehajtója legyen. Vasúton a Budapest-Szeged vonalon közelíthető meg, Kiskunfélegyházától való vasúti távolsága 10 km. Ferencszállás pusztából 1952-ben vált Petőfiszállás néven önálló községgé.¹⁹

Tiszaalpár Kiskunfélegyházától északkeletre, 18 kilométerre fekvő település. Közúton Kecskemét, Csongrád és Kiskunfélegyháza felől közelíthető meg. Vonattal a MÁV 145-ös számú Szolnok-Kiskunfélegyháza vonalán érhető el. 1973-ban Alpárt és Tiszaújfalut egyesítették és így jött létre Tiszaalpár.²⁰

A vizsgált települések köre a kutatás folyamán rajzolta ki saját magát.²¹ Azok a települések kerültek bele, amelyek a piacra termelő, korai zöldségtermesztés kialakulása során élénk gazdasági és társadalmi kapcsolatokat tartottak fent Kiskunfélegyházával. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy amelyek számára föliázás tekintetében Kiskunfélegyháza volt a követendő minta. Érdekes módon ezek a települések egybeestek az 1994-ben a kiskunfélegyházi kistérséghez tartozókkal. A kistérséget ugyanis több településfejlesztési előtanulmány segítségével igyekeztek a természetföldrajzi és társadalmi kötődések alapján kialakítani.²²

Kiskunfélegyházát és környékét hálás terepnek tartom a föliázás kutatására, mivel Magyarország intenzív zöldségtermesztő területi közül a későn iparosodottak közé tartozik. Egészen a 2000-es évig a kis- és közepes föliás gazdaságok túlsúlya jellemezte. A korán iparosodott primórtermesztő körzetekkel szemben, mint például Szentes, ez „parasztozabb” jellegű volt, ahol jobban domináltak az egyéni kezdeményezések, családi gazdaságok és a paraszti innovációkészség.

Az már a kezdetektől fogva nyilvánvaló volt, hogy a kutatás területét nem lehet és nem szabad merev határok közé szorítani, kíváncsok és szükségesek a kitekintés

¹⁸ Pálmonostor történetéről: Szücs Judit 1990. 79-91.

¹⁹ Petőfiszállás történetéről: Bánkiné Molnár Erzsébet É.n. 15-85.

²⁰ Tiszaalpár történetéről: Bárh Dániel É.n. 19-92.

²¹ A kutatási terület körbehatárolásának problematikájáról ír: Bali János 2001. 199-221.

²² Az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetének a Kiskunfélegyházi kistérségre vonatkozó területfejlesztési koncepciója: www.rkk.hu/bacsikonc/kkfhaaza.htm. Letöltés: 2006. 03. 04.

fontossága a többi primőr-termelő körzetek hatása és az értékesítés kapcsán volt a legszembevetőbb. Így került a látótérbe Szentes, Csongrád és Tiszakécske kertészkedése is. Egyes, a területtel szomszédos települések, mint például Jakabszállás, Lakitelek és Városföld esetében pedig érdekes volt megvizsgálni, vajon mi az oka annak, hogy egyes településeken meggyökeresedett ez a termelési mód és a hozzá kapcsolódó életstratégia, míg másokon nem.

Kecskemétet sem lehetett figyelmen kívül hagyni, mivel nemcsak mint piacközpont, hanem, mint tudásközpont is hatást gyakorolt Kiskunfélegyháza és környéke föliás kertészetére. Előbb a német kertészcséheken keresztül, majd az ott létrejött Kertészeti Kutatóintézet és Kertészeti Főiskola által.

Kiskunfélegyházán és környékén az első föliásátrak az 1960-as évek legvégén jelentek meg, a kollektív gazdálkodás időszakában. Így kutatásaim középpontjában is az 1960 és 2004 közötti időszak áll. A föliás zöldségtermesztés speciális kertészeti tudást, munkaszervezést kívánó gazdálkodási mód, amelynek gyökerei a Duna-Tisza közí homokhátságon a 19. század végén egyre belterjesebbé váló gazdálkodásban már megtalálhatóak. Így az előzményeket már a 18. és 19. század fordulójától vizsgáltam. A 2004-es esztendőt azért választottam záró dátumul, mivel Magyarországnak az Európai Unióhoz való csatlakozása, és az uniós agrárdirektívákhoz való igazodása olyan változásokat eredményezett a föliás gazdálkodásban, ami egy teljesen új korszakot nyitott. Ez az 1960-as évektől a 2004-ig tartó időszak az, amelyre vonatkozóan a statisztikai adatok is igyekeztem felsorakoztatni. A dolgozat fő célja nem a föliás zöldségtermesztés kronológiájának felvázolása, az időrendiség követése, inkább tematikus egységekben gondolkodik, folyamatokat kíván bemutatni. A kontinuitást és az ok-okozati összefüggéseket keresi. Ennek következményeként gyakoriak benne az időbeli ugrások, oda- és visszautalások.

A kutatás alapját jelentő szakirodalom áttekintése

A Kiskunfélegyházán és környékén kialakult föliás zöldségtermesztést néprajzi szempontból eddig még nem kutatták. Sőt a kutatás során az is kiderült, hogy a föliázás előzményeit jelentő intenzívebb mezőgazdasági kultúrák vizsgálata is hiányzik, nem született még kutatás a vidék baromfifuttatásáról, dohánytermesztéséről, a kollektív gazdálkodás időszakának mezőgazdaságáról. Így a történeti előzmények kutatását is el

kellett végezni először. A feltáró munkához az alapot a kerti növénytermesztésről szóló néprajzi, történeti és kertészeti irodalom jelentette. Ez azonban olyan gazdag és szerteágazó, hogy célszerű volt a hangsúlyt a dolgozat szempontjából leglényegesebb intenzív, piacra termelő zöldségtermesztés témakörére, és az erre vonatkozó irodalomra fektetni.

A kerti növénytermesztés és a kertészkedés néprajzi módszerű bemutatásánál Szilágyi Miklósnak a Magyar Néprajz II. Gazdálkodás kötetében található Kerti növénytermesztés-kertészkedés című összefoglalása jelenthet nélkülözhetetlen kiindulópontot.²³ Boross Marietta doktori disszertációja pedig a szántóföldi kertművelés tekintetében foglalta össze a magyarországi kertkultúrák néprajzát.²⁴

A kerti növénytermesztés kutatásához több település²⁵ és tájegység²⁶ néprajzi monográfiájában találhatunk hasznos adalékokat. Nem szabad megfeledkeznünk a kapás növénykultúrákról sem, így a kukoricáról,²⁷ a burgonyáról,²⁸ a dohányról és az olajnövényekről²⁹ sem, valamint az ezekhez kapcsolódó kertészeti tudás jelentőségéről sem.

A Kiskunfélegyháza környéki falvak gazdálkodásának intenzívebbé válásában fontos szerepet töltött be a dohánytermesztés. A dohánytermesztés történetét Takács Lajos,³⁰ Balogh István,³¹ Bálint Sándor,³² Dobrossy István³³ és Lábadi Károly³⁴ írásaiból, monográfiáiból ismerhetjük meg. Napjaink dohánytermesztéséről pedig Fodor Ferenc írásából tájékozódhatunk.³⁵

A kutatás szempontjainak, módszereinek a kidolgozásához, a feldolgozás témaköreinek kialakításához nélkülözhetetlen volt a zöldségtermesztéssel foglalkozó tájörzeteket, az egyes monokultúrákat bemutató munkák megismerése. Bálint Sándornak a szegedi paprikáról szóló publikációi³⁶ és monográfiája³⁷ azért is lényegesek, mert a

²³ Szilágyi Miklós 2001. 462-492.

²⁴ Boross Marietta 1967. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára. Kézirat. (EA 8799)

²⁵ Kecel földműveléséről Bellon Tibor 1984. 549-572. Szenteshez kapcsolódóan: Mód László 2001. 161-165. A Makó hagyoma és zöldségtermesztéséről: Tóth Ferenc 2008. 184-195. A padéi mentatermesztésről: Simon András 2002. 208-220.

²⁶ Rapaics Raymund 1940. Halász Péter 1973. 507-525. Bárh János 1974. 213-233.

²⁷ A magyar kukoricatermesztésről: Balassa Iván 1960.

²⁸ A burgonya Magyarországon: Kósa László 1980.

²⁹ A magyar olajnövény kultúráról: Selmeczi Kovács Attila 1993.

³⁰ Takács Lajos 1964.

³¹ Balogh István 1961.

³² Bálint Sándor 1976. 590-610.

³³ Dobrossy István 1978.

³⁴ Lábadi Károly 1983.

³⁵ Fodor Ferenc 2008a 134-145.

³⁶ Bálint Sándor 1959. 139-170.

³⁷ Bálint Sándor 1962.

Kiskunság szegedi újra benépesítői közül többen is magukkal hozták erre a vidékre a paprikakultúrát. Juhász Antal a szegedi paprikakultúra kisugárzásáról Röske monográfiájában írt áttekintést.³⁸ A kalocsai fűszerpaprika termelés történetét Gallai Antal,³⁹ Sasvári Sándorné,⁴⁰ Fehér Zoltán⁴¹ és Nagy Anikó⁴² kutatásaiból ismerjük. A paprikatermesztés és feldolgozás technológiájával foglalkoznak Obermayer Ernő⁴³ és Szűcs Kálmán⁴⁴ monográfiái. A szentesi paprikáról Szalva Péter⁴⁵ és Szűcs Judit⁴⁶ értekeztek. A Duna-Tisza közti homokhátság délkeleti részének fűszer- és zöldpaprika termesztését néprajzi szempontból napjainkban Fodor Ferenc kutatja.⁴⁷ A szegedi és a horgosi paprika termelési kapcsolatairól pedig Klamár Zoltán végzett kutatásokat.⁴⁸

Boross Mariettának,⁴⁹ Erdei Ferencnek,⁵⁰ Halmágyi Pálnak,⁵¹ Sipos Jenőnének⁵² és Tóth Ferencnek⁵³ a makói hagymatermesztésről szóló munkáiból hasznos kutatási szempontok meríthetők. A fokhagyma termesztés és értékesítés néprajzi vonatkozásaira Szabó László⁵⁴ és Solymos Ede⁵⁵ figyeltek fel. A dinnyések kertészeti tudását Boross Marietta,⁵⁶ Lapu Istvánné,⁵⁷ Varga Gyula,⁵⁸ Viga Gyula,⁵⁹ Zentai János⁶⁰ és Orosz István⁶¹ publikációiból ismerhetjük meg. A téma ismerete azért is fontos, mivel a hevesi feleddinnyések szívesen vállaltak munkát a Duna-Tisza közti homokhátságon is. Napjaink dinnyetermesztéséről Töröcsik István⁶² és Erostyák Zoltán⁶³ tanulmányaiból szerezhetünk információkat. A zöldségnövények termesztésére szakosodott falvak kertészeinek tudására

³⁸ Juhász Antal 1996. 291-327.

³⁹ Gallai Antal 1944.

⁴⁰ Sasvári Sándorné 1969.

⁴¹ Fehér Zoltán 1987. 47-65.

⁴² Nagy Angéla 1987. 108-115.

⁴³ Obermayer Ernő 1921.

⁴⁴ Szűcs Kálmán 1975.

⁴⁵ Szalva Péter 1959.

⁴⁶ Szűcs Judit 2003. 11-23.

⁴⁷ Fodor Ferenc 2005a 409-419. és 2008a 63-89.

⁴⁸ Klamár Zoltán 2005. 69-75.

⁴⁹ Boross Marietta 1968. 127-154.

⁵⁰ Erdei Ferenc 1941.

⁵¹ Halmágyi Pál 1982. 189-197.

⁵² Sipos Jenőné Somodi Mária 1986.

⁵³ Tóth Ferenc 1969. 55-85, 1982. és 1998a illetve 1998b 75-117. Tóth Ferenc (szerk.) 1997.

⁵⁴ Szabó László 1973. 287-308.

⁵⁵ Solymos Ede 1976. 84-87.

⁵⁶ Boross Marietta 1957. 257-272. és 1959. 579-621.

⁵⁷ Lapu Istvánné 1983. 29-32.

⁵⁸ Varga Gyula 1993. 175-191.

⁵⁹ Viga Gyula 1991. 91-124. 1996. 134-137.

⁶⁰ Zentai János 1965. 193-204.

⁶¹ Orosz István 1994. 407-411.

⁶² Töröcsik István 2002. 189-195.

⁶³ Erostyák Zoltán András 2005. 379-394.

és életmódjára Benkő Samu,⁶⁴ Csoma Zsigmond,⁶⁵ Enyedi János,⁶⁶ Krupa András⁶⁷ és Varga Gyula⁶⁸ adatokban gazdag tanulmányai világítanak rá. A városok ellátására szakosodott, piacozó zöldségtermesztésükről nevezetes települések közül Boross Marietta a Pest-környéki paradicsomkultúrát,⁶⁹ a Fertő-tó déli partján elterülő települések zöldségtermesztését,⁷⁰ Sipos Zsuzsa Dunavecse kertkultúráját,⁷¹ Kósa László a gyulai zöldségtermesztő körzetet⁷², Paládi Kovács Attila a Losonc-vidéki magyar kertészfalvakat,⁷³ Csizmás Sándor⁷⁴ és Boross Marietta⁷⁵ a békési zöldségtermő tájat, Nagy Lajos⁷⁶ és Balanyi Béla⁷⁷ pedig Nagykőrös zöldségtermesztésének múltját mutatta be. Az értékesítés színtereiről, kertészeti vásárokról írt: Solymos Ede⁷⁸ és Csoma Zsigmond⁷⁹

Az iparszerű német- és bolgárkertészet hatása is kulcsfontosságú a földiás zöldségtermesztés kialakulása szempontjából. A német kertészcéhek hatásáról és Kecskemét homoki zöldségtermesztéséről szól Boross Marietta egyik tanulmánya.⁸⁰ A bolgárkertészet magyar kertkultúrára gyakorolt hatásáról Balkányi Béla,⁸¹ Révész István,⁸² Limbacher Károly,⁸³ Szállási László,⁸⁴ Boross Marietta,⁸⁵ Czibulya Ferenc,⁸⁶ Csoma Zsigmond,⁸⁷ Dimitrov Imre,⁸⁸ Peneva-Vincze Lili,⁸⁹ Major Miklós,⁹⁰ Palov József,⁹¹ Surányi Dezső,⁹² Varga Gyula,⁹³ Muskovics Andrea Anna⁹⁴ tanulmányai segítségével

⁶⁴ Benkő Samu 1972.

⁶⁵ Csoma Zsigmond 1983. 17-83. és 1998.

⁶⁶ Enyedi József 1962. 404-431.

⁶⁷ Krupa András 1970. 61-77.

⁶⁸ Varga Gyula 1975. 259-280. és 1988. 169-183.

⁶⁹ Boross Marietta 1956. 129-161.

⁷⁰ Boross Marietta 1965. 308-322.

⁷¹ Sipos Zsuzsanna 1959. 190-216.

⁷² Kósa László 1967. 496-513.

⁷³ Paládi - Kovács Attila 1982. 377-385.

⁷⁴ Csizmás Sándor 1987. 176-183.

⁷⁵ Boross Marietta 1983. 425-460.

⁷⁶ Nagy Lajos 1930.

⁷⁷ Balanyi Béla 1994. 529-552.

⁷⁸ Solymos Ede 1976. 84-87.

⁷⁹ Csoma Zsigmond 1994. 61-67.

⁸⁰ Boross Marietta 1963. 202-229.

⁸¹ Balkányi Béla 1913. 98-100.

⁸² Révész István 1915.

⁸³ Limbacher Károly 1917.

⁸⁴ Szállási László 1977. 102-110.

⁸⁵ Boross Marietta 1973. 29-52. és 1981. 353-376.

⁸⁶ Czibulya Ferenc 1987.

⁸⁷ Csoma Zsigmond 1987. és 2002. 305-322.

⁸⁸ Dimitrov Imre 1973. 143-149.

⁸⁹ Peneva-Vincze, Lili 1981. 452-459.

⁹⁰ Major Miklós 1998. 149-160.

⁹¹ Palov József 1985.

⁹² Surányi Dezső 1981. 163-187.

⁹³ Varga Gyula 1974. 387-401.

⁹⁴ Muskovics Andrea Anna 2009. 145-160.

kaphatunk képet. Mód László⁹⁵ és Szűcs Judit⁹⁶ tanulmányai különösen fontosak ezen a téren, mivel Szentés és Csongrád boltgárlertésztét mutatják be, amely városok Kiskunfélegyházával színt határosak és zöldségtermesztésük nagy hatást gyakorolt rája.

A paraszti kertészkedés néprajzi szempontú vizsgálatára, a már említettek mellett, Bellon Tibor is igyekezett nagy hangsúlyt fektetni gazdálkodás kutatásai során.⁹⁷ A földiázás néprajzi szempontú kutatásának fontosságára is elsőként ő figyelt fel és több gazdálkodás néprajzi tanulmányában érintette is ezt a témát.⁹⁸ Így születtek tanítványainak, Fodor Ferencnek⁹⁹ és Sági Norbertának¹⁰⁰ ezt a témát érintő publikációi, majd doktori disszertáció is. Sági Norberta kutatásaiból ismerjük a vidék fejlődésére nagy hatást gyakorló Kecskemét kertkultúrász fejlődésének mozgató rugóit is.¹⁰¹ Ezen doktori dolgozat írója is Bellon Tibor indíttatására kezdett a földiázás néprajzi szempontú kutatásával foglalkozni és írta meg a különböző részterületeket érintő publikációit.¹⁰² Molnár Ágnesnek a kiskanizsai „sáskák” polgárosodását bemutató kutatásainak is¹⁰³ nagy jelentősége van a mezőgazdaságból élő népesség néprajzi jelenvizsgálatában, ő tanulmányaiban is megjelenik a földia használata.¹⁰⁴

Bár nem a zöldségtermesztésről szól, de rengeteg fontos módszertani útmutatást és elemzési szempontot meríthetünk Bali Jánosnak a Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajzára vonatkozó kutatásaiból és az ezeket összefoglaló monográfiából.¹⁰⁵ Kutatásaimat sok új szemponttal tudtam gazdagítani a MTA Néprajzi Kutatóintézetének és az MTA Társadalomkutató Központjának az összefogásával, A Rendszerváltás Magyarországon műhelytanulmányok sorozatban megjelent Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990-1999,¹⁰⁶ illetve ennek folytatásaként az Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken¹⁰⁷ tanulmánykötetek tanulmányainak köszönhetően. Különösen Szilágyi Miklós,¹⁰⁸ Kovács Katalin és Váradia Mónika,¹⁰⁹ Szabó

⁹⁵ Mód László 2003a 25-36. és 2003b 37-46.

⁹⁶ Szűcs Judit 2002. 75-84. és 2003. 11-23.

⁹⁷ Bellon Tibor 1979. és 1984. 549-572.

⁹⁸ Bellon Tibor 1988. 103-155. és 1995. 309-330.

⁹⁹ Fodor Ferenc 2002. 143-152. és 2008a 79-91.

¹⁰⁰ Sági Norberta 2002. 291-303.

¹⁰¹ Sági Norberta 2005a 157-176. 2005b 129-138. 2006. 141-163. 2007. 409-412.

¹⁰² Kepéné Bihar Mária, lásd. Bihar Mária 2002a 153-160. 2002b 359-414. 2004. 187-206. 2005a 421-431. 2005b 273-283. és 2007. 45-86.

¹⁰³ Molnár Ágnes 2005a 190-217.

¹⁰⁴ Molnár Ágnes 2005b 127-138. és 2005c 221-238.

¹⁰⁵ Bali János 2005a

¹⁰⁶ Szilágyi Miklós (szerk.) 2002.

¹⁰⁷ Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.) 2005.

¹⁰⁸ Szilágyi Miklós 2002. 15. és 2005. 9-16.

¹⁰⁹ Kovács Katalin – Váradia Mónika Mária 2002. 19-34.

Piroska¹¹⁰ tanulmányai voltak segítségemre. A témaválasztás és a kutatás módszertan szempontjából hasznos tanulságokkal szolgáltak Balogh Balázsnak,¹¹¹ Jávor Katának, Lovas Kiss Antalnak, Schwarcz Gyöngyinek, a magyar vidéken bekövetkező változásokra koncentráló jelenvizsgálatai.¹¹²

A földias kertkultúra kialakulásához vezető társadalmi és gazdaság előzmények megismeréséhez nélkülözhetetlenek Juhász Antal¹¹³ és az általa vezetett kutatócsoportok migráció kutatásai.¹¹⁴ Az e kutatásokban résztvevő Szűcs Judit publikációiból ismerhetjük meg Pálmónostora,¹¹⁵ és Jászsztérlászló¹¹⁶ benépesülési folyamatait is.

Für Lajos munkásságának köszönhetően jól nyomon követhető a Duna-Tisza között a gazdálkodás intenzívebbé válásának folyamata.¹¹⁷ Csoma Zsigmond kertészettörténeti kutatásai a korai zöldségtermesztés kialakulása szempontjából tanulságosak és rámutatnak a kertészet gazdasági jelentőségére a 18-20. században.¹¹⁸ Az ő munkásságuk folytatását képezi Fodor Ferenc kutatásai is, aki a dél-alföldi térségben kíséri nyomon néprajzi szempontból a mezőgazdasági termelés változását, modernizálódását.¹¹⁹ Kiskunfélegyháza és a környező települések néprajzának, gazdálkodásának a megismerésében Nagy Czirok László,¹²⁰ Tálasi István,¹²¹ Balogh István,¹²² Szabó László¹²³ és Sztrinkó István,¹²⁴ valamint Janó Ákos¹²⁵ tanulmányai, monográfiái nyújtanak segítséget. Fodor Ferenc doktori disszertációjának kutatási területe Kiskunfélegyházát is magába foglalta.¹²⁶

Kiskunfélegyháza és a környező települések története esetében olyan helytörténeti munkákra helyeztem a hangsúlyt, amelyek a vidék újrabenépesülését, a redempciót, a kertés tanyák kialakulását és az ezt követő időszak gazdálkodástörténetét érintik. A vidéket bemutató Szerlemhegyi Tivadar¹²⁷ és Borovszky Samu¹²⁸ is említik már a Félegyháza környékén kialakult, belterjesülő mezőgazdasági kultúrákat. A törökör utáni

¹¹⁰ Szabó Piroska 2001. 129-137. és 2002. 75-87.

¹¹¹ Balogh Balázs 2002a 131-139. és 2002b

¹¹² Lovas Kiss Antal 2006.

¹¹³ Juhász Antal 2005.

¹¹⁴ Juhász Antal (szerk.) 1990. 1997. 1999.

¹¹⁵ Szűcs Judit 1990. 79-91.

¹¹⁶ Szűcs Judit 1997. 109-128.

¹¹⁷ Für Lajos 1983a és 1983b 145-157. 1984. 429-448.

¹¹⁸ Csoma Zsigmond 1997. és 1998.

¹¹⁹ Fodor Ferenc 1992. 379-413. 1995. 247-297. 1998. 253-269. 2001. 318-347. 2008a és 2008b 107-132.

¹²⁰ Nagy Czirok László 1959a 1959b

¹²¹ Tálasi István 1936. 1977.

¹²² Egy jászsztérlászlói tőkés gazdaságot vizsgál: Balogh István 1980. 272-312.

¹²³ Sztrinkó István hagyatékát Szabó László rendezte sajtó alá: Szabó László 2008.

¹²⁴ Sztrinkó István 1994. 65-76.

¹²⁵ Janó Ákos 1982.

¹²⁶ Fodor Ferenc 2008a 25-28.

¹²⁷ Szerlemhegyi Tivadar 1882.

¹²⁸ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 384-403.

újranépesedést, valamint a vidék 17-20. századi történelmét vizsgálják Metzner Károly,¹²⁹ Mezősi Károly,¹³⁰ Bánkiné Molnár Erzsébet¹³¹ és Fekete János¹³² kutatásai. Fekete János helynévtörténeti vizsgálatai a határnevek, dülők elnevezésében megőrződött gazdálkodási módokra mutatnak rá.¹³³ Iványosi - Szabó Tibor Kiskunfélegyháza történetéhez kapcsolódó forrásgyűjteménye is nagy haszonnal forgatható.¹³⁴

Az egyes települések történetének a bemutatására elég változatos színvonalú és mélységű irodalom áll rendelkezésünkre.¹³⁵ Bárh Dániel Tiszaalpar,¹³⁶ Bánkiné Molnár Erzsébet¹³⁷ Petőfiszállás, Szücs Judit¹³⁸ pedig Jászszentlászló történetét mutatja be nagy alaposággal, levéltári kutatásokkal dokumentálva. Léteznek olyan helytörténeti munkák, amelyek a szóbeli visszaemlékezésekre építenek elsősorban.¹³⁹ Egyes települések esetében pedig még nem születettek helytörténeti és néprajzi publikációk.¹⁴⁰

A főliázás társadalomnéprajzi vizsgálatában a szociológiai, szociálintropológiai kutatások is segítségemre voltak. A belterjes mezőgazdasági kultúrák, a szövetkezeti gazdálkodás és a háztáji gazdaságok kutatásakor megkerülhetetlen Erdei Ferenc munkásságának tanulmányozása.¹⁴¹ Erdei Ferenc sokoldalú társadalomtudósként a társadalmi problémák hatékony megoldását látta a belterjes gazdasági kultúrák meghonosodásában.¹⁴² Futóhomok című monográfiájában kiemelt figyelmet szentelt a Duna-Tisza közén élő vállalkozó szellemű parasztságnak.¹⁴³ A korai zöldségtermesztés elterjesztésének egyik, azóta elfelejtett, „apostola” volt Somogyi Imre, aki az országot járva tartott előadásokat, bemutatókat a korai zöldségtermesztés hasznosságáról, a népjólét

¹²⁹ Metzner Károly 1931. 3-16.

¹³⁰ Mezősi Károly 1947. 1-16. és 1974. 331-364.

¹³¹ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. és Bánkiné Molnár Erzsébet 1981. 1994. 196-234. 1996. 1998. 239-260. 2000. 2001b és 2004. 181-195.

¹³² Fekete János 2001.

¹³³ Fekete János 1997.

¹³⁴ Iványosi - Szabó Tibor 1985.

¹³⁵ A települések helytörténeti irodalmára már részben történt utalás A kutatás térbeli és időbeli határai című fejezetben, például: Halász Mátyás 1993. 3-73. és Czákó Ferenc 1995. 9-32.

¹³⁶ Bárh Dániel É.n.

¹³⁷ Bánkiné Molnár Erzsébet É.n.

¹³⁸ Szücs Judit (szerk.) 2001.

¹³⁹ Báthori Istvánné – Rigó Joakimné (szerk.) 2000.

¹⁴⁰ Ilyen település Gátér, Bugacpusztaháza. Mőricgátot pedig csak Szank részeként vizsgálták.

¹⁴¹ Erdei Ferenc 1954. 676-707. 1956. 1959. 1961. 1965. 1966. 1967a 1-8. 1967b 1970. 167-186. 1971. 1973. 1976. 1977a 1977b 1979. 1980.

¹⁴² Erdei Ferenc 1970. 167-186.

¹⁴³ Erdei Ferenc 1977a

szolgáltatába állításáról. A Kertmagyarország¹⁴⁴ felé című munkájában¹⁴⁵ gyakorlati tanácsokat igyekszik adni a hasura¹⁴⁶ gazdálkodás meghonosításához.

A szociálintropológiai kutatások közül Chris Hann kutatásai különösen figyelemre méltóak, ő már az 1970-es évektől vizsgálta a szocialista agrárgazdaság magyar „specialitásait”, a szakszövetkezeteket és a háztáji gazdálkodást.¹⁴⁷ Később pedig a posztszocialista társadalom részeként kutatta a magyar falvakat és a szakszövetkezeti gazdálkodás örökségét.¹⁴⁸ A szociológusok közül megkerülhetetlenek Márkus István kutatásai.¹⁴⁹ A második gazdaság és a családi kisüzemek szempontjából közelítette meg a témát Kovách Imre,¹⁵⁰ Laki László,¹⁵¹ a polgárosodás felől pedig Csité András.¹⁵²

A fóliás zöldségtermesztés nem vizsgálható az agrárszakirodalom, azaz Somos András,¹⁵³ Angeli Lampert,¹⁵⁴ Túri István,¹⁵⁵ Zatykó László, Koródi László,¹⁵⁶ Balázs Sándor,¹⁵⁷ Jeszenszky Árpád¹⁵⁸ kutatásainak ismerete nélkül. Dr. Terbe István a Corvinus Egyetem Kertészettudományi Karának a Zöldség és Gombatermesztési Tanszékének jelenlegi tanszékvezetője, aki maga is kiskunfőlegyházi születésű, több könyvet és tanulmányt publikált a fólia alatti zöldségtermesztésről.¹⁵⁹ A természet- és gazdaságföldrajzi,¹⁶⁰ valamint a településfejlesztési irodalom¹⁶¹ is hasznos szempontokat nyújthat a kutatáshoz.

¹⁴⁴A Kertmagyarország gondolatkört Németh László író vezette be a magyar közgondolkodásba. A Kertmagyarország gondolat értelmezési tartományai, érvényességi körei máig vitatémát képeznek. Egyesek a társadalmi problémáin felül emelkedett, viruló Magyarországot értik rajta, míg mások nagyon is konkrétan a kistüzemi kertgazdaságok által gyarapodó, boldoguló országot. Lásd: www.ujreformkor.hu/kopatsy-sandor-kert-magyarorszag. Letöltés: 2008. április 9.

¹⁴⁵Somogyi Imre 1942.

¹⁴⁶A melegágvak takarását, fagyvédelmét szolgáló olcsón előállítható, az üveget helyettesítő gyékényszövet.

¹⁴⁷Hann, Chris 1982. 33-71.

¹⁴⁸Hann, Chris 2005. 19-35.

¹⁴⁹Márkus István 1973. 56-67. 1991a 1991b és 1996.

¹⁵⁰Kovács Imre 1988.

¹⁵¹Laki László 1995. 43-53.

¹⁵²Csité András 1997. 117-137.

¹⁵³Somos András – Koródi László – Túri István 1969.

¹⁵⁴Somos András – Angeli Lampert 1962.

¹⁵⁵Túri István (szerk.) 1993.

¹⁵⁶Somos András – Koródi László – Túri István 1980.

¹⁵⁷Balázs Sándor 1955. 1985. 1989.

¹⁵⁸Jeszenszky Árpád – Náfrádi István 1956. és Jeszenszky Árpád 1995.

¹⁵⁹Terbe István – Hodossi Sándor – Kovács András 2005.

¹⁶⁰Kristóf Lászlóné 1999. 165-174. és Mészáros Rezső (szerk.) 1984. valamint Duró Annamária 2001.

¹⁶¹Csatári Bálint (szerk.) 2004. és Csatári Bálint – Kis Atilla 2003. valamint

www.kiskunfőlegyhaza.hu/sapard/

Kiskunfélegyháza és a környező települések intenzívebbé váló gazdálkodásának társadalom- és gazdaságtörténeti előzményei

A föliai Kiskunfélegyháza és környéke kertészetében az 1960-as évek derekán jelentek meg, mintegy betetőzve a vidék gazdálkodásának intenzívebbé válását. A gazdálkodás intenzívebbé válásának gyökereit a 18-19. század történelmi és társadalmi folyamatai között kell keresnünk. A redempció, az Alföld több hullámban történő újra benépesítése, a futóhomok termővé tétele és a kertes tanyarendszer kialakulás már megkezdtek azoknak a társadalmi és gazdasági viszonyoknak a megteremtését, amelyek aztán a 20. században lehetővé tették a primőrzöldség-termesztő családi gazdaságok létrejöttét. A vidék 18-19. századi történelmének áttekintése során arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogyan vált Kiskunfélegyháza a vidék közigazgatási, közlekedési és kereskedelmi központjává.

Az újratelepülés és a redempció

Félegyházát és környékét az írott források a 14. század óta a kunok szállásterületeként jelölték meg. A török hódoltság alatt megsemmisült középkori Félegyházát és pusztává vált területeit I. Lipót császár a Jászkunság részeként, 1702-ben eladta a Német Lovagrendnek.¹⁶² A Jászkunság a Kiskunság, a Nagykunság és a Jászság összefoglaló neve volt az egykori okiratokban. A Német Lovagrend 1731-ben lemondott a területéről, a joghatóság pedig a Pesti Invalidusok Házára szállt.¹⁶³

A Kiskunság lakatlan pusztáinak benépesítésére az országosan folyó telepítések utolsó szakaszában került sor. Az újratelepítői szándékok, az egykori birtokosok a jászkunok irányából mutatkoztak a legerősebbnek. Az újratelepülés meghatározó dátuma az 1743. év, amikor Podhradszki György, a Bécsben székelő Királyi Udvari Comisso adminisztrátoraként bérleti és falutelepítési engedélyt adott ki a félegyházi térségbe igyekvő jászfényszaru bírlőcsoportnak. Ezután az engedély után indult meg Félegyháza újrabenépesítése. Egy 1744-es összeírásnak köszönhetően pontosan tudjuk, hogy a telepések közel 60 helységről érkeztek, zömmel a Jászságból,¹⁶⁴ Pest megyéből, a

¹⁶² Kiss József 1979.

¹⁶³ Kiss József 1992.

¹⁶⁴ A Jászság népességéről és gazdálkodásáról a 16-17. században: Kocsis Gyula 2005. valamint a Jászság korabeli 18. századi állapotáról, társadalmáról: Gyárfás István 1870-1885. Nagy Lajos 1878. Fodor Ferenc 1942. Szabó László 1982. Cseh Géza 1995. Bagi Gábor 1997. 19-36.

Kunságból és Heves megyéből. A benépesítő települések közül a már említett Jászfényszaru emelkedett ki.¹⁶⁵

A benépesítést nehezítette, hogy a Kiskunfélegyháza környéki lakatlan pusztákat akkor már kecskeméti gazdák bérelték legeltető állattartás céljából. A benépesítők így nem tudták felépíteni lakhelyeiket, a számukra kijelölt Ferencszállás¹⁶⁶ pusztán, ezért Félegyháza pusztán történt a községalapításuk. A város helyén eleinte csak telep volt. A területre betelepülők viszonylag gyorsan faluvá fejlődtek. Három nagy egységre tagolták a területet: a városbelső a lakóházak építésére szolgált, ezt vette körül a nyomás és a külső határ.¹⁶⁷ Kiskunfélegyháza határa a 18. század közepén a következő kiskun pusztákból alakult ki: Félegyháza, Ferencszállása, Galambos puszta, hozzájuk csatlakozott Kisszállása puszta fele és Csolyós puszta. Ezekhez később Páka puszta és Jakabszállás puszta egynegyed része társult.¹⁶⁸

A betelepülők azonban „ősi” földjüket földesúri alávetettség nélkül, régi kiváltságaiknak megfelelően szerették volna újra birtokba venni. A jászkunok vezetői 1742-től már folyamatosan azon tanácskoztak, hogyan lehetne ezt a problémát orvosolni, 1744-ben pedig úgy döntöttek, hogy saját költségükön fogják a különös szolgálai állapotot lerázni. Mária Terézia 1745-ben engedélyezte a korábban jogtalanul eladott területek és a kiváltságok visszaváltását, azaz redempcióját.¹⁶⁹ Ekkor Félegyháza lakossága összesen 39850 forintot fizetett, s ennek ellenértékéért a település 58 ezer katasztrális holdnyi határhoz jutott. Ebbe Félegyháza földjén kívül bele tartozott Ferencszállás puszta, Galambos puszta, fél Kisszállás puszta, Csolyós puszta és a félegyházi nagyvendéglő.¹⁷⁰ Félegyháza lakói pedig aszerint, hogy mekkora összeget fizettek a megváltásba, illetve fizettek-e redemptusok vagy irredemptusok lettek. A redempció egyéni terheinek is megvolt a kidolgozott rendszere. Az egyénileg megváltott legkisebb földterület az egész sessio vagy kerthely, 140 kataszteri hold lehetett, és a fél vagy negyed telek. Az egész sessio redempciós summája 200 Ft volt. A redempció jelentősége abban is állt, hogy ezen a területen már 1848-as események előtt 100 évvel megjelent az önálló paraszti földtulajdon, a redemptusok szabad gazdákká váltak, akik mentesültek a jobbágyi költöttségek alól.

¹⁶⁵ Bánkiné Molnár Erzsébet 1981. 123-128.

¹⁶⁶ Itt, ezen a területen alakult ki a későbbi Petőfiszállás település, történetét lásd: Bánkiné Molnár Erzsébet É.n. 4-53.

¹⁶⁷ Mezősi Károly 1974. 331-364.

¹⁶⁸ Fekete János 2001. 27-30.

¹⁶⁹ Bánkiné Molnár Erzsébet 2001b

¹⁷⁰ A redempció félegyházi vonatkozásairól: Metzner Károly 1931. 3-16.

Másfelől Félegyháza mezővárosi társadalmának jellegét a 18. századtól kezdődően a redempció határozta meg.¹⁷¹

Az itt élők gazdálkodására erőteljesen rányomta bélyegét, hogy a redemptus illetve az irredemptus kifejezés a gazda illetve a zsellér szinonimája is lett. A 18. és 19. században földdel rendelkezők elnevezése gazda volt. Bánkiné Molnár Erzsébet kutatásaiból tudjuk, hogy félegyházi viszonylatban egy középparaszt 10-15 holddal rendelkezett, a kisparaszt vagy törpebirtokos pedig ennél is kevesebb földet birtokolt. A földtelen ember, a zsellér nem mondta magát parasztnak, hanem „szegényembörnek.” Belőlük kerültek ki a napszámosok, a béresek, a kapások, a tanyai kertészek, a pásztorok, a szolgáltatók és a kukások, azaz a dohánykertészek valamint felesbérlek.¹⁷²

Az 1848-as forradalom és szabadságharc félegyházi eseménysoraiban is központi jelentősége volt annak, hogy az irredemptusok azt remélték: hogy a redemptus jogokat ők is megszerezhetik, így nem kell majd fizetniük a közlegelők használatáért és nem terheli majd adó őket szőlőskertjeik megműveléséért.¹⁷³ A probléma csak fokozódott, amikor a tágas közlegelőkön folytatott külterjes állattenyésztés mind kevésbé számított jövedelmezőnek. A nagyobb hasznot biztosító szántóföldi művelés megkövetelte a közös területek felosztását. Félegyházán a város tanácsa ezt a feladatot részrehajlóan az elszegényedett redemptusokat kisémmizve oldotta meg. Azok a kirekesztettek, akiknek nem maradtak tökeföldjei, kilátástalan helyzetbe kerültek.¹⁷⁴ Ferencszállás pusztja, a későbbi Petőfiszállás 1855-ös felosztása után fel kellett hagyniuk a közlegelőkön folytatott külterjes állattartással, a felosztott földből viszont nem kaptak. Ez a mintegy 800 család, akiket pusztakeresőknek neveztek, minden lehetséges fórumon hangot adtak elégedetlenségüknek. 1868-ban egy halálos áldozatot is követelő sortűzzel hallgattatták el őket. Félegyházán egymás mellett élt a redempciós, tulajdonosparasztai öntudat és a földéhség.¹⁷⁵

¹⁷¹ A jászkun tökeföldről és használatáról: Bánkiné Molnár Erzsébet 2004. 181-195.

¹⁷² Bánkiné Molnár Erzsébet 1994. 196-234.

¹⁷³ A Jászkun Kerület társadalmáról, a redemptus - irredemptus ellentétéről: Bagi Gábor 1997. 19-36.

¹⁷⁴ A tökeföld használatáról: Bánkiné Molnár Erzsébet 2004. 181-195.

¹⁷⁵ Fekete János 1981. 71-155.

Kiskunfélegyháza közigazgatási-, közlekedési- és kereskedelmi központtá válása

Kiskunfélegyháza a 18. század elejéig csak Félegyházaként szerepelt az okiratokban. 1745-től egyre gyakrabban, majd állandósulva viselte hivatalosan a Kiskun előtagot megkülönböztetésül a Bihar megyei Félegyházától.¹⁷⁶ Félegyházának a hozzátartozó határreszekhez képest mindig is szerencsés volt a helyzete, hiszen központi volt a fekvése és ráadásul a szeged-budai nagy országhútra fűződött fel. A hely népszerűségét tovább növelte a redempció következtében kialakult kiváltságos jogállása. Mária Terézia 1753. július 18-án a Kiskun Kerület Rabitélő Székét Halasról Kiskunfélegyházára helyezte át, és ezzel a Kiskunság székhelyévé tette. Egyes vélemények szerint a város lendületes fejlődésével magyarázható a döntés, míg mások szerint a tiszta református vallású Halasnál a Habsburgok megbízhatóbbnak tartották a katolikusok lakta Félegyházát.¹⁷⁷

A központtá vált Félegyháza előljárói 1766-tól szakadatlanul kérelmezték az udvarnál, hogy vásárjogot kapjanak, 4 vásárnapot kértek, a hozzá tartozó 2-2 baromvásárnappal. A kitartó ostromlás eredményeként 1774-ben Mária Terézia mezővárosi rangot adományozott Kiskunfélegyházának, négy országos vásár megrendezésének jogával együtt.¹⁷⁸ Ez mérföldkövet jelentett a Félegyháza életében. Az élénk kereskedelmi forgalom és a feudális kötöttségektől szinte mentes gazdaság hatására a lakosság lélekszáma gyorsan gyarapodott, a 18. és 19. század fordulójára meghaladta a 10 000-et.¹⁷⁹

A kereskedelem számára nagyon fontos volt a vasutak megépítése. A piaci feltételek azáltal javultak valamelyest, hogy 1853. szeptember 3-án megnyitották a Félegyházát Pesttel összekötő vasútvonalat. Így nemcsak a távolinak tűnő főváros vált elérhetővé, hanem Bécs és más nyugat-európai fővárosok is. 1888-ban a Kiskunfélegyháza-Csongrád, 1897-ben Kiskunfélegyháza-Szolnok,¹⁸⁰ 1899-ben pedig a Kiskunfélegyháza-Majsa vasútvonal épült ki.¹⁸¹ E két utóbbi részben Gáter pusztát tette könnyebben elérhetővé, másrészt Halesz, Galambos, Ilonaszállás megállóhely biztosított szállítási lehetőséget a tanyai körzeteknek. Kiskunfélegyháza és környéke a kiegészítés

¹⁷⁶ Fekete János 2001. 13.

¹⁷⁷ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 45-55.

¹⁷⁸ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 54-55.

¹⁷⁹ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 54-55.

¹⁸⁰ Horváth Ferenc 1997.

¹⁸¹ Horváth Ferenc 1999.

után a szabadabb politikai és gazdasági légkörnek köszönhetően gyors ütemű fejlődésnek indult. A korabeli földhasználat sajátosságairól a következő táblázat tanúskodik.¹⁸²

Kiskunfélegyháza földterületének megoszlása 1850-ben.

Föld	1850-es adatok (ha)
Szántóföld	17183
Rét	4661
Szőlő	821
Legelő	1353
Erdő	37
Nádas	55
Termelés alól kivett	1584
Kert	-
Gyümölcsös	-
<i>Összesen</i>	<i>25694</i>

Nagy számban telepedtek le itt polgári egyenjogúsításuk után a zsidóság első képviselői is, akik aztán a kereskedelem fontos szereplői lettek.¹⁸³ Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk a jászkunok önállóságát törvényhatóságilag végleg megszüntette és a Kiskunságot, benne Kiskunfélegyházát is örökösen Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye bekebelezte.¹⁸⁴

Félegyháza területe a legnagyobb kiterjedését Páka és Fülöpjakab puszták csatlakozása idején, 1881-ben érte el. Az 1880-as években impozáns építkezések indultak meg a városban, amelynek köszönhetően napjainkig polgáriasult, kisvárosi képet mutat.¹⁸⁵ 1869-ben a város lakossága 19 677 fő volt. A lakosság számának további intenzív növekedéséről a következő táblázat tudósít.¹⁸⁶

Kiskunfélegyháza város népességének változása 1787-1980.

Év	Fő
1787	7325
1825	14000
1848	17108
1869	19677
1880	23912
1900	27290

Év	Fő
1920	30528
1930	31754
1949	31470
1960	33126
1970	34073
1980	35414

¹⁸² Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 191.

¹⁸³ Bánkiné Molnár Erzsébet 1998. 239-260.

¹⁸⁴ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 391. és Iványosi - Szabó Tibor 1999. 5-90.

¹⁸⁵ Kiskunfélegyházáról a polgári korszakban: Bánkiné Molnár Erzsébet 1996. és 1998. 239-260.

¹⁸⁶ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 168 és a [www.kiskunfelegyhaza](http://www.kiskunfelegyhaza.hu) honlapon található adatokkal kiegészítve. Letöltés: 2010. november 9.

A kereskedelmi forgalom bővülése piacot teremtett az első gyáripari jellegű vállalkozások számára. 1896-ban alapították a Gőzmalom Rt.-t, megkezdte működését a dohánybevéltő, a város egyetlen állami vállalata, majd az első és második gyufagyár. A kiegyezést követő években jelentős volt a gabonakereskedelem, nagy forgalmat bonyolítottak le a marha- és lóvásárok is, de igazán híressé Félégyházát baromfityénysztés tette.¹⁸⁷ Különösen a liba és a pulyka, amelyet százezer szám szállítottak vasúton a nyugat-európai városok piacaira. A baromfi mellett a város fontos árucikkévé vált a csemegeszőlő, a gyümölcs és zöldség.¹⁸⁸ Kiskunfélegyháza és a környező települések gazdálkodásának intenzívebb ágazatai a dolgozat külön fejezetében kerülnek majd részletes bemutatásra.

Kertes tanyák a kiskunfélegyházi futóhomokon

Az előző fejezetekben már megismerhettük a török után elnéptelenedett, homoktengerré vált Duna-Tisza közti homokhátság újra benépesülésének első szakaszát, valamint a redempció következtében kialakult feudális kötöttségektől mentes társadalmi légkört, amelyet beárnyékkolt az irredemtusok földhétsége. A változások sora azonban ezzel nem ért véget. Félégyháza egyre növekvő lakossága és a távolabbi túlnépesedett területekről érkező telepesek csak ezután kezdték igazán művelés alá vonni a homokot és új hazát keresve tanyáikkal benépesíteni a vidéket.

Míg a magyar tanyarendszer kialakulásával és egyes területeinek tanyásodásával Rácz István,¹⁸⁹ Bárh János,¹⁹⁰ Balogh István,¹⁹¹ Szabó István,¹⁹² Bálint Sándor¹⁹³ és Juhász Antal¹⁹⁴ foglalkozott mélyrehatóbban, addig a Duna-Tisza közti homokhátság tanyásodásának folyamatával Für Lajos. Véleménye szerint a Duna-Tisza közti homokhátság középső területein a tanyásodás és a belterjesebb mezőgazdasági kultúrák már a kezdetektől erős kölcsönhatást gyakoroltak egymásra. Nemcsak a tanyásodás hatott serkentőleg a kertkultúra fejlődésére, hanem a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés, valamint a baromfityartás is elősegítette a tanyásodást. Kiskunfélegyháza és környéke is

¹⁸⁷ Bánkiné Molnár Erzsébet 1996.

¹⁸⁸ A mezőgazdasági termékek élénk kereskedelméről érzékletes leírást kaphatunk: Szerelmhegyi Tivadar 1882. 215-218.

¹⁸⁹ Rácz István 1980. 97-149.

¹⁹⁰ Bárh János 1996. 203-216.

¹⁹¹ Balogh István 1965. 429-479. 1976. 1-62. és 1980. 272-312.

¹⁹² Szabó István 1929. 214-244.

¹⁹³ Bálint Sándor 1976. és 1977.

¹⁹⁴ A szegedi táj tanyáiról: Juhász Antal 1989.

részét képezi az általa meghatározott a kertkultúrák tanyarendszerek.¹⁹⁵ A témát feldolgozó monográfiájában nem szentel különösebb figyelmet Félegyházának. „*A kertkultúra tanyarendszer három nagyobb településhez, Szegedhez, Kecskeméthez és Nagykőröshöz kötődve emelkedett országos hírűre.*”¹⁹⁶ Az általa felvázolt kertes tanyarendszerhez vezető folyamata ennek ellenére Kiskunfélegyházán és környékén is nyomon követhető, és az ennek folyamányaként létrejött zöldséges tanyák máig a termelés központjai.

Juhász Antalnak és kutatócsoportjának migráció kutatásai¹⁹⁷ azzal gazdagították Für Lajos megállapításait, hogy a kertkultúra tanyafejlődésben a helyi, föld nélküli irredemptusok mellett kulcs szerepe volt a Kecskemétről, Soltvadkertről, Kiskunmajsáról, Csongrádról, Kistelekről, Szegedről, a Tápió-mentéről, a Jászságból, a Közép-Tisza vidékéről és az Észak-Bácskából érkezett telepeseeknek. „*A dolgoz, szorgalmas telepes családokban volt nyitottság, vállalkozó készség új termelési eljárásokat, belterjes kultúrát, szőlő- és gyümölcsstermesztést sajátítottak el.*”¹⁹⁸ A következőkben ezt a folyamatot tekintjük át részletesebben.

Az újratelepült lakosság foglalkozásában az első évtizedekben a szilaj marhatenyésztés volt a meghatározó. Ehhez azonban nem volt elég saját legelőjük, így 1749-től árendáltak legelőt Szentlászlón, Szankon, Móricgáton, Kömpöcön, Péteriben és Orgoványon. A 18. században bérelték fél Pálos pusztát, Bodoglárt, és Harka pusztát. A krónikus legelőhiány aztán Csólyos és Galambos puszta másik felének megvásárlásával csillapodott. A pusztákon sorra alakították ki a jószággal való kint tartózkodásra alkalmas hajlékokat, épületeket.¹⁹⁹ Ezeket szállásnak, tanyának, kertföldnek, élőföldnek nevezték. A juh-, a marha- és a lótarás mellett a földművelésben sokáig a gabona és a takarmánynövények extenzív jellegű termelése dominált.

Az újratelepült és feudális kötöttségeitől megváltakozott Félegyháza sajátosan illeszkedett az alföldi településhálózatba. A főként a Jászságból kirajzó telepések az itteni földrajzi viszonyokhoz alkalmazkodva honosították meg a magukkal hozott határhasználati szokásokat. A redempció a birtokba vett pusztákon a bérlőközösséget idővel faluközösséggé fejlesztette. Az új közösség földjeit idővel 3 nagy egységre tagolta. A belterület a lakóházak építésére szolgált, ezt vette körül gallérszerűen a nyomás, valamint a

¹⁹⁵ Für Lajos 1983a 7-13.

¹⁹⁶ Für Lajos 1983a 9.

¹⁹⁷ Juhász Antal (szerk.) 1990. 1997. és 1999.

¹⁹⁸ Juhász Antal 2005. 338.

¹⁹⁹ A kiskunsági nagyállattarás történetéhez és néprajzához: Nagy Czirok László 1959. és Tálasi István 1936. 1977.

külső határ.²⁰⁰ A nyomás a lakóterületen kívül, de a belterület közvetlen közelében közösségi hasznosításra meghagyott terület volt, amelyet meghatározott időnként nyílászáróval osztottak ki a redemptus lakosság körében legelő, kaszáló, dinnye-, kukorica-, krumpli- és kölesföldek, kiskert és libalegelő céljából.²⁰¹ A külső határ pedig a legeltető állattartás színtere volt. A 18. században a nagyállattartás egyre kevésbé volt jövedelmező, így a művelés alá fogott földek mennyisége növekedett. A közlegelők feltörése után, a gabonatermesztésre való átálláskor a külső határban a pásztorszállásokat felváltva egymás után épültek a csőszkunyhók, ideiglenes mezei szállások.²⁰²

A gabonatermesztés mellett már a 18. század közepétől egyre jelentősebbé vált a szőlőtelepítés, mint a homokhasznosítás egyik legjobb lehetősége. A hegyhúzókkal,²⁰³ és szalmáshengerekkel²⁰⁴ megszelídített futóhomokot erdő- és szőlőtelepítéssel javították tovább.²⁰⁵ A szőlőket a 18. század végén már a város értékesebb földterületei közé sorolták és a főlegyházi határhaznát jelentős tényezőjévé váltak. Selymestől Fülöpjakabig szinte összefüggő termelési egységet alkottak a szőlőhegyek: Selymes, Csordajárás, Halesz, Öreggálambos, Fölsőgálambos, Szabóhegy, Ringhegy, Fülöpke. A szőlőtelepítés és gondozás munkaigényessége szükségessé tette, hogy a szőlőmunkások és őrök ideiglenesen vagy állandó jelleggel a szőlőhegyi „gunyhókba” települjenek. Ehhez még az is hozzájárult, hogy idővel a város területe szűknek bizonyult, új telkekhez pedig csak nehezen lehetett jutni, így a szegényebbek közül mind többen laktak állandóan a földeken és szőlőkben épített ideiglenes tanyákat. A város, mivel a tanyán lakók könnyebben kibújhattak a közterhek viselése alól, szigorúan tilalmazta a kintlakást.²⁰⁶ Már a termelési és társadalmi érdek ütközése húzódik meg 1786-ban, abban a kiskun kapitányi rendelkezésben, amely tiltja a főlegyházi polgároknak, hogy családjukkal a szőlőkben vagy a tanyákon állandóan kinn lakjanak. 1799-ben hangsúlyosan arról szól a tanácsi határozat, hogy a lakosok csak ideiglenesen tartózkodhatnak a tanyán a takarmányra, az épületre és az értékekre vigyázóknak, a tanyásoknak az állandó tanyai tartózkodást viszont elnéz. A tiltások, a drasztikus fenyegetések, a kemencék lebontása, a kémények ledöntése, sőt a testi fenyegetés alkalmazása sem hozta meg a kívánt eredményt.²⁰⁷

²⁰⁰ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 163-164.

²⁰¹ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 192-193.

²⁰² A Kiskunság gabonatermesztéséről és a molnárokról: Nagy Czirok László 1959b és Tálasi István 1977.

²⁰³ A hegyhúzókról: Nagy Dezső 1956. 91-101. és 1971. 72-76.

²⁰⁴ A szalmáshengerről: Korek József 1947. 43-45. és Balassa Iván 1991. 95-126.

²⁰⁵ A paraszti tájálalakító tevékenységről a Duna-Tisza közén: Sztrinkó István 1994. 65-76. Szabó László 1997. 21-43.

²⁰⁶ A tanyán lakás tiltásával foglalkozó irodalom: Bárh János 1996. 118-120.

²⁰⁷ Fekete János 2001. 36-37.

A mérhető félegyházi tanyásodás elején, 1804-ben 560 olyan külterületi házat írtak össze, amely valamelyik belterületi háznak volt szerves tartozéka, ahhoz volt számozva. A legtanyásodottabb rész Kisszállás és Külső- illetve Belső-Galambos volt. 1834-től Félegyházán is megengedik tanya építését annak a gazdának, akinek a tagban legalább 10 hold földje van. 1844-ben 6 hold körüli birtokosnak is lehetővé teszik, hogy „tanyaföldjén lakházat” építsen magának. Félegyházán az 1850-es években megkezdődött a tanyák külön számozása.²⁰⁸

A kiskunfélegyházi tanyásodás 2. szakaszában, a 19. század második felében számos olyan politikai, gazdasági és társadalmi változás következik be, amely lendületet ad a magyar mezőgazdaság fejlődésnek, és ami a gazdálkodást intenzívebb irányba terelte. Kezdek megszilárdulni a tőkés tulajdonviszonyok és a városiasodás következtében egyre nagyobb igény mutatkozott a mezőgazdasági termékekre.²⁰⁹ A helyzeten tovább javított az infrastruktúra fejlődése, amelynek részeként 1853-ban sor került a Félegyházát Pesttel összekötő vasútvonal átadására. Ezek hatására a természetszerkezet is kezdett átalakulni. A köles és rozs helyébe a jobban eladható kukorica, árpa és búza került. A búzatermelés felfutása Kiskunfélegyházát országos híré malomipari központtá tette: 60 malom őrlött az 1850-es években.²¹⁰ Nagy számban telepedtek le itt polgári egyenjogúsításuk után a zsidóság képviselői is, akik aztán a szőlő-, gyümölcs-, baromfi- és zöldségkereskedelem fontos szereplői lesznek.²¹¹ A város virágzó mezőgazdasági termék kereskedelmére mutatnak rá a következő adatok is.²¹²

²⁰⁸ Fekete János 2001. 38-39.

²⁰⁹ A korszak mezőgazdasági konjunktúrájáról a Duna-Tisza vonatkozásában: Für Lajos 1984. 429-448.

²¹⁰ Nagy Czirok László 1959b

²¹¹ Bánkiné Molnár Erzsébet 1996. 12-46.

²¹² Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Budapest. 1926. 570. 571. 672. 678. 648.

Kereskedők száma Kiskunfélegyházán 1926-ban.

Baromfi és tojáskereskedő	134
Borkereskedő	8
Dohánytőzsdés	15
Gabonakereskedő	23
Gyümölcskereskedő	22
Libakereskedő	6
Marhakereskedő	2
Paprikakereskedő	1
Sertéskereskedő	5
Zöldségkereskedő	9

Borovszky Samu-féle vármegye leírásban a Félegyházára vonatkozó rész, a 19. század végi 20. század eleji állapotokat még így jellemzi: „A város lakosságának legnagyobb része földmivelő, ki a tanyai gazdálkodást űzi. Minthogy a városnak a határai messze kiterjednek, ez bizonyul leginkább célravezetőnek és eredményesnek. A város határában nagy uradalmak nincsenek, ezer holdon felüli gazda is kevés van, de sok a középbirtok s lakosság az ország egyik legvagyonosabb lakossága. Nagyobb mértékben termelik a búzát, rozsot, árpát, kukoricát, babot, burgonyát. Nagy gondot fordítanak a jóveldelemző állattenyésztésre, de újabban a disznóhizlalásra és a baromfinevelésre is.”²¹³

A félegyházi tanyásodás a 19. és 20. század fordulóján fordult a 3. szakaszába, amikor is a tanya városi lakóház melletti járulékos szerepe megszűnt, már nem tartozéktanyákról, beszélünk, hanem szórványtelepülésekről, Erdei Ferenc elnevezése nyomán alföldi farmtanyákról.²¹⁴ A tanyák mennyiségi növekedése 1910-ben már 3217-nél tartott.²¹⁵ A félegyházi tanyásodás egyik jellegzetessége volt, hogy a jó termőképességű szántóföldeket és a dúsabb legelőket a redemptus gazdák birtokolták. Ezek a részek az Alpára illetve a Majsára vezető út mentén, Kisszállás, Ferencszállás, Jászszentlászló, Móricgát és Majsajakab területén voltak. Ezeken a részekén a közép- és nagygazdatanyák voltak az elterjedtebbek és ritkább volt a tanyaszerkezet. A legsűrűbben tanyásodott részek éppen azok a homokos területek lettek, amelyek szőlő- és gyümölcsstermesztésre voltak a legalkalmasabbak.²¹⁶ A homokterületek tanyásodása kapcsán is megfigyelhető, hogy a város közeli szőlőhegyeket, határrészeket, mint a Félegyházát Bugaccal összekötő út

²¹³ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 402.

²¹⁴ Erdei Ferenc nyomán a szakirodalom ezt a Kiskunfélegyházára és környékére is jellemző tanyatípust farmtanyának nevezi: Erdei Ferenc 1942. 67. A farmtanya a földművelő család tulajdonában és használatában lévő, állandóan lakott, egyedül álló külterületi telep. Családi otthon és teljes értékű gazdasági udvar, körülötte terül el a hozzá tartozó termelő hely.

²¹⁵ Fekete János 2001. 39.

²¹⁶ A futóhomok telkesítéséről: Balassa Iván 1992-1994. 89-107.

mentén elterülő Halesz, Ringhegy, Szabóhegy, Alsó- és Felső Galambos, Vereb, Fülöpjakab, Ferencszállás, a városból kiáramló irredemptusok, zsellérek népesítették be és csak a távolabbi homokos puszták kerültek felosztásra a távolabbról érkező betelepülők számára. Ilyen volt Bugac Alsó- és Felsőmonostor, Pálmonostora és a csolyósi pusztá.

A tanyásodás főlegyházi fénykorának egyik fő jellegzetessége volt, hogy a kifelé húzódo belterjes szőlőkultúra helyére egy még belterjesebb kertkultúra, a zöldségtermesztés lépett. Az előbbieken említett szőlővel legkorábban betelepített részekben a 20. század első évtizedeiben ugyanis már szükséges lett volna a szőlők újraterelítése, az itt lakók közül azonban sokan úgy döntöttek, hogy inkább a kevesebb befektetéssel járó kertészkedésre állnak át. Azt már eddig is tapasztalták, hogy a talaj és az éghajlat rendkívül kedvező a zöldségtermesztésre, különösen a reteknek, zöldséppaprikának, amit eddig a szőlőben köztesművelésben termeltek. A zöldségtermesztés központjai a város közeli tanyák lettek.²¹⁷ Ekkora már a lendületes városfejlődésnek, a felvevőpiacok növekedésének, az utak, vasutak kiépülésének, a helyi konzervgyárak létesítésének és a lakosságszám növekedésének köszönhetően komoly felvásárló piaca volt a zöldségféléknek. Ez arra ösztönözte a főlegyházi kertes tanyák lakóit, hogy nagyobb mennyiségben termeljenek zöldségnövényeket. További kedvet kaptak attól, hogy a piacokon azt tapasztalták, hogy retket ők tudnak a legkorábban kínálni, így jobb áron eladni, mint a többi kertész. Így az 1910-es években Főlegyháza határából virágzó, Kiskunfőlegyháza, Majsa, Kecskemét és Budapest piacait is meghódító korai zöldségtermesztés indulhatott útjára.

A főlegyházi tanyák száma a II. világháborút követő földosztás után, 1949-ben érte el a csúcst, 4689 tanyát.²¹⁸ Erre az időre a város már tanyás jellegű településsé vált. A következő fejezetek majd bővebben tárgyalják a kertes tanyák 20. és 21. századi történetét. Előljáróban csak annyit, hogy a libás vagy zöldséges tanyákat a kollektív gazdálkodás idejében, a Duna-Tisza közti homokhátságon kialakult szakszövetkezeti forma és a háztáji rendszer konzerválta, az ezek hatására kialakult kisüzemi gazdálkodási forma pedig máig fenntartotta.

²¹⁷ A zöldséges tanyák kialakulásáról: Für Lajos 1983b 145-157.

²¹⁸ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 196.

A Kiskunfélegyháza környéki települések intenzívebbé váló gazdálkodása a 19. század végétől a 20. század közepéig

A területet Bálint Sándor,²¹⁹ valamint Juhász Antal²²⁰ által felkutatott több hullámban történő benépesülési folyamatára, a „kavargó-terjeszkedő” áramlásra és a területet benépesítőire különösen fontos ráfókuszálnunk. A migrációban résztvevők ugyanis elsősorban nem a tehetősebb nagy- és középbirtokosi rétegből kerültek ki, akik monokultúras gazdálkodást folytattak előző lakhelyükön, hanem a kisparaszti rétegből vagy földnélküli zsellérek közül, akik már előző lakhelyükön is a rendelkezésükre álló „talpalatnyi” föld intenzívebb kihasználására, a munkaigényes és speciális tudást igénylő kertészeti kultúrákra kezdtek áttérni.²²¹ A Szegedről, illetve a Csongrád és Csanád megyéből érkező telepesek ismerték a fűszerpaprika és a dohány, a Hevesből és a Jászságból érkezők a dinnye termesztését. A kutatás során azt tapasztaltam, hogy Bugacon, Pálmonostorán és Tiszaalpáron több olyan családi gazdaság működik, ahol még emlékeztek a szegedi paprikatermelő ősökre illetőleg dohánykertészre. A homoktalajok megkötésére és hasznosítására pedig szintén az egész család munkaerejét aktívan igénybe vevő szőlő és gyümölcsstermesztés volt legalkalmasabb. Juhász Antal nagyon találóan ezt így fogalmazta meg: *„Az adott korban élt paraszti nemzedékek teljesítménye, amely a pusztai nyers tájat kultúrtájává tette, korszakos jelentőségű volt és hatása a Duna-Tisza köze népének műveltségében, mentalitásában ma is tapasztalható.”*²²²

Bugac és Bugacpusztaháza

A hódoltság után Nagybugac királyi adományul Pongrácz Boldizsár, Kisbugac pedig a Szentkirályi család birtokába került. A Pongrácz család aztán Kecskemétnek adta bérbe területeit, így a 16. századtól Kecskemét pusztájaként volt ismert és egészen a 20. századig a nagyállattartás volt a fő jövedelemforrása az itt lakóknak.²²³ A 19. század végén évente 8-10 ezer darab szarvasmarha és 5-6 ezer ló és csikó legelészet a bugaci és a monostori

²¹⁹ Bálint Sándor 1974. 411-426.

²²⁰ Juhász Antal 2005.

²²¹ Juhász Antal 2005. 346-364.

²²² Juhász Antal 2005. 367.

²²³ Czákó Ferenc 1995. 46-75.

pusztán.²²⁴ A 20. század második felében a néprajztudományban Bugac fogalommá vált.²²⁵ A Duna-Tisza közén itt maradt fenn legtovább az extenzív állattenyésztés, a pusztai állattartás reliktumának tartották.²²⁶

Juhász Antal kutatásai világítottak rá, hogy Bugac kapcsán nemcsak a pásztorkultúrára kell gondolnunk, hanem fontos formálói voltak e tájnak a kiosztott pusztákon megélhetést kereső törpebérlők, szegényparasztok és az elődök termelési tapasztalataival felvértezett, gyarapodás felé igyekvő kisparasztok, gazdák is.²²⁷ Juhász Antal kutatásaiból azt is tudjuk, hogy Monostor pusztára már a 19. század végén érkeztek telepések főként Kiskunfélegyházáról, Kecskemétről, Szegedről és Majsáról. A talajadottságokra és a gazdasági hagyományokra alapozva a Kecskeméthez közelebb eső nagybugaci és bugacpusztaházi részen egészen a kollektivizálásig a nagyállattartás és a szemtermelés maradt a domináns. Az első földosztásig, 1947-ig a kisparaszti birtokok dominanciája volt jellemző a területen.²²⁸

Birtoknagyság és a birtokosok száma Bugacon 1947-ben.

Birtoknagyság (kat. hold)	Birtokok száma
1-5	615
5-10	350
10-20	138
20-50	47
50-100	2
100 felett	3

A Félegyházával határos alsómonostori és felsőmonostori részen a futóhomok megszelídítése után a szőlő- és gyümölcs termesztés, a baromfitartás és a kertészet került előtérbe. Ezek a Félegyházával határos részek lettek a legsűrűbben tanyásodottak.²²⁹

²²⁴ Szappanos Jolán 1981. 43-73.

²²⁵ E területen végzett kutatásokat: Madarassy László 1912. és Szabó Kálmán 1942. 1-62.

²²⁶ Juhász Antal 2005. 252.

²²⁷ Juhász Antal 2001b 171-208. és 2005. 258-274.

²²⁸ Czákó Ferenc 1995. 56.

²²⁹ Juhász Antal 2001b 171-208.

Fülöpjakab

A későbbi Fülöpjakab területe a 18. és 19. században Jakabszállás pusztának a része volt, amelyet a jászkun redempciótól kezdve Fülöpszállás birtokolt. 1881-ben közigazgatásilag Kiskunfélegyházához csatolták. 1952-től Kunszállás része lett. Kunszállás községből 1989-ben kivált és 1990-ben lett önálló község Fülöpjakab néven. A község természeti adottságaira jellemző, hogy több szikes tó is volt a területén, melyek mára már kiszáradtak. A terület többi részén pedig futóhomok és barna homoktalaj volt. A fülöpjakabi pusztára újra benépesítői az egykori fülöpszállási birtokosok, majsaiak, majsajakabszállásiai és félegyháziak voltak.²³⁰ A néhány száz hold feletti területtel bíró félegyházi úri birtokos mellett a kisbirtokok és a zsellér voltak többségben a pusztára benépesítő között. A sűrűn tanyásodott területen a szemtermelő gazdaság mellett a 19. század végén nagyarányú szőlőtelepítések zajlottak. Kiskunfélegyháza környékén az elsők között van ez a terület, ahol a két, illetve három szinten művelt szőlőkben-gyümölcsösökben már a 19. század végén útjára indult a korai zöldségtermesztés.²³¹

Gátér

A mai Gátér területén Kisszálláspusztára fele volt egykoron, amelyet a redempciókor Jászsánszentgyörgy település váltott meg. 1847-től a Földváry család birtoka, 1888-tól Dessewfy Ottó és érdektársai tulajdona volt. 1888-tól Kún-Kisszállás, 1891-től Gátér a neve. 1900-tól Gátérpusztára néven Pálmonostora községhez tartozott. 1924-től Gátér néven önálló községgé vált. A Kecskemét környéki belvizeket a Tiszába vezető egykori Csukás ér, későbbi Gát-ér itt vezet át. A község mai elnevezését is a községen átfolyó Gát-ér nevű vízfolyásról kapta.²³² A településre jellemző, hogy a Csongráddal határos részei vízfolyásokkal, szikes tavakkal tagoltak, vízállásos területek, a Félegyháza felé eső részen pedig a vidék legjobb, legmagasabb aranykorona értékű termőtalajai találhatók. Ritkán tanyásodott terület, ahol a középbirtokok túlsúlya volt jellemző egészen a téeszervezésig. A jó termőképességű talajokon a téeszervezésig gabonaféléket és takarmánynövényeket termesztettek, míg a vízjárta legelőkön állattartás folyt, valamint számontartott téglalegető

²³⁰ Juhász Antal 2005. 229-241.

²³¹ Piroksa István 2000. 14-15.

²³² Gátér községről eddig még nem született önálló helytörténeti munka, rövid összefoglalást találunk a következő kötetben: Fekete János 1997. 55.

és vályogvető hely volt. A korai zöldségtermesztés sosem volt számottevő a település területén, kivéve azt a néhány évtizedet a 19. és 20. század fordulóján, amikor a Csukás-ér mellé boltgárkertészek telepedtek. Az ő tevékenységüket a dolgozat külön fejezetben tárgyalja majd.²³³

Jászszentlászló

A török időkben elnéptelenedett Szentlászló pusztát 4 jász település váltotta meg: Jákóhalma, Jászdózsa, Mihálytelek, Felsőszentgyörgy. Szentlászló birtokosai megpróbálták a távoli pusztát elcserélni Pusztafogacsért, amely Jásztelek és Jászdózsa közelében feküdt. Ez azonban nem sikerült a jász birtokosoknak. A tagosítás után megkezdődött a kiköltözötték községalakítási mozgalma. 1757-ben és 1758-ban Jászbákóhalma és Jászfelsőszentgyörgy tagosított. 1870-ben Jászmihálytelek területét is tagosították, a jászdózsai részt pedig a kiskunfélegyházi közbirtokosság vette meg.²³⁴ A kiparcellázott pusztát a telepések 2-3. generációja jól benépesítette.²³⁵ Szücs Judit kutatásaiból tudjuk, hogy a megélhetés keresése, a jutányos áron vásárolható homokföldek és a rokoni szálak követése vezette őket ide.²³⁶ A tagosított részeket a jász birtokos települések, Kiskunfélegyháza, Kiskunmajsa és Szeged népessége vette birtokba.²³⁷ 30 szegedi földről származott családot jegyzett föl Bálint Sándor.²³⁸ A benépesített terület lakossága 1874-ben alapította a községet. A nevét pedig az addigi Pusztaszentlászlóról Jászszenlászlóra változtatták azzal az indokkal, hogy a terület egykori birtokosai jászok voltak.²³⁹

A falu szerkezete mértanilag kimért formát mutat. Elég változatos talajadottságú terület, ahol a homokos és a szikes területek mellett erőteljesen domináltak egykoron és ma is a rétek, amint azt a következő táblázat is mutatja.²⁴⁰

²³³ A boltgárkertészek és hatásuk Kiskunfélegyháza és a környező települések korai zöldségtermesztésére című fejezetben kerül ez a kérdés megválaszolásra.

²³⁴ Halász Máttyás 1993. 45-72.

²³⁵ A szentlászlai tanyák kialakulásáról és népességéről: Juhász Antal 2001a 36-53.

²³⁶ Szücs Judit 1997. 120-125.

²³⁷ Szücs Judit 1997. 110-113.

²³⁸ Bálint Sándor 1974. 411-426.

²³⁹ Fekete János 1997. 58.

²⁴⁰ Halász Máttyás 1993. 200.

Jászszentlászló földterületének megoszlása 1939-ben, kataszteri holdban.

Szántó	6301
Szőlő	310
Erdő	223
Nádas	710
Rét	2157
Legelő	642
Kert	27

A település határában folyik a Dong-ér, és az 1960-70-es évekig számos vízjárta, tavakkal tagolt része volt a határnak. A nádhasznosítás jó bevételi forrás volt.²⁴¹ A változatos talajadottságoknak köszönhetően a gazdálkodás fő erejét a téeszervezésig a több lábon állásra törekvő középbirtokok jelentették, mint ahogyan erről a következő táblázat is tanúskodik.²⁴²

Jászszentlászló földterületének megoszlása a birtoknagyság szerint 1945-ben.

Birtok nagyság (kat.hold)	birtokok száma
zsellér	150
1-3	121
3-5	163
5-10	200
10-20	160
20-40	45
40-	32

A jászszentlászlói középbirtokosok nem kényszerültek specializált mezőgazdasági termelésre, hanem egyaránt törekedtek a gabonafélék és a takarmánynövények termelésére, nagyállat- és baromfitartásra, valamint a ház körüli vetemények termelésére.²⁴³

Majsajakabszállás, a későbbi Kunszállás

A 18. és 19. században ez a terület Jakabszállás pusztának az a része volt, amelyet Kiskunmajsa birtokolt. A török idők alatt elnéptelenedett területet aztán főként a majsaiak

²⁴¹ Szűcs Judit 1997. 110-111.

²⁴² Halász Mátyás 1993. 202.

²⁴³ A jászszentlászlói Tápai család történetén és gazdálkodásán keresztül mutat be egy tőkés gazdaságot a 19. század második felében: Balogh István 1980. 272-312.

népesítették be. A nevét így fokozatosan Majsajakabszállásként kezdték el használni. A Majsától való 40-50 kilométeres távolság a fejlődésében sok problémát okozott, így a 19. és 20. század folyamán többször igyekezett elszakadni anyaközségétől, hol Kiskunfélégyházához, hol Kecskeméthez akart tartozni.²⁴⁴ 1898-ban már Majsra elé terjesztik, hogy annyi a pusztán kívül lakó, hogy falut kellene alapítani, hiszen van már temető és kocsmá is. A település önálló községgé alakulása csak 1945-ben sikerült.²⁴⁵ 1948-ban az egykori Jakabszállás pusztának Fülöpszálláshoz tartozó részét is hozzácsatolták, a neve ekkor lett Kunszállás. Az egykori fülöpszállási rész 1989-ben önálló községgé alakult Fülöpkab néven.²⁴⁶ A település nagyon jó talajadottságokkal rendelkezik, gyorsan felmelegedő barna homoktalaját a téesszervezésig kis- és középparaszti birtokosok művelték. Az intenzívebb művelési ágazatok jóformán csak a téesszervezés idején, a háztáji gazdálkodás keretei között honosodnak majd meg, és ebben nagy szerepe lesz a szomszédos Fülöpkab úttörő zöldségeinek.

Móricgát

Móricgát, korábbi nevén Mórítz Gattyá már a 15. században önálló település volt.²⁴⁷ A mohácsi csata után ez a falu is elpusztult. 1642-ben az elnéptelenedett pusztát Szeged használta. A redempció idején a 17. században Móricgát pusztáért Kiskunlacháza 2000 forintot fizetett. A kiosztott földeket forintos földeknek nevezték, mivel azokat a gazdák a redempciókor fizetett forintösszegekre kapták. A földosztások a redemptus gazdákat is kitelepülésre serkentették. A puszták legjavát fokozatosan vonták művelés alá. Móricgatra ezidőben mintegy 25 család települt ki Lacházáról. A sokáig néptelen puszták legkorábbi lakói Móricgáton a Sziget-dűlőben a későbbi tanyasor helyén alakították ki a mai település magvát. Móricgát közigazgatásilag így sokáig Kiskunlacházához tartozott. Móricgát Szankkal való egyesítése 1893-ban történt.²⁴⁸ 1827-ben Móricgáton 3 ház és 41 lakos volt.²⁴⁹

²⁴⁴ Tóth Istvánné 1995. 72-79.

²⁴⁵ A tanyaközségek kialakulásáról szóló irodalom: Orbán Sándor 1980. 362-398. Bárh János 1996. 201-202.

²⁴⁶ Tóth Istvánné 1995. 84-85.

²⁴⁷ Móricgát helytörténeti kutatását nehezítő körülmény, hogy 1893 és 1942-ig teljesen Szank részeként kezelték.

²⁴⁸ Szank történetéről, néprajzáról: Janó Ákos 1982. és 2002. Forczek Zoltán – Janó Ákos 1977.

²⁴⁹ Juhász Antal 2005. 196-197.

A 19. század második felében majsai, félegyházi, vadkerti, halasi, szegedi és csongrádi telepések is érkeztek a területre. A település jellegzetessége volt, hogy a népesség nagy része a tanyákon élt, a falumagban pedig kevesebben és azok is a legszegényebbek közül. Móricgáton az 1920-as években formálódott ki a tanyaközpontszerű sűrűsödés.²⁵⁰ 1942-ben Szank község közigazgatási kirendeltséget létesített a tanyaközpontban. A település gazdálkodásának kutatása során Janó Ákos mutatott rá, hogy Móricgát gazdasági erejét a tökéletes önellátásra törekvő, a termőföld birtoklását központi értéknek tartó kis- és középbirtokok jelentették.²⁵¹

Pálmonostora

A települést Pusztapéteriként, Péteri Pusztaként, később Alsó- és Felsőpéteriként jegyezték fel a 18-19. századi források. A terület a török kiűzése után a báró Orczy család kezére került. Az elnéptelenedett pusztát a 18. században Kecskemét bérelte legelőnek, majd a Jászkun kerület kaszálónak. 1829-ben az Orczy család árverésen újból haszonbérbe adta területet, a licitáláson Kecskemét, Félegyháza és a Csany mellett lévő Síró-hegyi dohánykertészség képviselői jelentek meg. A dohánykertészek 12 évre vették bére a területet és 1830-ban meg is szállták.²⁵² A földeket 20, 52 és 120 holdas részekre osztották és települést jelöltek ki: 4 utcát mértek ki két dűlőre egymástól. Ez a jellegzetes település szerkezet máig fennmaradt.²⁵³ Juhász Antal az 1830-as évek anyakönyvei alapján megállapította, hogy a terület telepeseinek jelentős része dohánykertész telepekből verbuválódott, a csanyi, a baksi, a dongéri kertészetből és emellett a Csongrád megyeiekből. A szerződéses dohánykertészekkel benépesített puszták lakossága évről évre gyarapodott. A dohánykertészek haszonbérleti szerződése 1842-ben lejárt. A dohányosok azonban nem mentek el, hanem megegyeztek a puszták egyik részének új bérleijével, Stametz Mayer Henrik bécsi bankárral és maradtak.²⁵⁴ Így ők elkerülték a mindszent-algyői hitbizományi uradalom dohánykertészeinek a sorsát: nem került sor a „szaladásra,” őket nem űzték el 1851-52-ben. Az 1851-ben bevezetett dohánymonopólium azonban megváltoztatta az értékesítés feltételeit.²⁵⁵ A szerződéses dohánykertészek az egykorú

²⁵⁰ Juhász Antal 2005. 207-211.

²⁵¹ Janó Ákos 1982. 11-34.

²⁵² Pálmonostora népesedéstörténetéhez: Bárkányi Ildikó 1990. 67-78. és 1999. 24-47

²⁵³ Juhász Antal 2005. 119-130.

²⁵⁴ Juhász Antal 2005. 117-123.

²⁵⁵ A dohánytermesztésben a dohánymonopólium 1851-es bevezetése után bekövetkező változásokról: Takács Lajos 1964. 150-151.

társadalomnak igen mozgékony rétegét alkották, gyakran voltak vitáik munkaadóikkal, ha a szerződésben foglaltakat nem teljesítették, akkor szerződést bontottak és a belterjes kertészeti kultúrában való jártasságuk révén könnyen kaptak munkát másutt is. Munkamigrációjukkal pedig hatékonyan tudták terjeszteni speciális kertészeti tudásukat.²⁵⁶

A 19. század közepén vásárolt földet itt a pusztán Pallavicini Sándor örgróf is major kialakítása céljából. Kastélyt és majorságot építtetett cselédlakásokkal, ennek, az idők folyamán elpusztult épületegyüttesnek az emlékét őrzi a Sárgamajor elnevezésű településrész. A gróf 1895-ben birtokának egy részét a falunak adta.²⁵⁷ 1895-ben Pallavicini Sándor péteri birtokának 4000 holdas részét eladta az orosházi banknak, akik a kölcsöntörlesztés reményében felparcellázták. Kisteleki, szegedi, csengelei betelepülők érkeztek ide. Az Aranyhegynek nevezett részen, az 1920-as évek második felében osztottak 600 négyszögöles portákat 2 hold földdel, illetve az Alsópéteri részen a Bikahegyben, ahol 1860-as években nagyarányú szőlőtelepítés virult.²⁵⁸

Az új betelepülők már nem a dohánytermesztésben látták a jövőt, hanem a szőlő- és gyümölcsstelepítésben, valamint a dinnye- illetve zöldségtermesztésben. Újonnan létesült tanyáik mindegyikéhez pár száz négyszögöles szőlő is tartozott. A dohány pedig fokozatosan visszaszorult, mivel a dohányjövédéki árpolitika, és a földreformtörvény következtében, valamint a mezőgazdasági hitel hiányában nem tudtak beruházásokat eszközölni.²⁵⁹

1900-ban Felső-Pusztapéteri nevét Pálmonostorára módosították, Alsó-Pusztapéteri pedig a Pétermonostora nevet vette fel. 1926-ban Pálmonostorát és Pétermonostorát egyesítették, így jött létre Pálmonostora község. Mivel a község lakossága évtizedeken keresztül foglalkozott dohánytermesztéssel, ezt a típusú mezőgazdasági munkát a község címere is őrzi.

Ferencszállás, a későbbi Petőfiszállás

A török korban elhagyott települést sokáig Kecskemét használta legelőként. A redempció után pedig Kiskunfélegyháza pusztája volt. Kiskunfélegyháza városának Ferencszállása és Szentkút nevű határrészeiből 1952-ben vált önálló községgé Petőfiszállás

²⁵⁶ Juhász Antal 2005. 124.

²⁵⁷ Szücs Judit 1990. 79.

²⁵⁸ Juhász Antal 2005. 127-129.

²⁵⁹ Szücs Judit 1990. 80.

néven. Névadója a félegyházi Mezősi Károly (1907-1971) tanár, aki Petőfi Sándor kutatójaként és kultuszapolójaként volt ismert. Az új község nevét annak köszönhettem, hogy Petőfi Sándor apja volt állítólag egy időben az itteni kocsmá bérleje.

Petőfiszállás területéhez tartozik a vidék egyik legnagyobb szikes tavának, a Péteritónak egy kisebb része. A Duna-Tisza közti homokhátság keleti lejtőjén és a kiskunsági löszös hát déli részén terül el, így talaja is homok és lösz.²⁶⁰

A redempció után a ferencszállási tőkeföldön legeltetés és szántóföldi gazdálkodás folyt. 1853-ban felosztották a legelőt, és 351 elszegényedett redemptus kapott tőkeföldet, ők jórészt ide is települtek és a 18. század végére belakták a pusztát. Erőteljes tanyásodás ment végbe a pusztasztaosztástól 1870-ig: 504 tanya keletkezett.²⁶¹ Jelentős szerepe volt ebben a Szentkútnak nevezett, a török korra visszavezetett kegyhelynek, ami a település határában van.²⁶² A felosztásnak viszont az lett a következménye, hogy csökkent a teleknagyság, és az csak intenzívebb művelés, nevezetesen a szőlő- és gyümölcsstermelés mellett tudta biztosítani a megélhetését az itt lakóknak. A szőlőtelepítésben élen járt néhány haladóbb szellemű úri birtokos.²⁶³

Bánkiné Molnár Erzsébet kutatásaiból tudjuk, hogy 1870-ben dohánykertész családok érkeztek Csongrádról és Félegyházáról Ferencszállásra és itt folytatták mesterségüket.²⁶⁴ A gazdálkodás fejlődésében fontos szerep jutott a vasútnak, hiszen a település az egyik állomása a Budapest-Szeged vasútvonalnak.

Tiszaalpár

A ma Tiszaalpárnak nevezett területen a középkorban három település állt: Felsőalpár, a váci püspök által birtokolt Alsóalpár és Újfalu. A 16-17. században mindhárom falu elpusztult. Az újkori Alpár benépesedése 1727-ben vette kezdetét és egy hosszú, lassan elhúzódó folyamat keretében ment végbe. Újra benépesítői főleg az északi vármegyékből érkeztek. A falu életében mindig fontos szerepe volt a Tiszának, a Tisza közelségének. A fő megélhetési források közt mindig ott szerepelt a halászat és a vesszőfonás.²⁶⁵ Bárth

²⁶⁰ Bánkiné Molnár Erzsébet É.n. 7-17.

²⁶¹ Fekete János 1981. 71-155.

²⁶² A ferencszállási Szentkútnak a Duna-Tisza közti homokhátság népének vallási életében betöltött szerepéről: Juhász Antal. 2005. 360-361.

²⁶³ Bánkiné Molnár Erzsébet É.n. 47.

²⁶⁴ Bánkiné Molnár Erzsébet É.n. 89.

²⁶⁵ Halászati kutatásokat végzett Tiszaalpáron Szabó Kálmán, lásd Szabó Kálmán 1918. 115-128. és 1937. 136-163. és 376-415.

Dániel kutatásai arra is rávilágítottak, hogy évszázadokon keresztül jelentős ártéri gyümölcsstermesztés is folyt a térségben.²⁶⁶ Az élő és holt vizek közelsége jó alapot biztosított a víziszárnnyasok, a libák és kacsák tartásához is. Az alpáriak véleménye még ma is az, hogy a Tisza szabályozása őket hátrányosan érintette, hiszen Tisza-parti faluból Tisza mentivé váltak.²⁶⁷

Újfalú határát a 18. században a Károlyi grófok birtokolták, akik előbb a kecskemétieknek, majd a csongrádiaknak adták bérbe. A 18. században a Károlyiak dohánykertész telepet is létrehoztak itt, amelynek lakossága a 19. századra állandósult, ekkor már földesúri major is létesült itt. A 19. század elején Alpár egy részét és Újfalut felparcellázták, ami a terület gyors benépesedéséhez vezetett. Benépesítőinek többsége zsellér és kisparaszt volt, akik továbbra is a dohánytermesztésben és a szőlőtelepítésben látták a jövőt.²⁶⁸ A helység 1897-ben a Félegyháza - Szolnok vasútvonal mentén létrehozott állomással kapcsolódott be az országos vasúthálózat vérkeringésébe.²⁶⁹ 1973-ban Alpárt és Tiszaújfalut egyesítették, így jött létre a mai Tiszaalpár.

²⁶⁶ Bárh Dániel É.n. 177-180.

²⁶⁷ Tiszaalpár kapcsán említést kell tennünk róla, hogy itt született Kádár Lajos (1896-1982) népi író, aki több regényében és írásában is emléket állított a tiszalipári pásztoréletnek és halászatnak. Kádár Lajos É.n. és 1959.

²⁶⁸ Bárh Dániel É.n. 92-98.

²⁶⁹ Bárh Dániel É.n. 82.

A Kiskunfélegyháza környéki gazdálkodás belterjesebb ágazatai és a hozzájuk kapcsolódó paraszti tudás jelentősége

A dolgozat előző fejezetei segítségével bemutatásra kerültek azok a folyamatok, amelyeknek köszönhetően a Kiskunfélegyháza környéki gazdálkodásban megjelentek a belterjes mezőgazdasági ágazatok. A tanyásodás és a betelepülések, a város gazdasági fejlődése kapcsán már volt szó a dohány-, a szőlő-, a gyümölcs-, a dinnye-, a fűszerpaprika- és a zöldségtermesztésről, valamint a baromfi- és sertéstartásról. Érdeemes azonban görcső alá venni ezeket a mezőgazdasági ágazatokat abból a szempontból is, hogyan járultak hozzá a gazdálkodási- és piaci tapasztalatok, a speciális kertészeti tudás felhalmozódásához, amelyek segítségével aztán sikeresek lehetettek a primártermelők, majd a földiások.²⁷⁰

A dohány

Az intenzív, munkaigényes növénykultúrák közül a dohánytermesztés rendelkezik legnagyobb múlttal ebben a térségben. E növénynek nemcsak azért van nagy jelentősége a kertészet fejlődésében, mert a paraszti növénytermesztés történetében az első olyan intenzív gondoskodást, sok kézi munkát igénylő növénykultúra, amely kilép a saját fogyasztásra történő termelés keretei közül és leghamarabb válik árucikké.²⁷¹ A migrációkutatásoknak köszönhetően azt is tudjuk, hogy Kiskunfélegyháza és a környék dohánytermesztésére nagy hatást gyakoroltak a Csongrád és Csanád megyei dohánykertészek, a gányók.²⁷² Nekik köszönhetően a vizsgált területen belül Pálmonostorán, Tiszaújfaluban, Alpáron, Petőfiszálláson és Kiskunfélegyházán fejlődött a dohánytermesztés mind mennyiségét, mind a termelés színvonalát tekintve legmagasabb fokra. Természetesen a többi településen is jelen volt a dohánytermesztés, ha nem is ilyen nagymértékben.

Pusztapéteri, a későbbi Pálmonostora területét 1830-ban szállták meg a Csany mellett lévő Síró-hegyi dohánykertészségből jövő kertészek. Juhász Antal az 1830-as évek

²⁷⁰ A 20. század eleji magyar mezőgazdaság termelési színvonaláról: Gunst Péter 1970.

²⁷¹ A dohánytermesztésről néprajzi szempontból: Takács Lajos 1964. Balogh István 1961. Bálint Sándor 1976. 590-610. Dobrossy István 1978. Lábadai Károly 1983. Fodor Ferenc 2008a 34-145.

²⁷² A szegedi táj dohánykultúrájáról: Bálint Sándor 1964. 7-22.

anyakönyvei alapján megállapította, hogy mellettük a baksi, a dongéri és más Csongrád megyei kertészetekből is érkeztek még betelepülők.²⁷³ Tiszaújfalu határában a 18. században a Károlyi grófok hoztak létre dohánykertésztelepet, amelynek lakossága a 19. századra állandósult.²⁷⁴ Bánkiné Molnár Erzsébet kutatásaiból tudjuk, hogy Ferencszállásra, a későbbi Petőfiszállás elődjét jelentő településre 1870-ben Csongrádról és Félegyházáról jöttek dohánykertészek.²⁷⁵ Az előző fejezetekben részletezett szerencsés körülményeknek köszönhetően vidékünk dohánykertész telepei elkerülték a szétkergetést.

A Kiskunfélegyháza környéki dohánytermesztést már a 19. és 20. század fordulóján a város monográfusai is megörökítették: *„Ha a gazda nem lakik künn a tanyán, akkor a tanyai épületbe lakót fogad s ennek a kötelessége az állatgondozás vagy a baromfinevelés. Sok helyen feles szántó végzi a gazdálkodást, a dohánytermesztő tanyákon pedig a „kertész.” A nagyobb gazdák nagymennyiségű dohányt termelnek a kincstár számára.”*²⁷⁶

Szerelemhegyi Tivadar kimondottan elmarasztaló hangnemben ír a dohánytermesztés színvonaláról: *„Ezen termelési ág nem hoz dicsőséget városunkra s dohányja még csak a középserűség vonaláig sem képes minőség tekintetében felemelkedni, minek pedig nem a talaj az oka, mivel az Félegyházán annyira kedvező a dohányynak. (...) Megszoktuk Félegyházán úgy elvenni a terményt, amint az isten megteremtette, a nemesítés nem kenyerünk.”*²⁷⁷

Az 1851-ben bevezetett dohánymonopólium sokat rontott az értékesítés feltételein. Az állam inkább a nagybirtokokkal kötött dohánytermesztési szerződéseket, így a kistermelők visszaszorultak és a feleskertészek, valamint a bérmunkások kerültek előtérbe.²⁷⁸ A vidék dohánytermesztésben hosszú ideig problémát jelentett, hogy a legközelebb csak Szegeden működött dohányfelvásárló. A félegyházi sajtó és a város képviselői erősen lobbiztak, hogy dohánygyár létesüljön Kiskunfélegyházán, de ez nem sikerült. Ehelyett dohánybeváltót hoztak létre 1876-ban, amit a helyiek mindig is dohánygyárnak neveztek, pedig csak beváltó hely volt.²⁷⁹ *„A majsai út e szakaszán húzódnak végig a kincstár hatalmas dohánybeváltó raktárai, ahol a Kiskunfélegyházán és vidékén termelt nagymennyiségű dohánylevelet raktározzák be egészen az elszállításig. E nagy telep majdnem száz munkást foglalkoztat egész éven át, kik szívesen mennek munkára a*

²⁷³ Juhász Antal 2005.117-129.

²⁷⁴ Bárh Dániel É.n. 53-57.

²⁷⁵ Bánkiné Molnár Erzsébet É.n. 89.

²⁷⁶ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 402.

²⁷⁷ Szerelemhegyi Tivadar 1882. 215.

²⁷⁸ Takács Lajos 1964. 150-152.

²⁷⁹ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 68-69.

„dohányba.”²⁸⁰ Ez volt az elődje a 20. század második felében létesült Dunántúli és Duna-Tisza közí Dohányfermentáló Vállalat kiskunfélegyházi üzemegységének, ami máig is működik és felvásárolja a környéken termelt dohányt.²⁸¹

A dohány esetében az I. világháborút követően az átlagtermés és a minőség is csökkent. Félegyháza környékén szinte egy harmadára csökkentek a dohánytermő területek, ugyanis a dohányjövődéki árpolitika, a földreformtörvény és a mezőgazdasági hitel hiányában, mert nem tudtak beruházásokat eszközölni.²⁸² A dohány helyébe sok helyütt szőlő, gyümölcs és zöldség került.

A szövetkezeti gazdálkodás időszakában a Pálmonostorai Keleti Fény Téesznek volt nevezetes dohánykertészete, ők az 1966. évi Országos Mezőgazdasági Vásáron II. díjat nyertek jó minőségű dohányukkal. Valamint a tiszaujfalui Tisza Téesznek és a kunszállási Alkotmány Téesznek.

Napjainkban Tiszaalpáron, Pálmonostorán és Petőfiszálláson termelnek még nagyobb mennyiségben dohányt.²⁸³ A régi dohányszárító lábák és pajták még ma is használatban vannak. A szerződéses dohánytermesztésre vonatkozó adatok is igazolják, hogy a Félegyháza környéki dohánytermesztésben a 3-5 holdas parcellák dominálnak.²⁸⁴

Szerződéses dohánytermesztés adatai a dél-alföldi régióban, 2006-ban.

Megyék/régiók	Terület (hektár)	Mennyiség (tonna)	Szerződés szám db.	A szerződők átlagos földterülete (ha)
Bács-Kiskun	431	646	146	3
Csongrád	1089	1578	20	54,4
Békés	8	13	6	1,4
Dél-Alföld	1528	2236	172	8,9

A dohánytermesztés munkaigényességét jól illusztrálja egy egykori tiszaujfalui dohánykertész visszaemlékezése. „A dohány a homokos földet szereti, különösen a barna homokot. A dohányt mindig új földbe kell vetni, két évig egymás után ugyanabba nem lehet. A dohánytermesztéshez engedély kellett, azt a dohánygyárban intéztük Félegyházán és ott adták a magot is. A magot csíráztatni kellett, melegágyba vetni. A dohány alá

²⁸⁰ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 391.

²⁸¹ Somogyvári Zoltán 1980. 27-28.

²⁸² Szücs Judit 1990. 80.

²⁸³ A dohánytermesztésről napjainkban a Duna-Tisza közí homokhátság délkeleti részén: Fodor Ferenc 2008a 134-146.

²⁸⁴ www.madosz.hu A Magyar Dohánytermelők Országos Szövetsége honlapja, a felmérést a DOFER Zrt. és az ULTH Zrt. készítették, Magyarország két legnagyobb dohányfelvásárló cége.

*kétszer szántottunk, ősszel-tavasszal, aztán fogasoltunk. A palántát akkor ültettük ki, ha már körmöm nagyságú levelei voltak. Az ültetéshez hordószám vittük ki a vizet, mert a palánta helyét előbb be kellett locsolni. A palántákat aztán is kellett locsolni, meg kapálni. Hát na, elég az, hogy amikor megkezdjük az aljszedést, mi már minden egyes dohányszálat külön is ismertünk.*²⁸⁵

A főlías kertészettel foglalkozók körében készített interjúkból kiderült, hogy a korai zöldségtermesztéssel foglalkozók palántát nevelni a dohánykertészekről tanultak. Pálmonostorán olyan főlías család is van, aki számon tartja, hogy ők dohánykertészek leszármazottai. A zöldségesek és főlíasok sikeresen vették át a dohánykertészekről a vetőmag csíráztatásának és a kiültetésének a tudományát. A magot vetés előtt már előcsíráztatták, ahogy itt mondják „csirkáztatták.” Először langyos vízben megáztatták, majd nedves, meleg helyen tartották és naponta megszentelgették, újra nedvesítették. A melegágyba már félig kicsírázva ültették.

A kertészeti szakirodalom úgy is számon tartja a dohánykertészeket, mint akiknek köszönhetően a paraszti gyakorlatban a hidegágyas, vagy szobabeli edényekben történő hajtatást a melegágyi palántanevelés váltotta fel. A kolostori és úri kertekből a dohányosok közvetítésével jutott a melegágy a paraszti alkalmazásba is.²⁸⁶

Az 1940-es évekig a mőricgáti, feles dohánykertészek melegágypai 1 méter szélesek és 25-30 méter hosszúak voltak. Egy ekkora melegágy kellett, ha 20 hold földet akartak dohánnyal beültetni. A melegágy földbe mélyített volt, kb. 60-70 cm mély árkot ástak, abba töltötték a szalmával kevert lőtrágyát. Lőtrágyához nagyobb mennyiségben a főlegyházi laktanyából tudtak jutni. Miután tömörítették a trágyát, leföldelték. A melegágypak kerete deszkából vagy nád- és korófonadékból készült. Takarására előbb gyékény- vagy nádponyvát, később pedig üveget használtak. A kicsíráztatott magot Gergely napja előtt igyekeztek kiültetni a melegágyba.²⁸⁷ A melegágyba kiültetett magokat minden nap bőségesen meglocsolták, és nádfonattal, majd pedig üveggel letakarták. A meleg napokon a gyékényt és a nádat felemelték, hogy a palánta jobban növekedjen. A palánták rendszerint május közepére erősödtek meg úgy, hogy ki lehetett őket ültetni.²⁸⁸ A dohánykertészek, mint már utaltunk rá, nemcsak a palántanevelésben, hanem az öntözésben és az intenzív növénygondozásban is példát mutattak.

²⁸⁵ Saját gyűjtés: Egy 1937-ben született, Tiszaalpáron élő egykori dohánykertésztől.

²⁸⁶ Takács Lajos 1964. 202-212.

²⁸⁷ Saját gyűjtés: Egy 1945-ben Mőricgáton született gazdálkodótól. Az adatközlő a nagyapjára emlékezett vissza, aki az 1930-as, 1940-es években volt feles dohánykertész. Az adatok erre az időszakra vonatkoznak.

²⁸⁸ Janó Ákos 1982. 119-120.

A görögdinnye

A történeti források szerint a görögdinnye már a középkor óta népszerű termelvény volt ezen a területen. Egy 1795-ben kelt irat szerint az újfalusi határban már akkor pereskedés folyt a jó dinnyetermő területekért.²⁸⁹ A dinnye szereti a sárga, laza homoktalajt, amelyben könnyen tud terjedni a gyökere. A dinnyét ebben az időszakban még nem belterjes módon termelték, hanem a frissen feltört földekbe vetették, így a dinnye a homokot meghódító telepesek kedvenc talajjavító növénye volt.²⁹⁰ A vizsgált területen, ahol a talajadottságok kedveztek a dinnyetermesztésnek, szinte minden gazdának volt 100-150 négyszögölnyi dinnyeföldje. A 200-300 bokor dinnyéből, ha jó volt az idő és megfelelően sikerült, a piacra is jutott. A dinnyefélék közül a görögdinnyét részesítették előnybe, mert tartósabb és könnyebben szállítható volt.

A belterjes módon történő dinnyetermesztést a Heves megyéből érkező felesdinnyésektől tanulták meg, jobban mondva lesték el a Félegyháza környéki kertészek. A visszaemlékezések szerint a nagygazda családok már a két világháború közötti időszakban fogadtak felesdinnyéseket Csányból és Hortról. A kunszállási Gyöngyösi család, akik 100 holdon felüli birtokon gazdálkodtak, 15 holdat adtak bérbe a Józsa családnak, a Lantos család pedig 10 holdat a Fentor családnak. Ezek a felesdinnyések a szövetkezeti gazdálkodás időszakában, 1952-ben már a helyi Alkotmány Téesznek dolgoztak.²⁹¹ Ebben az időszakban a felesdinnyések életmódjával és eszközkészletével foglalkozó Boross Marietta is többször járt Kunszállásra, a helyi kertgazdálkodást, piacozást kutatva.²⁹² Felesdinnyések működéséről Petőfiszálláson, Móricgáton és Jászszentlászlón is sikerült adatokat gyűjteni. Félegyháza Páka nevű határrészen gazdálkodott a vidék egyik legismertebb és legutolsó dinnyése Kiss Pali bácsi, akit csak Dinnyés Pali bácsiként emlegettek. Ő a dinnyés mesterséget a Dózsa Téeszben alkalmazott felesdinnyésektől leste el és az 1980-as évek végéig foglalkozott vele. Félegyháza környékén ma már nem működnek dinnyetermesztésre szakosodott gazdaságok.²⁹³

A felesdinnyések elsősorban a gyephantból kivágott tápkockakészítés tudományát, a melegágyi palántanevelést és a korai termelést elősegítő szalmás és hasurás²⁹⁴

²⁸⁹ Bárth Dániel É.n. 53.

²⁹⁰ A dinnyetermesztésről: Boross Marietta 1957. 257-272. és 1959. 579-621. Lapu Istvánné 1983. 29-32. Varga Gyula 1993. 175-191. Viga Gyula 1991. 91-124. 1996. 134-137. Zentai János 1965. 193-204. Orosz István 1994. 407-411. Töröcsik István 2002. 189-195. Erostyák Zoltán András 2005. 379-394.

²⁹¹ Boross Marietta 1952a EA 2627. 1952b EA 2721. 1952c EA 3044

²⁹² Boross Marietta 1959. 579-621.

²⁹³ Saját gyűjtés: Az 1968-ban született adatközlő a fent említett dinnyés unokája.

²⁹⁴ Hasura, haszura: Új Magyar Tájszótár 2. 1988. 873-874.

fagyvédelmet adták át a helyi gazdálkodóknak. Az általuk kedvelt a földfelszín lazítására használt karaszolónak²⁹⁵ nevezett kapák ma is a leggyakrabban használtak a zöldségek körében.²⁹⁶

A fűszerpaprika

A fűszerpaprika az egyik legnagyobb múlttal rendelkező, belterjes módon termelt zöldség-illetőleg fűszernövény. Legismertebb termelőitjai Szeged és Kalocsa.²⁹⁷ A Duna-Tisza közén való elterjedése minden bizonnyal a Szegedről érkező telepéseknek köszönhető, amint arra Szűcs Judit kutatásai is fényt derítettek. Ő migráció kutatásai során találkozott a Pekó család történetével. Pekó László és felesége Nemes Anna Szegedről költöztek Majsára, onnan pedig Pálmonostorára, ahol több holdon termeltek fűszerpaprikát. A felfűzött paprikát pedig Szegedre hordták eladni, de piacoztak mákkal és hízott kacsával is.²⁹⁸

A Juhász Antal által irányított migrációkutatás részeként volt módom felkeresni a bugaci Szűcs családot. Az ő visszaemlékezéseiből is kiderült, hogy családjuk Szegedről Fischer-Bócsán át érkezett Bugacra és a saját részre történő fűszerpaprika termelést mindig is fontosnak tartották. Most is 500 négyszögölön termelnek fűszerpaprikát.

A mórícgáti visszaemlékezők szerint Mórícgát, Jászszentlászló és Pálmonostora térségéből egészen az 1940-es évekig szekérszámba szállították a fűszerpaprikát a szegedi paprikamalmokba, sőt a mórícgáti Sárga család szélmalmában öröltek is pirospaprikát.²⁹⁹

A fűszerpaprika értékesítés 1936 óta állami monopólium, Kiskunfélegyházán és környékén a fűszerpaprika termelés központja Tiszaalpár, itt több legálisan működő, bejegyzett gazdasági vállalkozás foglalkozik fűszerpaprika-termesztéssel, szárítással és őrléssel.³⁰⁰ Emellett Pálmonostorán, Fülöpjakabon és Kunszálláson termelnek még fűszerpaprikát. A fűszerpaprika egy részét a Kecskeméti Konzervgyár vásárolja fel és parikakrémek készülnek belőle. A másik részt pedig otthon dolgozzák fel és a háztól értékesítik. Annak ellenére, hogy ezt a tevékenységet legtöbbször illegálisan gyakorolják,

²⁹⁵ Karaszoló: Új Magyar Tájszótár 3. 1992. 104-105.

²⁹⁶ Boross Marietta 1957. 257-272.

²⁹⁷ A fűszerpaprika termesztéséről: Bálint Sándor 1959. 139-170. Bálint Sándor 1962. Juhász Antal 1996. 291-327. Gallai Antal 1944. Sasvári Sándorné 1969. Fehér Zoltán 1987. 47-65. Nagy Angéla 1987. 108-115. Obermayer Ernő 1921. Szűcs Kálmán 1975. Fodor Ferenc 2005a 409-419. Fodor Ferenc 2008a 63-89.

²⁹⁸ Szűcs Judit 1990. 86.

²⁹⁹ Saját gyűjtés: Bajnóczy János szül. 1945. Mórícgát

³⁰⁰ A fűszerpaprika-termesztés állami monopóliummá válásáról: Fehér Zoltán 1987. 47-56.

gyűjtéseim során még nem találkoztam olyan esettel, hogy bárki is feljelentette volna, vagy ellenőrizte volna ezeket a fűszerpaprika-termelőket. Talán azért, mert fűszerpaprikát mindenki használ, és mindenki tőlük vásárol?

A fűszerpaprika termelési módjában nem az az elsődleges, hogy minél korábbi legyen, hanem a magas minőség elérése. Így a fűszerpaprika-termelők is nagy vetésbiztonságra törekednek, nagyon ügyelnek a legjobb vetőmag beszerzésére, előre csíráztatják a magot, sokan még ma is a kotlóstyúkok alatt. A magot nem törekednek melegágyba vetni, mert nem a koraiság, hanem az erős, ellenálló palánta nevelése a cél. Így a kicsírázott magot szabad földbe a kert egyik szél- és fagyvédett helyére vetik. Amikor a palánta kb. 3-4 levelet ereszt, nagy gonddal kiültetik. A paprikának a jól megtrágyázott, barna homoktalaj a legmegfelelőbb. A paprikát amíg nem hoz termést akár 3-szor, 4-szer is kapálják, feltöltik. A fűszerpaprika a vízigényes növények közé tartozik, így a mai éghajlati körülmények között naponta locsolják. Amikor füstösödni, pirosodni kezd a paprika, kezdik szedni és a fokozatos érés miatt 2-3-szor szedik. A leszedett paprikát szikkasztják, hogy könnyebb legyen fűzni. Fontos, hogy kicsit megfonnyadjon a csumája, utána felfűzik. A füzereket egy ideig a napon szárítják, utána pedig erősen fűtött zárt helységben vagy kemencében csörgősre szárítják. Eután letörlik a csumájáról és darálják. A kész örleményt a vevő kívánsága szerinti mennyiségekbe kicsomagolva „árusítják.”³⁰¹

A baromfi

Első olvasatra talán különösnek tűnik a baromfitartást azok közé a belterjesebb ágazatok közé sorolni, amelyek megalapozták a sikeres földias zöldségtermesztést. Alaposabb elemzés után azonban kiderül, hogy a gazdálkodás egy olyan ágról van szó, ami a legkorábban és a legerőteljesebb mértékben kívánta meg a termelőktől a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodást és tanította meg velük a sikeres kereskedés szabályait.

A baromfitartás, legyen szó nagygazdaságról vagy zsellér családról, mindig is a életfenntartás egyik záloga volt, hiszen a baromfi húsa, tojása bármikor eladható vagy elfogyasztható. Ahhoz azonban, hogy a kor mezőgazdasági viszonyai közepette nagyobb mennyiségben lehessen baromfit tartani nagyobb szabad területre volt szükség, amire egy tanyaudvar tökéletesen megfelelt. A csirkék és tyúkok mellett, szívesen tartottak pulykát és

³⁰¹ Bihar István adatközlése szül. 1953. Kunszállás.

gyöngytyúkot is.³⁰² A Félégyháza környéki szikes tavak, vízjárta részek pedig külön kedveztek a különböző víziszármazásoknak, a liba- és kacsatartásnak. A libanevelés központja kezdetben az Alpár felőli tanyákon volt, mert ott nagyobb kiterjedésű legelők voltak.³⁰³

Amikor a 19. század második felében egyre sűrűbb lett a Félégyházát a nagyvilággal összekötő vasúthálózat, nagymértékű baromfikereskedelem indult meg a vidéken. *„Az Atilla utca elején mindjárt ott van a Holló és Tapodi élelmiszer szállító czég telepe ahonnan a baromfi, tojás és gyümölcs hatalmas szállítmányokban indul külföldi útjára Oroszországba, Poroszországba, de legnagyobb mennyiségben a londoni piacra. (...) A Schweizer Lajos-féle cégnek összeköttetése van úgyszólván az egész világgal. Ausztria, Sveicz, Németország, Hollandia, Svédország, sőt még New-York is vásárol tőle. Disztollat szállít Galicziába és Párizsba évente több millió korona értékben.*”³⁰⁴

„A csirkepiacon egy-egy alkalommal 10 ezer baromfi veri fel a csendet. A csirke-nagykereskedők délre egész tehervonatokat raknak meg és indítanak Londonba. Karácsonyi pulyka évente 35-40 ezer érkezik Félégyházáról. A németországi, tengeri fürdőkhöz csirkét, kappant, libát és tojást szállítanak.”³⁰⁵

A fokozódó kereslet, a kereskedők által biztosított állandó piac arra ösztönözte a félégyházi csirkéseket, hogy ne csak a Jóistenre bízzák a baromfinevelést. Fokozott figyelmet fordítottak a keltetésre szánt tojások lámpázására, a fajtaválasztásra. A fehér tyúkokat jobb tojónak tartották, a kendermagosat pedig vágóbaromfiként értékesítették.³⁰⁶ A jó kotlókat is nagy becsben tartották. A tavaszi korai keltetésnél, ami a piacra volt szánva, ügyeltek, hogy a csibe akácvirágzásra már megerősödjön, mert tapasztalatuk szerint a gyenge csibék az akácvirágzáskor elhullottak. Idővel kitapasztalták, hogy mivel kell etetni a kiscsibéket, hogy egészségesek maradjanak: kivált tojásokat, túrós darát, köleskását adtak nekik. Ha paprikás vizet és zöldhagymát adtak a csibéknek, jobban emésztettek. A baromfi leggyakoribb betegsége a himlő volt, ami ellen paprikás vagy kékköves vizet, illetve tejet adtak. A „lipántos,” gyenge csirkékkel pálinkás kenyeret etettek.³⁰⁷

A nagy hagyományokkal rendelkező a baromfitenyésztést a két világháború között is folytatta a lakosság, bár az 1929-33-as gazdasági válság a félégyházi csirkéseket is nehéz

³⁰² A baromfitartásról ad összefoglaló jellegű áttekintést: Paládi - Kovács Attila 2001. 771-799.

³⁰³ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 187-191.

³⁰⁴ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 403.

³⁰⁵ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 398.

³⁰⁶ Fekete Imréné szül. 1937. Kiskunfélégyháza, csirkéskofa visszaemlékezése.

³⁰⁷ Pöszmet Károlyné szül. 1946. Kiskunfélégyháza visszaemlékezése.

helyzetbe hozta.³⁰⁸ Bár amint azt a következő táblázat is mutatja, a baromfitartási kedvet nem vetette vissza, mert a félégyházi gazdák 1935-ben már ismét tiszteletet parancsoló baromfiállománnyal bírtak.³⁰⁹

Kiskunfélégyháza baromfiállománya 1935-ben.

Tyúk	Pulyka	Liba	Kacsa	Összes
94229	8292	24385	9333	136239

Napjainkban nem is annyira a csirkenevelés és a tojótyúk tartás népszerű ezen a vidéken, hanem a libatartás.³¹⁰ Ennek egyik oka, hogy a szocialista korszakban a tervgazdálkodás részeként Kiskunfélégyházára és vidékére vonatkozóan 1962-ben libaprogramot hirdettek. A kelendő exportcikknek számító libamáj és toll termelés fokozása érdekében speciális tápkeverékeket és tömögépeket jutattak a libásoknak.³¹¹ Valamint a Barneválnak³¹² a víziszárnyasokra szakosodott vágóhídja létesült Kiskunfélégyházán. A legtöbb libás tanya most Petőfiszállásnak és Pálmonostorának a régi 5-ös számú főút melletti részén, a Majsai út mentén, a Bugaci út mentén, Kunszálláson és Fülöpjakabon van. A máj és a toll még most is jelentős exportcikk.³¹³

A szőlő és gyümölcs

A Duna-Tisza közti homokhátság talaja és éghajlata a szőlőt és a gyümölcsöt is zamatossá érleli. A szőlő egyik legrégebbi kultúrnövény a Duna-Tisza közén, a vidék középkori szőlőskertjeinek nagy része a török idők alatt elpusztult.³¹⁴ A török hódoltság után már a 18. század utolsó harmadában kezdtek ismét szőlőt telepíteni Félégyháza környékén. Ennek komoly lendületet adott, hogy a tanyarendszer kialakulásával párhuzamosan a növekvő városiasodás hatására nőtt a kereslet a mezőgazdasági termények

³⁰⁸ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 80-84.

³⁰⁹ KSH Új sor. 100. Magyarország állatállománya, gazdasági felszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben. Budapest 1937.

³¹⁰ A libamájról a magyar gazdaságtörténetben: Mártha Zsuzsanna 1978. 357-395.

³¹¹ Somogyvári Zoltán 1980. 30.

³¹² A Baromfi Nevelő és Feldolgozó Vállalat nevének rövidítése.

³¹³ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 189-190.

³¹⁴ Báthor Dániel É.n. 19-24.

íránt, különösen a szőlő, a gyümölcs és zöldség íránt. A futóhomok megkötése is egyre sürgetőbb feladat lett, majd egyre hasznosabb is, mikor a filoxéra vész megjelenése után a homoki területek felértékelődtek a szőlőtermesztés szempontjából.³¹⁵ A homok meghódításának igazi hősei a törpebirtokosok és zsellérek voltak. Nemcsak a túlnépesedett Jászságból és Szegedről érkezők számára volt vonzó tulajdonossá, bérlővé válni a futóhomokon, Félégyházáról is zsellérek csapatai rajzottak ki, hogy szerencsét próbáljanak. Ezeknek a néhány hektárral rendelkező törpebirtokosoknak létkérdés volt, hogy „talpalatnyi” földjüket a család munkaereje segítségével a legintenzívebb művelés alá vonják. Segítségükre volt, hogy nemcsak a szőlészeti ismereteket terjesztő vándortanítók járták az országot, de sorra alakultak a gazdasági iskolák, tangazdaságok, faiskolák. A családok az államtól ingyen kaptak szőlővesszőt, gyümölcsfát és be is telepítették parányi földjeiket. A felvilágosult úri birtokosok is népjólét növelő eszközt láttak a kertészeti ismeretek terjesztésében.³¹⁶ A Szegedi út melletti Közélszőlők elnevezésű határrészen voltak a kiskunfélégyházi intelligencia szőlői és gyümölcsöskertjei, verandás nyaralókkal.³¹⁷

Kiskunfélégyháza viszonylag kevés föld volt alkalmas szőlő- és gyümölcs-termesztésre. A város körül elsőként Alsó- és Felsőgalambos területén telepítették újra a szőlőket. Később a többi homokos területet is kezdik betelepíteni. 1846-ban kezdik a selymesí földeket beültetni, majd a Szabóhegy, Ringhegy, Halesz, Bikahegy következett. A termelés kisparcellákon történt. Szerelemhegyi Tivadar leírásából tudjuk, hogy a szőlőskertek a várostól 1-2 óra járásnyira voltak és átlagos nagyságuk fél és öt lánccal volt. A lánccal volt Félégyházán a szőlőterület mértékegysége. 1 lánccal 600 négyszögölnyi terület volt.³¹⁸ A szőlőkben kétszintes művelés is folyt, gazdagon be voltak ültetve gyümölcsfákkal. Szerelemhegyi a gyümölcsökkel kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy óriási mennyiségű gyümölcs terem Félégyháza környékén. Elmarasztalásképpen azt is felrója, hogy nagy szükség van a Kecskeméti Vidéki Gazdasági Egyesület és a félégyházi Állami Tanítóképző segítségére, *„mert hiányoznak a nemesebb fajták, csak apróbb vadas gyümölcsösök vannak.”*³¹⁹ Az 1880-as évek végén Félégyházán a legelterjedtebb szőlőfajok a fekete kadarka, a budai fehér, a vörös gránát és a fehér magyarka, a csabagyöngye, a szőlőskertek királynéja, a mézesfehér ezerjő, a piros szlanka voltak.³²⁰

³¹⁵ A homoki szőlőtelepítésről: Szabó Kálmán 1934. Vincze Klára 1958. Égető Melinda 1970. 516-530. és 1974. 133-158. Börcsök Vince 1970. 101-118. és 1975. 193-214. Janó Ákos 1999. 7-115.

³¹⁶ Für Lajos 1983a 138-174.

³¹⁷ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 401.

³¹⁸ Szerelemhegyi Tivadar 1882. 215.

³¹⁹ Szerelemhegyi Tivadar 1882. 216-218.

³²⁰ Bárh Dániel É.n. 86.

A ma Pálmonostorához tartozó területen, a Bikahegy nevű határrészen az 1860-as években indult nagyarányú szőlőtelepítés. Szép számmal létesültek szőlőskertek Ferencszálláson a Krezmerhegy és Csákihegy nevű részen. Ez utóbbi a szőlőtelepítésben élenjáró Csáki István birtokosról kapta a nevét. Birtokán csemegeaszőlőt, kövidinkát, kadarkát és sárfahéret termelt. A szőlő között pedig cseresznye-, meggy-, alma-, körte-, szilvafái voltak. Ferencszálláson a két világháború közt jelentős mennyiségű jonathán almát és csemegeaszőlőt termeltek német exportra. Ferencszálláson emellett Endre Zsigmondnak volt a legnagyobb szőlészete, aki nádori táblabíró volt, és egy kisebb kastélyt is építtetett ferencszállási birtokára. A szőlőtelepítést már az édesapja megkezdte a 19. század utolsó harmadában, a telepítéshez a szőlővesszőket a híres kecskeméti nemesítőtől, Mathiász Jánostól kapta.³²¹

A fülöpkabai határrész Félegyháza környékén a legtanyásodottabb, és szőlővel leggazdagabban betelepített területek közé tartozott. 1899-1901 között 64 fülöpkabai szőlőbirtokos már hegyközséget is létrehozott, amit Gróf hegyközségnek neveztek.³²² Az 1900-as évek elején ugyanis a legnagyobb gazda Gróf Mór volt, aki kastélyt és majorsági épületeket is építtetett birtokára. 48 holdas szőlője volt, ami átlagosan 3000 hektoliter bort termelt. A szüretekre 300-400 szüretelőt fogadott, a munkások a helyiek mellett elsősorban Pálmonostoráról, Gártérről és Mezőkövesdről jöttek. A kor gazdasági viszonyait meghaladó módon ő a gyümölcsöt már nem a szőlőben termelte, hanem közel 20 holdas almása is volt, amihez almatároló-szín és jégverem is kapcsolódott. Birtokát mintagazdaságként emlegetik, ahol 2-3 képzett gazdatiszt is dolgozott. Az almát lovaskocsikál hordták a kiskunfélegyházi vasútállomásra, onnan pedig Budapestre. Gróf Mórt 1920-ban megölték, a visszaemlékezések szerint a kommunista tanokat megismert helyi személyek. A birtokot aztán keresztfia, Bauer Imre örökölte, aki után ma is Bauer majornak nevezik ezt a határrészt.³²³ Bauer Imre és Jolán később faiskolát is létesített, ahol a helyiek számára is mindig jutott ingyenes facsemete. Birtokuk kezelője Gyenes József volt, aki idővel megvásárolta tőlük birtokuk egy részét, a Grófhegyet, majd felparcellázta és eladta. Sok egykori szőlőmunkásuk jutott így néhány holdas birtokhoz.³²⁴ A földhöz jutó családok leszármazottjai még emlékeznek rá, hogy milyen óriási erőfeszítés kellett a szőlőnek a felfordításához. Akkor még gyerekként segítkeztek szüleiknek a szőlővesszők

³²¹ Bánkiné Molnár Erzsébet É.n. 56.

³²² Piroksa István 2000. 15.

³²³ Saját gyűjtés: id. Baranyi Márton szül. 1937. Kiskunfélegyháza visszaemlékezése alapján.

³²⁴ id. Baranyi Márton szül. 1937. Kiskunfélegyháza adatközlése

szétrakásában, vízholdásban, szőlőkötözésben, kapálásban. A fülöpjakabi szőlőkben egymásután sorakoztak a „gunyhók”, majd a tanyák.

Bugacon akkor indul a nagyobb mérvű szőlőtelepítés, amikor intenzívebbé válása 1930-as években Kecskemét Bugac területéből 2500 katasztrális holdat parcellázott fel a parcellázás egyik feltétele pedig a szőlőtelepítés volt. Ebben az időszakban 340 hold szőlőt telepítettek. A szőlészetben és gyümölcészetben élen járt Dr. Cserey-Pechány Albin a kecskeméti kórház igazgatója, akinek bugaci 18 holdas gyümölcsös kertjében még fajtakísérletek is folytak kecskeméti szakemberek segítségével.³²⁵

A kiskunfélegyházi szőlőművelés technikai színvonala, az itt termett borok minősége sosem volt képes megközelíteni az ország nevezetes termelőit, de még más alföldi bortermelő vidékeket sem. Megfelelő pincék és borkezelési ismeretek hiányában az itt termett szőlő leve sokszor már must formájában értékesítésre került.³²⁶ A téveszek felszámolódása után legtöbb helyen kivágták a szőlőültetvényeket. A keleti, ezen belül is az orosz piac megszűnésével a szőlészet és a borászkodás ezen a vidéken hobbiszintűvé vált.

A Duna-Tisza közti homokhátságon a gyümölcsstermesztés szorosan kapcsolódott a szőlőskertekhez. A szőlőskertekben ugyanis kétszintes művelés folyt, az alsóbb szintet a „guggolós”, sokszor még a karózást is mellőző szőlősorok jelentették, a másik szintet pedig a gyümölcsfák alkották. Ez nemcsak a terület intenzívebb kihasználását jelentette, hanem szél és fagyvédelmet is. Az egyik legjelentősebb és legnagyobb múlttal rendelkező gyümölcstermelő település Tiszaalpár volt, ahol nem szabad megfejtkeznünk a gyökereket jelentő ártéri gyümölcsstermesztésről sem. Kiskunfélegyháza környékén a legkedveltebb gyümölcs az alma volt, ezen belül is a pogácsa almát és a húsvéti rozmaringot kedvelték, de a szilva, az üvegmeggy és a cseresznye, valamint a körte is fontos termelvény volt. A barackkal, különösen a kajszival is szívesen foglalkoztak, de annak termelését erősen veszélyeztették a vidékre jellemző erős tavaszi fagyok, így annak jelentős termőterületei inkább Kecskeméten voltak. A Kiskunfélegyházán kedvelt gyümölcsfajtákról és arról, hogy a gyümölcsstermelés főként a hazai igényeket elégítette ki, a következő táblázatok számolnak be.³²⁷

³²⁵ Czákó Ferenc 1995. 39-46.

³²⁶ Erről a témáról Szeged vonatkozásában: Börcsök Vince 1975. 193-214.

³²⁷ KSH Új sor. 100. Magyarország állatállománya, gazdasági felszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben. Budapest 1937.

A kiskunfélegyházi gyümölcsfaállomány nagysága 1935-ben.

<i>Fajfajták Számuk</i>	Alma	Körte	Cseresznye	Meggy	Őszib.	Kajszib.	Szilva	Dió	Össz.
	20706	8349	6606	13080	9369	15566	24824	5352	112641

Kiskunfélegyházáról bel- és külföldre szállított gyümölcs mennyisége 1934-ben (vagon)³²⁸

cseresznye		alma		barack		körte		meggy		szilva		összesen	
belf.	külf.	belf.	külf.	belf.	külf.	belf.	külf.	belf.	külf.	belf.	külf.	belf.	külf.
-	-	17	5	15	4	3	-	-	-	-	-	35	9

Borovszky Samu így írt a félegyházi gyümölcspiacról: „A gyümölcsérés idején még meg sem pirkad a hajnal, máris kezdődik a vásár s mire a város népe ébred, már akkor a tanyai nép legnagyobb része, hacsak a boltokban nem akad dolga, siet vissza a tanyára, hogy dologhoz láthasson. Legnagyobbak a heti piacok összkel, százával állnak a kocsik egymás mellett. Felér ilyenkor a hetipiacz bármely országos vásár gyalogpiacával.”³²⁹

A cseresznye, a meggy, a szilva betakarítása igen sok kézi munkaeőt igényelt, ezért néhány említett kivételtől eltekintve a nagyobb, különálló gyümölcsösök csak a kollektivizálás időszakában jelentek meg. Gyümölcstermelő szakszövetkezetként a bugaci Új Remény és a Szőlő-Mező Téesz működött. Nagy területű gyümölcsösei voltak az alpári Búzakalász Téesznek, 70 kataszteri holdon almát, 31 kataszteri holdon őszibarackot termelt és külön hűtőházat, valamint gyümölcscsomagolót is létesített. A járszentlászlói Aranyhomok Téesz 110 kataszteri holdon termelt almát, 30 kataszteri holdon kajszibarackot, 12 kataszteri holdon meggyet, 6 kataszteri holdon szilvát és 5 kataszteri holdon őszibarackot. Az 1960-as években több téesz is létesített gyümölcsöst, de ezek nagy része az előbbieken említettek kivételével nem volt sikeresek, a nem hozzáértő kezelés miatt gyorsan kipusztultak.³³⁰

³²⁸ Für Lajos 1983a 223.

³²⁹ Borovszky Samu (szerk.) 1910. 394.

³³⁰ A következő kiadvány tartalmazza a Kiskunfélegyháza környéki téeszek gazdálkodásának részletes leírását: Glied Károly – Maár András – Király László – Nagy István Gyula – Papp Géza – Pfenning Gyula – Saskói Lajos – Tassy Gyula 1970. 60-136.

Parasztkertészek, zöldséges tanyák

A néprajztudományban és az agrártörténetben a paraszti kertészkedés gyakorlatát a többféleképpen próbálták megszerezni.

Varga Gyula szerint a 20. században a piaci igényekre figyelő, paraszti múltú zöldségtermesztés három felé ágazott:

1. A bolgárkertek hatására a városok közelében kialakult intenzív, öntözéses, hajtatasos kertészeti kultúrák.
2. A félig extenzív, de volumenében nagy teljesítményű, exportigényeket kielégítő kultúrák.
3. A régi hagyományos keretek közt, a paraszti gazdaságok melléküzemágaként megmaradt zöldségtermesztés.³³¹

Für Lajos szerint a kertészeti növények termesztése a tőkés termelés előretörése idején négy típusba sorolható:

1. A falusi és városi beltelekhez kapcsolódó kiskertekben félig öntözéses, félig száraz módon.
2. Köztes növényként, száraz módon.

Ezekre, a fent említett a gazdaságokra az önellátás és csak alkalmi piacra termelés jellemző.

A következő két csoport:

3. Szántóföldön száraz módon.
4. Bolgár és német hatásra öntözéses rendszerben, kisebb területen, de intenzív módon
Ezekre a gazdaságokra a piacra irányuló ártermelés volt a jellemző.³³²

Félegyháza környékére ezen típusok közül a 20. század elejéig a paraszti gazdaság melléküzemágaként félig száraz, félig öntözéses módon folyó, önellátást szolgáló paraszti kertészet volt jellemző. A 20. század elején kezdett meghonosodni, a főként a bolgár- és német kertészek hatására kialakult intenzív, öntözéses, piacra termelő kertészet.

A különböző belterjesebb növénykultúrák termesztése során szerzett gazdasági tapasztalatok és az iparszerű kertészkedésből átvett tudás a 20. század elején már alkalmassá tette a félegyházi és Félegyháza környéki tanyák lakóit, hogy felismerjék: a lazább, könnyebben felmelegedő homoktalaj segítségével sikeresen termesztethető házikertjeikben a zöldség. A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy nemcsak a házikertbe

³³¹ Varga Gyula 1974. 391-392.

³³² Für Lajos 1983a 88.

vetettek zöltséget, de sokszor a szőlősorok közé is, a gyümölcsfák és a szőlő ugyanis szél- és fagyvédelmet is biztosított.³³³

Félegyháza legrégebbi, 18. század végi szőlőinek újraterelítésére lett volna már szükség a 20. század elején. Ekkor már sokan úgy gondolták, nem vállalják a költséges és fáradságos szőlőtelepítést, hanem zöltségtermesztéssel foglalkoznak inkább. Ehhez külön ösztönzést kaptak attól a piaci tapasztalattól, hogy a szabadföldi retek, saláta, paprika és paradicsomtermésükkel a konkurenciát megelőzve tudtak a piacon lenni és ezzel több bevételre szert tenni.³³⁴ A zöltségtermesztésnek nemcsak a kiváló éghajlati feltételek adtak ösztönzést, hanem a sűrű vasúthálózat is, amely megkönnyítette a szállítást Félegyházára, majd Félegyházáról kiindulva jó összeköttetést biztosított Kiskunmajsával, Kiskunhalassal, Szolnokkal, Szegeddel, Budapesttel és a fővárosból kiindulva egész Európával. A vasúthálózat sűrűsége mellé aztán lassan a közutak is felzárkóztak.

A megfelelő felvevőpiacot nemcsak a közeli nagyvárosok jelentették, hanem a nagykereskedők és a konzervgyárak is. A kecskeméti konzervgyár az 1910-es évektől elsősorban paradicsomra, uborkára és borsóra kötött termeltetési és felvásárlási szerződést.³³⁵ Ennek részeként nemcsak a felvásárlást garantálták, hanem a vetőmagot is ők adták. Ezeknek a zöltségeknek a termesztése még félig intenzív, félig száraz, félig öntözéssel módon zajlott. Fontos, nagy mennyiségben és félintenzív módszerekkel termelt zöltségféle volt még a káposzta is, aminek legfontosabb felvásárló helye a kiskunfélegyházi katonai laktanya volt. A káposzta a katonák egyik alapélelmiszeréről szolgált.

Kisebbségi mennyiségben, de intenzívebb módon termelték a retek. A retekész az 1930-as évek végén már számottevő volt a város nyugati részén, a Félegyházát Bugac - Felsőmonostorral összekötő út mentén, Bugac-Alsómonostoron, a Verebnél és a fülöpkei határrészen. 1930-ban a híres Mauthner-féle cég³³⁶ magot akart itt termeltetni, de a félegyháziak rájöttek, nem kell felmagoztatni a növényt mivel retek formájában is magas jövedelmet biztosít a félegyházi „kispiros”.³³⁷ A retek mellé aztán felsorakozott a korai saláta és paprika is, ezek lettek a félegyházi zöltségesek fő terményei.

A visszaemlékezések szerint az 1940-es években már virágzott a piacra termelő zöltségtermesztés. *„Kezdtünk kertészkedni, retek, zöldpaprikát termeltünk, azt lovas kocsival vittük a pesti piacra. Dohányt is termeltünk. Kezdtünk rátérni az ipari növények*

³³³Saját gyűjtés: Kiss Imrétől szül. 1941. Kiskunfélegyháza.

³³⁴Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 190.

³³⁵A kecskeméti konzervgyár történetéről: Jeszenszky Árpád 1995. 200-202.

³³⁶A székesfehérvári Palotaváros kertészei kapcsán Lukács László is említi, hogy szívesen használták a Mauthner cég által forgalmazott vetőmagokat: Lukács László 1990. 105-112.

³³⁷Somogyvári Zoltán 1980. 31.

*termesztésére.*³³⁸ A zöldségesek nagy figyelmet fordítottak a kert helyének megválasztására. A tanya által szélről és fagytól legjobban védett, laza homoktalajos részét választották zöldségeskertnek. A zöldségeskert helyét nem váltogatták évente, mint a dohány vagy dinnyeföldet, hanem minden évben gondosan megrágyázták. A zöldségeskertek nagysága átlagosan 300-400 négyszögöl volt. A kertet mindig gondosan körülkerítették, a léckerítést sokszor még be is fonták, hogy minél jobban védjen a szélről, a kerítés mellé körbe pedig fákat ültettek. A retket és a borsót szabadföldre vetették, kézzel „pötyögtették.” A salátából, a káposztából, a paprikából, az uborkából és a paradicsomból palántát neveltek. A magot előcsíráztatták, a csíráztatásra legalkalmasabb helynek a kemencepadkát és a kotlósok alját tartották. Az előcsíráztatott magot földdel töltött ládába, cserepekbe vetették, és azokat az ablakba tették, így neveltek először palántát. A szóbeli visszaemlékezések alapján a Félégyháza környéki zöldségesek közül még az 1940-es években is csak kevesen használtak melegágyat, alig 3-4 család. A palánták kiültetésére keményfából, házilag készített palántafúrót használtak. A zöldségfélék között a gyorsabb növekedés érdekében legalább 2-3-szor kézzel kigyomlázták, a közöket pedig sekélyebb kapával, karaszolóval³³⁹ lazították. Úgy tartották, minél levegősebb a föld, annál korábban érik be a termés.³⁴⁰

A zöldséges tanyához tartozó kút ásásakor mindig ügyeltek arra, hogy a kert sarkában legyen, vagy ahhoz minél közelebb eső helyen. A kútból húzott vizet először hordókba merték, majd abból az állott vízből vödörrel, kannákkal öntözték. Az öntözőkannákat a vásárbán és a piacon bádogosoktól vásárolták. Félégyháza környékén a gémes kutak voltak a legelterjedtebbek.

A zöldségtermesztésben a család nőtagjai vállaltak központi szerepet. A férfiak főként a föld ásóval történő fölfordításában és a piacra szállításban segítkeztek. A palántanevelés, a kiültetés, a gyomlálás, a többszöri kapálás, az öntözés, a kötözés, a szedés, a piacra való előkészítés, és a piaci árusítás is asszonyi munka volt.³⁴¹ A félégyházi, majsai és kecskeméti zöldségpiac mellett az 1940-es évek végén sokan már Budapestre is elmerészkedtek. A Haller- és Teleki-téri piacra, valamint a Nagyvásárcsarnokba jártak. Nekik nem standjaik voltak ott, hanem már kint továbbadták a kofáknak, nagykereskedőknek a terményeiket.³⁴²

³³⁸ Simonné Pintér Piroska 2000. 136-138.

³³⁹ Karaszoló: Új Magyar Tájszótár 3. 1992. 104-105.

³⁴⁰ Saját gyűjtés: Ádám László, szül. 1949. Bugac-Felsőmonostor

³⁴¹ Saját gyűjtés: Ádám Lászlóné, szül. 1950. Bugac-Felsőmonostor

³⁴² Saját gyűjtés, egy 1927-ben született kiskunfélégyházi zöldséges visszaemlékezése alapján.

„A téli hónapokban is dolgozni kellett. Édesapám a kukorica héjából házi papucsot készített, a kukoricahajat mi készítettük be. Fűzfavesszőből kosarakat, garabókat font, melyeknek anyagát mi készítettük elő, hogy jobban haladjon a munka. A nagy kosarakban tavasszal Budapestre szállították a korai piros retket, fűszerpaprikát.”³⁴³

A zöldségtermesztésnek a lakosság megélhetésében való jelentőségére mutat rá, hogy a Félégyháza környéki települések Historia Domusaiban, vagyis egyházközség történeteiben több utalást is találunk a zöldségtermesztésre. Fülöpjakabon 1941-es év összegzéseként Tóth István plébános a következőt jegyezte be: *„Ezzel szemben eredményes volt a vidék retke termesztése, és öröndetes a baracktermelés. 1 pengő kilója. A mustért szintén egy pengőt fizettek literenként, így örült a nép, hogy munkájának lett gyümölcse.”³⁴⁴*

A 1950-es években a téesszervezés első hulláma már fejlett és a piacokon ismert korai zöldségtermesztést talált Kiskunfélegyháza környékén.

³⁴³ Saját gyűjtés, egy 1938-ban született fülöpjakabi asszony visszaemlékezése.

³⁴⁴ Tóth István plébános bejegyzése a fülöpjakabi História Domusba. 1941.

A tudás egyéb, kiegészítő forrásai

A fíliás zöldségtermesztés a zöldségtermesztés egyik legmodernebb ága, amely az 1960-as évek végén jelent meg Kiskunfélegyházán és környékén. A dolgozat előző fejezetei igyekeztek rávilágítani arra, hogy ez a gazdálkodási mód éppen azért válhatott sikeressé és hosszú távon eredményessé, mivel nem volt gyökértelen ezen a vidéken. A belterjes gazdálkodáshoz szükséges paraszti tudás és munkamorál nem volt újszerű az itt gazdálkodók számára, hiszen közel másfél évszázados múlttal rendelkeztek itt olyan növénykultúrák, mint a dohány, a szőlő és a gyümölcs, valamint a zöldség. Az intenzív művelést igénylő, nagy kézi munka ráfordítást igénylő növénykultúrák nélkül a homoktalajok műveléséből nem tudtak volna megélni sem az itteni szegényebb rétegek, sem a betelepülők. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a tapasztalati úton elsajátított, generációról-generációra felhalmozódó kertészeti ismeretek mellett a térség korai zöldségtermesztésének fejlődésére nagy hatást gyakorolt a német kertészcéhek segítségével kibontakozott kecskeméti homoki zöldségtermesztés, a bolgárkertészek tevékenysége, valamint a 20. század elején megélénkülő mezőgazdasági oktatás. A következőkben ezek kerülnek részletesebb bemutatásra.

A kecskeméti homoki zöldségtermesztés

A kecskeméti homoki zöldségtermesztést Boross Marietta kutatásaiból ismerhetjük meg részletesebben. Ő a magyarországi kertkultúrák néprajzáról írott doktori disszertációjában Kecskemét környékét a szántóföldi kertművelés egyik termőtájként említi.³⁴⁵ Kutatásai alapján arra következtetett, hogy a kecskeméti, piacra termelő konyhakerti zöldségtermesztés kialakulása, felvirágzása a 19. század második felében a Budapest környékéről kiszorult és ide települt, német származású kertészeknek volt köszönhető.³⁴⁶ A német kertészek a bolgárok által jelentett növekvő konkurencia miatt kényszerültek az 1870-80-as években Kecskemétre telepedni. Természetesen a kecskemétiak már a német kertészek megjelenése előtt is foglalkoztak zöldségtermesztéssel, de termelési technikájuk nem vetekedhetett az iparszerű kertészkedést űző németekével, akik alkalmazták a

³⁴⁵ Boross Marietta, Magyar Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára EA 8799, ebben a disszertációban még semmiféle utalás nem történik Kiskunfélegyháza kertművelésére.

³⁴⁶ Boross Marietta 1963. 202.

szórásos öntözést és a hajtatasos palántanevelést is.³⁴⁷ 60-70 centiméter mélyen a földbe ásott melegágyaik még a bolgárokénál is hatékonyabbak voltak. Szórásos öntözési technikájuk pedig nem hűtötte le annyira a földet, mint a bolgárok áraszásos öntözése, így megállapítható, hogy a korai zöldség termesztésben sikeresen versenyeztek a bolgárkertészekkel. Boross Marietta megállapítása szerint - aki egy helybeli zöldséges adatközlő visszaemlékezésére épített - az első német kertészek a piaristák kertjében dolgoztak,³⁴⁸ Sági Norberta azóta fényt derített ennek új körülményeire is.³⁴⁹

Mint az általában a belterjesebb kultúrák kapcsán megállapítható, zöldséget a kisbirtokosok és zsellérek kezdtek el termelni Kecskeméten is, mivel kevéske földjük termése a szemtermelő gazdálkodással a kenyerüket sem biztosította volna. Az ő számukra volt a legvonzóbb a német kertészek példája, ők igyekeztek leginkább ellesni termelési technikájukat. Kezdetben a piacra termelő zöldségeskerteket még a város beépített telkein találjuk, később már a szőlők közé is kihúzódik termelési területük. Az 1880-90-es években a zöldségtermesztésnek új lendületet adott a külföldi, elsősorban lengyel és német kereskedők megjelenése a kecskeméti piacon, akik a gyümölcs mellett zöldséget is kezdtek felvásárolni.³⁵⁰ Kecskemét más termelőitáinkkal együtt akkor vált exportra szállító nagypiacá, mikor a vasúti hálózat kiépült és az árut Bécsbe, Prágába, Münchenbe szállították. Ekkor a kereskedelem irányította a termelést és meghatározta a zöldség fajtáját, a minőséget és a feldolgozás módját. Ezek után már sok tehetősebb ember is vásárolt földet, és föld nélküli zsellércsaládokat telepített a földre feleszöldségesnek. A feleszöldségesek célja az volt, hogy 1-2 év sikeres gazdálkodás után önállósdhassanak. A zöldségtermesztés központjai a Vacsi-hegy, Talfája, Buda-hegy, Úrrét elnevezésű városrészek voltak. Az I. világháborút követően a német módra kertészkedő kecskeméti zöldségesek, hogy tudják állni a konkurencia harcát, kizárólag korai zöldségtermesztéssel kezdtek foglalkozni. Így hagyományos kertészeti termékeik helyett korai sósokát, spenótot, reket, uborkát, paradicsomot és paprikát, zöldbabot termeltek inkább. Nagy hangsúlyt fektettek a luxuscikknek számító vágott virágtermesztésre is.

A kecskeméti zöldségtermesztés fejlődése kapcsán mindenképpen meg kell említenünk a kecskeméti konzervgyár ösztönző szerepét is. Kecskemétnek és környékének jelentős zöldség-, gyümölcs-, szőlő- és bor termelése már a 19. század végén magára vonta a külföldi konzervszakértők figyelmét. A termesztésre alkalmas táj adva volt, a gyárak a

³⁴⁷ Boross Marietta 1963. 204.

³⁴⁸ Boross Marietta 1963. 205.

³⁴⁹ Sági Norberta 2007. 409-412.

³⁵⁰ Boross Marietta 1963. 206.

tájba települtek, a jó piacra és a jó vasúti csomópontra, ami kedvező volt a felvásárlás és áruszállítás szempontjából. A gyárak fokozódó felvásárlásai hozzájárultak, hogy a város 10-15 km-es körzetéig kiterjedt a zöldségtermesztés területe. Jeszenszky Árpád Kiss Ernőnek, a Kecskeméti Konzervgyár nyugalmazott főosztályvezetőjének visszaemlékezései alapján így ír a gyár alapításáról és tevékenységéről. „Az Első Kecskeméti Konzervgyár 1900-ban alakult, alapítója a dél-tiroli Bozen városában már 1856 óta működő konzervgyár vezérigazgatója, Eugen Diffenbach volt. A Kert című kertészeti szaklap 1900. június 15-i számában rövid hír is megjelent róla: a Bozeni Gyümölcs és Zöldségkonzervgyár Rt. Kecskeméttel szerződött, hogy 200 000 korona befektetéssel a bozenihez hasonló gyárat épít Kecskeméten. A város közönsége 15 kataszteri hold földet, 16 000 korona segélyt, 15 évi adómentességet és egyéb kedvezményeket nyújt. Így jött létre az Első Kecskeméti Konzervgyár. A gyár munkájának megindításához nagy szakmai segítséget nyújtott Győry István, a Kertészeti Tanintézet tanára.”³⁵¹

1922-ben pedig a szintén Dél-Tirolból származó Hans Platter is konzervgyárat hozott létre Kecskeméten. A Platter gyár főleg zöldségszáritással és kevés gyümölcsfeldolgozással foglalkozott. Az 1930-40-es években termelésének 95-98 százalékát exportálta. Legfőbb vevői Svájc, Németország, Ausztria és Anglia voltak. Különösen szoros kapcsolatban volt a Maggi és Knorr üzemekkel. A Platter gyár termelési volumene 1940-ben már nagyobb volt, mint az Első Kecskeméti Konzervgyár Rt.-é. A gyárak megjelenése után óriási mértékben növekedett a szántóföldi zöldségtermesztés. Spárga, zöldborsó, zöldbab, uborka, paprika, sárgarépa, káposztafélék nagy tömegben kerültek a piacra, és az 1940-es évektől a paradicsom termelése fejlődött nagymértékben. Az 1930-40-es években az Első Kecskeméti Konzervgyár Rt. már Weiss Manfréd csepeli konzervgyárához tartozott. 1934-ben az idénymunkásokkal együtt 1800-2000 fő volt a konzervgyár munkaslétszáma.³⁵² A szélesebb vidék, így Kiskunfélegyháza zöldségtermesztésének is nagy lendületet adott, hogy az 1910-es évektől a konzervgyárak nagy mennyiségű zöldségféléket, elsősorban paradicsomot vásároltak fel, később pedig termeltetési szerződést kötöttek ezekre a növényekre. Ez nemcsak biztos piacot jelentett a környékbeli zöldségeseknek, de a szerződés részeként a konzervgyár adta a magot is a termelőknek, illetve termesztési útmutatóval látta el őket. A visszaemlékezések szerint 20-30 vagonos szerelvények indultak Szegedről Kecskemétre a konzervgyárakhoz, amit az út

³⁵¹ Jeszenszky Árpád 1995. 200.

³⁵² Jeszenszky Árpád 1995. 201-202.

menti települések terményeivel rakodtak meg. A szentlászlóiak, pálos- és monostorpusztaiak, ferencszállásaiak, főlegyháziak is termeltek paradicsomot és borsót a konzervgyáraknak. A Kecskemét és Kunszállás közötti részen a Prikkel, Labanc és Kovács gazdacsaládok hoztak létre nagy, több hektáros zöldségkertészetet, ahova sok főlegyházi, fülöpjakabi, majsajakabi járt az 1930-as években egy pengős napszámért dolgozni, például Juhász Péter, Vörös Mihály, Pintér Antal, id. Bihar Károly, Virág Gergely ezzel is gyarapítva kertészeti tudásukat. A Kiskunfőlegyházán és környékén gazdálkodó fóliások a német kertészekről a kecskeméti zöldségesek közvetítésével nemcsak a korai termesztéshez nélkülözhetetlen palántanevelést és célszerű öntözést vették át, hanem mesterségük olyan, máig használt szavait is, mint a slag,³⁵³ a luftolás³⁵⁴ vagy a pikírozás.³⁵⁵

Kecskemét nemcsak mint piacközpont és felvásárló hely gyakorolt hatást a vidék zöldségtermesztésére. Kertkultúrák fejlődése, amint az Für Lajos, majd Sági Norberta kutatásaiból³⁵⁶ is kiderült, mindig példaértékű volt, európai híré. Gazdasági szakiskolái szakemberekkel, kertészeti főiskolája és kutatóintézete évtizedek óta korszerű mezőgazdasági technikákkal és vetőmagokkal látja el az alföldi gazdákat. Dr. Mészöly Gyula, aki megalapítója, majd évtizedeken keresztül vezetője volt a Kecskeméti Zöldségtermesztési Kutatóintézetnek, a magyar paradicsomnemesítés és termesztés egyik úttörője, vezéralakja volt. A Kertészeti Főiskola tangazdaságában³⁵⁷ az 1960-70-es években a fólia alatti zöldségtermesztés fejlesztésének egyik hazai központja volt. Most pedig a spárgatermesztés népszerűsítéséért és az elsivatagosodás megállítására alkalmas növénykultúrák meghonosításáért fáradoznak. Kecskemét zöldségtermesztési tudásközpont voltára az is rámutat, hogy számos magyarországi a fóliás technológiát, illetve a vetőmagokat értékesítő cég létesített itt telephelyet, mint például a Ruiter Seeds vagy a Filclair. A következő táblázat arra is rámutat, hogy az intenzív zöldségtermelés tekintetében Bács-Kiskun megyében ma is Kecskemét tölti be a vezető szerepet.³⁵⁸

³⁵³ Öntöző cső.

³⁵⁴ Levegőztetés, szellőztetés.

³⁵⁵ A palánták szétültetése.

³⁵⁶ Kecskemét kertkultúrák fejlődésének mozgatórugóiról: Sági Norberta 2005a 157-176. 2005b 129-138. 2006. 141-163. és 2007. 409-412.

³⁵⁷ A Kertészeti Főiskola azóta a Kecskeméti Főiskolába integrálódott.

³⁵⁸ Pintér László (szerk.) 2000. Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben Területi adatok. Budapest. 562-577.

Az intenzív kerteszetek száma Bács-Kiskun megye kistérségeiben (ÁMÖ 2000).

Bajai	17
Bácsalmási	-
Kalocsai	11
Kecskeméti	50
Kiskőrösi	15
Kiskunfélegyházi	44
Kiskunhalasi	2
Kiskunmajsai	1
Kunszentmiklósi	1
Jánoshalmi	-
Bács-Kiskun megye összes	141

Bolgárkertészek és hatásuk Kiskunfélegyháza és a környező települések korai zöldségtermesztésére

1911-ben a Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Híradó a következő kritikus hangvételű cikket közölte. *„Nálunk a kertészeti ismeretek sajnos nagyon hátra vannak maradva. A mi kertészeti tudományunk nem halad túl a tavaszi hagyma termelésnél... Minél előbb, minél nagyobb támogatással nálunk is meg kell teremteni a kertgazdaságokat, hogy a megélhetés olcsóbb és népünk jövedelme minél több legyen... Nem szabad engedni, hogy a Balkán bolgárai szorgalmas munkásságukkal, józan, takarékos életmódjukkal kincseket szedjenek össze, mert mindazzal szegényebbek vagyunk, amit ők hazájukba visznek el tőlünk, midőn téli pihenésre visszatérnek balkáni hazájukba...”*³⁵⁹

Az idézetben megfogalmazódó rövid helyzetjelentés nemcsak Kiskunfélegyházára és környékére, hanem egész hazánkra jellemző volt ebben az időszakban. A piacra termelő, a városokat zöldséggel ellátó kerteszetek kialakulása Magyarországon száz, százötven év késéssel indulhatott meg Nyugat-Európához képest, a városok fejlődésének későbbi megindulása miatt. Zöldségekben, különösen a primőrök tekintetében Magyarország az első világháborúig behozatalra szorult.³⁶⁰ Kerteszetünk, ezen belül is intenzív zöldségtermesztésünk kialakulásában a már Kecskemét kapcsán említett német kertészek mellett mérföldkövet jelentettek a bolgárkertészek és az általuk meghonosított piacosságot és termésbiztonságot adó öntözéses bolgárkertészet.

³⁵⁹ Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Híradó XXIX-XVII. évfolyam, 1911. április 9-i szám, 1. oldal Kertgazdaságok című cikk, szerző nélküli.

³⁶⁰ Boross Marietta 1973. 29.

A jelen doktori dolgozat nem tekinti feladatának a bolgárkertészet komplex bemutatását és a magyar kertkultúrában betöltött szerepének ismertetését, hiszen ebben a témában már számos összefoglaló jellegű munka született.³⁶¹ Csupán néhány jellemző példa bemutatásán keresztül arra a kérdésre keresi a választ, hogy közvetlen illetve közvetett módon milyen hatást gyakoroltak a bolgárkertészek Kiskunfélegyháza és környéke föliás kertkultúrájának kialakulására.

A bolgárkertészet magyarországi meghonosodása a két nép 19 századi sajátos történelmi helyzetének összefonódása eredményeként jött létre. Bulgária a 14. századtól a Nyugat-Európa felé törő török birodalom és a törököket kiszolgáló bolgár nemesség elnyomásának igáját nyögte.³⁶² Így a 19. századi függetlenségi és felszabadító mozgalmak nemcsak a törökök kiűzésére irányultak, hanem a nemesek hatalmának visszaszorítására is, akik uzorabérleteket kényszerítettek a bolgár parasztokra. A török megszállás szálta a török étkezési- és kertkultúra a török hadsereg élelmezésének a bolgárok általi biztosítása komoly szerepet játszott az intenzív kertészkedés kialakulásában. A függetlenségi mozgalmak eredményeként 1877-ben létrejött önálló bolgár fejedelemség kertészeinek azonban további nehézségekkel kellett szembenézni. Bulgáriában a városiasodás mértékének alacsony volta miatt a zöldségek iránti kereslet igen kicsi volt, a rendelkezésre álló kertészeti munkaerőt nem tudta eltartani. A megélhetési nehézségek, a földnélküliség sok kertészt kényszerített Bulgária földjének elhagyására. A jobb életkörülmények reményében 1888 és 1914 között fél millió bolgár vándorolt ki Oroszországba, Romániába, Szerbiába, az Osztrák-Magyar Monarchia területére, sőt Európán kívüli területekre is.³⁶³ Néhány kisebb 18. századi előzmény után az első nagyobb bolgár csoportok a korabeli Magyarország déli városai és néhány más helység körül az 1870-es évek elején tűntek fel. A századfordulón már nagy számban dolgoztak Budapesten, a Csepel-sziget és a Rákospatak mentén, Káposztásmegyeren, Soroksáron és Zuglóban, valamint minden nagyobb város környékén, ahol kedvező éghajlati viszonyokat, mindenekelőtt élő folyóvizet és jó piaci adottságokat találtak.³⁶⁴

³⁶¹ A bolgárkertészettel foglalkozó néhány munka, a teljesség igénye nélkül: Balkányi Béla 1913. 98-100. Révész István 1915. Limbacher Károly 1917. és 1928. Szállási László 1977. 102-110. Boross Marietta 1973. 29-52. és 1981. 353-376. Czibulya Ferenc 1987. Csoma Zsigmond 1987. és 2002. 305-322. Dimitrov Imre 1973. 143-149. Peneva-Vincze, Lili 1981. 452-459. Major Miklós 1998. 149-160. Palov József 1985. Surányi Dezső 1981. 163-187. Varga Gyula 1974. 387-401. Muskovics Andrea Anna 2009. 145-160. Mód László 2003a 25-36. és 2003b 37-46. Szűcs Judit 2002. 75-84. és 2003. 11-23. Hargitainé Szimeonova Rajna 2004.

³⁶² Csoma Zsigmond 1987. 113.

³⁶³ Csoma Zsigmond 1987. 113-114.

³⁶⁴ Boross Marietta 1973. 29-51. és 1981. 353-376.

A hazánkba érkező bolgárkertészek remekül meg is találták számításukat, hiszen a 19. század végén Magyarországon a városiasodás kicsit megkésve, de rohamos fejlődésnek indult. 1870 és 1900 között például Budapest népessége majdnem megduplázódott, de többi városunk is jelentős létszámnövekedést mutatott. A megfelelő mennyiségű friss zöldség termesztésére képtelen magyar városok élelmiszer ellátása egyre nagyobb feladatot jelentett. A korabeli viszonyoknak megfelelően a városok körüli kertészetekben főleg „száraz” zöldségféléket termeltek és szinte semmi friss levélzöldséget.³⁶⁵ A nagyobb városok mellett és környékükön a 18. századi betelepítések révén megjelenő német kertészek is elsősorban gyümölcs és virágtermesztéssel foglalkoztak, bár egy részük céhekbe tömörülve már hideg vizes, öntözéses szabadföldi zöldségtermesztést is folytatott, intenzív módszerrel, köztes termesztéssel.³⁶⁶ A piacra termelő, városokat zöldséggel ellátó kertészetet képviselő magyar „száraz” kertészek és német iparkertészek tevékenysége mellett is behozatalra szorult hazánk korai, primőr zöldségféléiből. A behozott áru értéke a századforduló éveiben majdnem 6,5 millió koronára rúgott. A bolgárkertészek magyarországi megjelenése és kertészeti módszerük térnyerése volt az, amely leginkább megoldást kínált a városok zöldséggel való ellátására. A trianoni békediktátum után aszálykárokkal sújtott Magyarország friss zöldséggel való ellátásában betöltött szerepük felbecsülhetetlen. A bolgárkertészek hatása és jelentősége azonban nemcsak gazdasági, de társadalompolitikai vonalon is erőteljes volt. Új utat mutattak a menni vagy maradni kérdésével küzdő kivándorolni készülőknél. Hiszen míg a munkanélküli mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok az 1870-es évektől tömegesen vándoroltak ki hazánkból, legtöbbször az Amerikai Egyesült Államokba, addig a bolgárkertészek itt találták meg „*kincset érő Kaliforniájukat*.”³⁶⁷ Ennek a kettősségnek a közvéleményben való tudatosodása következményeképpen szóban és írásban nagy propaganda indult meg a gazdák képzésére, a bolgárok módszerének megtanulására. Az állam is támogatta bolgárrendszerű kertészeti telepek létrehozását. Ez nem sikerült minden esetben maradéktalanul, hiszen a kertészkedésre ösztönzött parasztok híján voltak a megfelelő kertészeti tudásnak, illetve a bulgárok eredményességének, sikerességének kulcsát jelentő társulásra, csoport munkára képtelenek bizonyultak.³⁶⁸

A következőkben a bolgár rendszerű kertészkedést, mint zöldségtermesztési módszert és az ahhoz kapcsolódó munkaszervezeti formát, életmódot szeretném bemutatni.

³⁶⁵ Csoma Zsigmond 1998. 72-74.

³⁶⁶ Csoma Zsigmond 1998. 73-77.

³⁶⁷ Jeszenszky Árpád 1995. 200-201.

³⁶⁸ Jeszenszky Árpád 1995. 204-206.

A bolgárkertészet alapja az öntözés, a víz, mégpedig a kútvízzel szemben a természetes folyó- illetve forrásvíz, mivel az melegebb és növényi tápanyagokban gazdagabb. Az öntözővizet a vízpartra telepített bolgárkerék, a duláp szolgáltatta a kertészet számára, melynek használatát egyes szerzők Mezőpotámiából származtatják, mások görög hatásnak tudják be.³⁶⁹ Hazánkban a vödörös bolgárkerék használata volt általános. E típus két fő része között a vízemelő kerék és a hajtókerék között egy újabb fogaskerék biztosította az erőátvitelt. Az óriási kereket váltott lovak körkörös járatásával működtették, ez hozta mozgásba a vízemelő kereket, amire a változó vízszinthez igazítható láncokkal vödöröket erősítettek, amelyek a folyóba merülve emelték ki a vizet az öntözőcsatornába.³⁷⁰ A bolgárkertészek zöme azonban már a két világháború között áttért a víznek benzin majd elektromotorral való felhúzására.

A duláphoz összetett vízelvezető csatornarendszer kapcsolódott, amely egy vezércsatornából, valamint kis- és bajuszcsonakból állt. Ezekből az öntözőcsatornákból kerül a víz az öntözőágásokba, amelyeket vízválasztó bakháttal határolnak körül. A vegetációs időszak alatt 10-12 alkalommal öntöztek. Az ágásokat, fiterákat határoló bakhátakat kapával átvágva megnyitották a víz számára az utat, amely beáramolva elárasztotta az ágyást. A bolgár öntözési módszer nem volt éppen víztakarékos és a talaj levegőzöttsége csak az öntözéseket követő állandó kapálással volt megoldható.³⁷¹

A hazánkba vándorló kertészek teljes eszközkészletüket hozták magukkal és évenkénti hazautazásuk egyben eszközkészletük felfrissítését is célozta. Később a két világháború között Budapestre telepedett egy bolgár kovács, aki kizárólag a kertészeknek dolgozott. A magyarországi kertészetekben használt eszközkészletüket a következő darabok alkották. A motika, amely félkörívű, nagyméretű kapa, amelyet az öntözőárokok igazítására és ültetés előtt a fiterák lazítására használtak. A csapa, amit a káposzta, karfiol, kelkáposzta, paprika közeinek fellazítására alkalmaztak. A kétágú kapa, a díkel a hantok megmunkálására és a melegágy készítésre szolgált. Ezen kívül alkalmazták még a sadilót, az ültetőfát, a silót, a hagymaásót és a gereblyét is. Bár nem a földműveléshez, de a munkafolyamatokhoz tartoznak a félkör alakú szedőkosarak és a háncsból készült hátikosarak, melyekben terményeiket szállították.³⁷²

Terményeiket forgó rendszerben ültették, melyben a növényfajok sorrendjét az adott talajok tápanyag ellátottsága szerint állapították meg. Földjeiket trágyázták, gyakran

³⁶⁹ Boross Marietta 1973. 35.

³⁷⁰ Surányi Dezső 1981. 167-169.

³⁷¹ Csoma Zsigmond 1998. 81.

³⁷² Boross Marietta 1973. 40-43.

készítettek komposztot. A talajjutságot ezekkel a módszerekkel teljesen ki tudták küszöbölni. Általános volt az is, hogy kertjük egyharmadába búzát, árpát vagy silót vetettek, ami földjeik talajstruktúráját javította és gyomosodását szinte teljesen megakadályozta. Sokféle termés előállítására törekedtek, a „bolgár forgóban” egy tenyésző alatt egymást követik a különféle növények (elő-, fő- és utóvetemények) és bizonyos fajokat köztesként is termeltek. Erre természetesen azután volt lehetőségük, mikor bérelt földterületeik mellé saját tulajdont is tudtak szerezni.³⁷³

Az általuk termelt növényfajták sorra vételekor érdemes figyelemmel kísérni, milyen új növények megjelenése köszönhető nekik, s melyeket hagyták el vagy vették át a magyar fogyasztókhoz való példaértékű alkalmazkodásuk mutatójaként. A bolgárok vetőmagjaikat szerszámaikkal együtt évente Bulgáriából szerezték be, illetve Magyarországon élő bolgár magkereskedőktől vásárolták vagy ritkább esetben maguknak termelték. A bolgárkertészek terjesztették el hazánkban az étkezési paprika fogyasztását. A zöldhúsú kalinkói, az apró hegyes, igen erős polonski piper és a hegyes, zöld, erős paprika, a barija a hazájukból hozott legismertebb fajták. A magukkal hozottak mellett termelték a hazai fajtákat is: a ceceit, bogyzislóit, kalocsait, bajait, kosszarvút. Alma alakú, közép méretű paradicsomfajtákat hoztak magukkal, amit felváltottak a gazdaságosabb kecskeméti fajtákkal, a főtí és az ökörszív paradicsommal. A hazájukban igen keresett és kedvelt padlizsánt nálunk csak ritkán termelték, mert a piacon eleinte nem tudták eladni. Hazánkban ismerkedtek meg a kelkáposzta, a fehér gyökérzöldség, a cékla, a karfiol, a karalábé, a sóska, a spenót, a zeller termelésével.³⁷⁴

A bolgárkertészek hazánkban az első évtizedekben nem vásároltak földet, hanem kisbérletekben gazdálkodtak. Voltak, akik telente hazautaztak Bulgáriába. Mások csak több év után akkor tértek haza, ha bizonyos pénzösszeget gyűjtöttek már.³⁷⁵ A korabeli közvélemény emiatt bírálta őket leginkább. *„Évente 30-40 millió koronát küld Bulgáriába az ország pénzéből, mert hiszen a fogyasztó városok, vidékek pénze mégiscsak magyar pénz, amely óriási összegekkel szemben az általa termelt nemzetgazdaságilag felszámítható, bennmaradó összeg a legvérmesebb számítással sem tehető többre 400 000 koronánál. A bolgár továbbá meggazdagodása után hazamegy, nem gyarapítja a nemzet erejét...”*³⁷⁶

³⁷³ Boross Marietta 1973. 47.

³⁷⁴ Boross Marietta 1973. 47-49.

³⁷⁵ Kósa László 1977. 316-320.

³⁷⁶ Végh Kálmán Mátyás 1916. 7.

A bolgárkertészek eleinte féltékenyen őrizték szakmai tudásukat. Munkaközösségekben dolgoztak, melyekbe csak szükség esetén vettek be magyar idénymunkásokat. A munkaközösségek év közben együtt étkeztek, laktak és dolgoztak. Tagjaik között gyakori volt a rokoni kapcsolat. Szinte korlátlan engedelmességgel tartoztak a munkacsoport vezetőjének, a gazdának, ellenkező esetben *"ha nem tetszik, elmehetsz haza"* elv érvényesült. Az idény végén meghatározott kulcs alapján osztották szét a hasznót. A bolgárkertészek zöldségtermelő monopóliumába a balkáni háborúk és a második világháború hozott változást. A bolgár kormány a magyarországi bolgárkertészeket hazarendelte katonának. Ekkora azonban már a magyar idénymunkások sok helyen eltanulták tőlük a speciális termesztési módszereiket, illetve korszerűsítették, továbbfejlesztették azokat. A bolgárkertészek tevékenysége nyomán azonban hazánkban több helyen intenzív primőrtermelő kertkultúra bontakozott ki.³⁷⁷

A Kiskunfélegyháza környéki intenzív, primőrzöldség-termelés kialakulásának folyamatában több ponton is tetten érhető a bolgárkertészek szerepe. Vizsgálatom során számot kellett vetnem a bolgárok közvetlen és közvetett hatásával is. Számos olyan zöldségtermesztési eljárás, módszer, munkaszervezeti forma, munkaeszköz, értékesítési szokás, növényfajta ismert a földias zöldségtermesztők körében Kiskunfélegyházán és környékén, amely egyezést mutat a bolgárkertészek sajátjaként számon tartottakkal. Ez annak köszönhető elsősorban, hogy számos bolgárkertész család élt és munkálkodott a térségben. A náluk idénymunkásként dolgozó magyarok ezt-azt ellesve tudták kertészeti tudásukat gyarapítani, saját gazdaságukban kamatoztatni. Másrésről nemcsak közvetlenül a bolgároktól, hanem a bolgárkertészetekben dolgozó magyaroktól, egymástól, a bolgár módra létrehozott magyar mintagazdaságok munkájából, a bolgárokról szóló kertészeti szakirodalomból is tapasztalatokat gyűjthettek és gyűjtöttek a földiazók.

Kiskunfélegyházán és környékén a 20. század elején több bolgárkertész család is gazdálkodott. A szakirodalmi adatokban Avramov Illésre találunk utalást, aki 1914-ben először Kiskunfélegyházán telepedett le, majd onnan 1920-ban költözött Szegedre.³⁷⁸ Illetve Csoma Zsigmond említi egyik tanulmányában Ilie Kutzuzovot, mint félegyházi bolgárkertészt, akinek 4 kertésze volt, így ő már nem dolgozott, hanem csak a kertészet irányításával foglalkozott.³⁷⁹ Ennek kapcsán meg kell említenünk, hogy a bolgárkertészek kutatásának érdekes módszertani kihívása, hogy az eredetileg cirill betűvel írott, bolgár szokás szerint három tagból álló neveket a magyar hivatalnokok, a különbözőféleképpen

³⁷⁷ Kósa László 1977. 320.

³⁷⁸ Csizmazia György 1999. 17.

³⁷⁹ Csoma Zsigmond 1987. 121.

írták át magyar nyelvre, így egy ugyanazon személy akár három-négy féle néven is szerepelhet a forrásokban. Így a Csoma Zsigmond által említett Ilie Kutzuzov névforma valószínűleg Ilia Petkoff Koutzonzoff rejti, aki valóban Félegyháza legismertebb boltkertésze volt. A levéltári források³⁸⁰ és a szóbeli emlékezet tanúsága szerint ő volt Petkoff család első Magyarországra települt tagja. Magyarosított nevén Petkov Illés 1882. július 22-én látta meg a napvilágot Bulgáriában³⁸¹, a Várna közelében fekvő Draganovo községben, amit a legjelentősebb boltkertészeket kibocsátó települések között tart számon a szakirodalom.³⁸² A görög keleti vallású, két gimnáziumi osztályt végzett, törökül és szerbül is jól beszélő boltkertész az első világháborúban, a 21. dunai gyalogezredben harcolt. Szerbiában fogságba esve, mint hadifogoly ismerte meg Magyarország kedvező természeti viszonyait és értesült róla, hogy számos bolgár dolgozik már itt, mint kertész. Hazájából magával hozott kertészeti tudását kamatoztatva 1919 és 1921 között először budapesti boltkertészetekben vállalt munkát, ebben az időben még évente hazautazva Bulgáriában maradt családjához.³⁸³ Budapestről 1921-ben költözött Csongrádra, majd Gátérra, ahol Ulrich Antal kiskunfélegyházi főkántor feles. bérlő boltkertészeként dolgozott. A kertészet évi jövedelme 24 millió korona volt. Arra a kérdésre, hogy miért éppen Gátért választották, Petkov Illés fia Péter azt szokta mondani, hogy kezdetben nem volt pénzük sem kút ásatására, sem bérlésére, így az egyetlen biztos vízforrást az öntözéshez az élő vízben látták, ami Csongrádon is meg volt, és aztán Gátéron, is a Dong-ér formájában. Petkov Illés útja aztán Gátérről Kiskunfélegyházára vezetett, ahol 1925-ben kért munkavállalási és letelepedési engedélyt. A várostól a Csólyosi út és a Szeged-Budapesti vasútvonal félegyházi szakasza közötti területen bérelt földet.³⁸⁴ A korabeli térképek és a kiskunfélegyházi népnyelv Boltkerteként, Bulgárkertként tartja számon azóta is ezt a területet.³⁸⁵ Petkov Illés fia, az akkor 14 éves Péter 1922-ben jött édesapja után Magyarországra, akkor talán még nem is sejtve, hogy ezzel új hazát is választ magának. Illés gazda felesége pedig csak visszatérő vendég volt a gazdaságban. Félegyházán először csak két és fél holdon kezdtek gazdálkodni, de 1936-ra már közel 25 holdasra nőtt ki magát a kertészet. Ebben az időszakban 10 kertész szakmunkást

³⁸⁰ Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (BKMÖL) Kiskunfélegyházi részlege Magyar Királyi Rendőrség Kiskunfélegyházi Kapitányság iratai: VI. 3. 1216/1939. és VI. 3. 2468/1941.

³⁸¹ Egyetlen forrás akad, ami a többi négyvel ellentétben 1881. augusztus 4 -re teszi Petkov Illés születési dátumát.

³⁸² Csoma Zsigmond 1987. 114.

³⁸³ Saját gyűjtés: Petkov Péterné szül. 1919. Kiskunfélegyháza, az utolsó félegyházi boltkertész, Petkov Péter özvegye.

³⁸⁴ BKMÖL. Kiskunfélegyházi részlege, Magyar Királyi Rendőrség Kiskunfélegyházi Kapitányság iratai VI. 3. 119/1942.

³⁸⁵ Fekete János 1997. 34.

foglalkoztattak állandó jelleggel, ebből négy volt bolgár származású, a nyári időszakban pedig ezen felül 20-25 fő volt a magyar alkalmi munkások száma.³⁸⁶

*"A bolgárok nagyon tisztességesen fizettek. 1 pengő 20 fillér volt náluk a napszám, mikor az átlag napszám abban az időben Félégyházán csak 70-75 fillér volt. Nekünk gyerekeknek is annyit fizettek, persze annyit kellett dolgoznunk, mint a felnőtteknek. Reggelit vittünk, de ebédet ott kaptunk, mindenki együtt evett, Petkovék is velünk ettek. Remek konyhájuk volt, nagy asztalt ültünk körbe, mindig szépen meg volt terítve. Magyar szakácsnőjük volt, hogy a munkások szája íze szerint legyen főzve."*³⁸⁷

A bolgár kertészsegédek - Hriszto Petkoff Bineff, Matev Petkoff Bineff, Marin Ivanoff Rahnoff és Petkov Todorov István, akinek csak a magyarosított neve ismert - elsősorban a Bulgáriában maradt Petkov családból érkeztek Magyarországra.³⁸⁸ A kertészetben, az ott dolgozó magyar idénymunkások leírása szerint árasztásos-öntözéses kertészkedést folytattak, de már nem bolgárkereket, hanem Mia motorral hajtott szivattyút használtak víznyerésre, és óriási kb. 20 méterszer 5 méter alapterületű 1-1,5 méter mély beton medencékbe engedték a vizet először, csak utána öntözték ezzel az állott vízzel. A kertészethez ezeken a medencéken kívül egy lakóház, 6 szivattyúház, 2 palántanevelő épület, melegágyak sora, egy piacozásra az árut előkészítő kis "tanya", 5 ló, 2 stráfkocsi és két parasztkocsi tartozott.³⁸⁹ Az egykor, mint gyermek a kertészetben idénymunkásként dolgozók így meséltek a bolgárokról és kertészetükről: *"Az egész család ott dolgozott velünk, Illés bácsi is meg a fia Péter is. Ők voltak a legszorgalmasabbak, diktálták a tempót. Egyik növény követte a másikat, nem volt megállás. Ha délelőtt felszedték a paprikát, este már palántálták is a káposztát. Közben fel kellett ásni, meg kellett trágyázni. Nem volt ott soha egy szál gaz se, pedig sose permeteztek."*³⁹⁰

Jó minőségű és megfizethető árú terményeikre ma is szívesen emlékeznek a félégyháziak. Árújukat nemcsak a félégyházi, majsai, de a pesti piacokon is értékesítették, ahol nem kellett félniük a konkurenciától. A bolgárkertészeknek nemcsak az itt tartózkodáshoz és munkavállaláshoz kellett engedélyt kérni, hanem az árusításhoz is. Ezekből az engedélyekből tudjuk, hogy Petkov Illés kertészeti termékeit a félégyházi, a majsai, a kecskeméti és a budapesti piacokon illetve vásárcsarnokokban árusították és az

³⁸⁶ Saját gyűjtés: Petkov Péterné szül. 1919. Kiskunfélégyháza.

³⁸⁷ Saját gyűjtés: Héjas István szül. 1920. Kiskunfélégyháza adatközlése.

³⁸⁸ BKMÖL Kiskunfélégyházi részlege, Magyar Királyi Rendőrség Kiskunfélégyházi Kapitányság iratai VI.13. 1787/1-1942.

³⁸⁹ Saját gyűjtés: Petkov Péterné szül. 1919 Kiskunfélégyháza.

³⁹⁰ Saját gyűjtés: Molnár Józsefné szül. 1916. Kiskunfélégyháza, técesnyugdíjas adatközlése.

elárúsítók mindig bolgárok voltak. „Minden piaci napon megjelentek, de nekik nem kellett árulni az árujukat, mégis mind az utolsó darabig eladták, olyan mutató volt.”³⁹¹

Illés gazda a családtagok visszaemlékezése szerint fia és maga katonáskodását a második világháborúban a bolgár hadsereg számára jutott nagyobb összegű támogatással váltotta meg. A családfő 1942-ben hunyt el, ekkor vette át fia, Péter az akkor már anyagi gondokkal küzdő kertészetet. Ekkor csak tíz munkásuk volt, azok is helyiek a többi bolgárkertésznek haza kellett mennie katonáskodási kötelezettsége miatt. A második világháború katonai mozgásai jelentős pusztítást okoztak a kertészetben - főleg a palántanevelő és öntöző berendezésekben - amit aztán már nem is igazán tudott kiheverni. Petkov Péter többször folyamodott kérelmével a városhoz, hogy csökkentsék földbérlete összegét, de mivel ez nem igazán talált meghallgatásra, először 10, majd később 5 hold föld bérletéről mondott le, újra átadva a városnak.³⁹² Emellett 1944-től folyamatos pereskedés vette kezdetét a város és Petkov Péter között a magas bérleti díj miatt. Az államosítás 1952-ben ilyen állapotban találta a kertészetet. A család óriási csapásként érte meg, hogy két generáció munkája, a mindennapok szorgalmas, emberfeletti munkájának eredménye a téesz tulajdonába került. Értelmét veszítette a munka, úgy érezte Péter, nem lesz ereje folytatni, fontolgatta, hogy visszatér hazájába, hiszen az egyik téli hazautazása alkalmával megnősült és azóta már két gyermekük is született. Felesége a gyermekeket nevelte Bulgáriában, fenntartotta a gazdaságot, gondozta a házat és csak a nyári munkák idejére jött Magyarországra a gyerekekkel. Az ekkor már negyedszázada Magyarországon élő bolgár gazda mégis a maradás mellett döntött. Mint kertészetvezető vállalt munkát egyes téeszek kertészeiben, ahol a haladóbb szellemű téeszelnökök elismerték a bolgárok magas szintű szaktudását. Így került 1962-ben a Petkov család Kunszállásra az Alkotmány Téesz kertészetének élére, pár éven belül fel is virágoztatva azt. A keze alatt dolgozók csak Petya bácsinak, Petyka bácsinak hívták és tisztelték nemcsak nagy tudásáért, hanem egyszerűségéért, a munkásokkal közösen végzett szorgalmas munkájáért, és a munkások érdekeit, megfelelő bérezését minden körülmények között kiharcoló magatartásáért. Péter bácsi ragaszkodott hozzá, hogy a régi bolgár munkacsapatok elosztási rendszeréhez hasonlóan a kertészetben dolgozók összbére legalább az árulás 40%-át elérje. Ez számos konfliktust szült, mivel a többi részlegen dolgozók juttatása ennél jóval kevesebb volt. A kertészetben dolgozókat Péter bácsi nagy türelemmel oktatta a kertészeti ismeretekre,

³⁹¹ Saját gyűjtés: Ágó József szül. 1906. Kiskunfélegyháza, a kiskunfélegyházi Lenin Téesz egykori elnökének adatközlése.

³⁹² BKMÖL Kiskunfélegyházi részlege, Polgármesteri Hivatal iratai, Közigazgatási iratok XXII. 103. a. 8441/1947.

mesterfogásokra, ami aztán sokuknál meghatározó volt a saját háztáji gazdaságukban, a primörzöldség termesztés elindításában. A következő idézetek erről tanúskodnak. *"Petyka bácsi mindig az időjárást figyelte, mikor fordul jobbra, rosszabbra, innen tudta, mit mikor kell vetni, kiültetni. Ha már kibújt a parcsik, a porcsin, az a kis húsos levelű paréféle lehetett kiültetni a salátát... Másik ilyen nap volt a századnap, ez attól század nap, hogy ez az év századik napja, ez volt a bolgároknál az uborka ültetés napja... A salátát én már korábban vetem a fólia alá, de az uborkát még mindig századnap rakom ki a kertbe."*ⁿ³⁹³

*"Péter bácsi mindig mondogatta, az öntözéshez nem jó a friss víz, mert az olyan a növényeknek, mintha egy felforrósodott emberre öntenénk hideg vizet, megüti tőle a guta."*ⁿ³⁹⁴

*"Volt már itt Kunszálláson melegágy előtte is a dohányosoknak, de én azt nem láttam. Én az öreg bulgártól tanultam, hogy kell összepakolni."*ⁿ³⁹⁵

*"A téesz kertészetben nem is, hanem a Péter bácsiék kertjébe volt olyan hosszúkás lila paradicsom is, néha csinált a Juliska néni rántva, vagy megfőzte krémnek. Kértem is a magjából, tudja az az, ami most a lányoméknak is van, de ők padlizsánnak mondják."*ⁿ³⁹⁶

Péter bácsiék a sok konfliktus miatt felmondták kertészetvezető munkájukat és visszatértek Kiskunfélegyházára. Az idős bolgárkertész 65 évesen nyugdíjba vonult, de továbbra sem hagyott fel a munkával, nem pihenéssel, hanem kertészkedéssel, elsősorban palántaneveléssel töltötte napjait. Minden piacon megjelentek feleségével. Gyermekeik is családot alapítottak időközben Bulgáriában, de egyikük sem vitte tovább a kertész mesterséget. A két idős ember, pedig bulgáriai házukat, vagyonukat gyermekeikre hagyományozva, magyar állampolgárként, életük nagy részét nálunk leélve, Magyarországot vallották hazájuknak. Az 1999. május 26-án 97 évesen elhunyt Péter bácsi is magyar földben nyugszik, Kiskunfélegyházán, ahol ma is él özvegye.

Az általam vizsgált terület zöldségeseinek nemcsak Kiskunfélegyházán, Csongrádon, Gátéron és Tiszakécskén volt módja megismerkedni a bolgárkertészekkel és termelési módszerükkel. Az 1950-es, 60-as években, mikor sok falusi Budapesten keresett megélhetési lehetőséget, több fülöpkabai, kunszállási, félegyházi, petőfiszállási legény vállalt munkát békásmegyeri, csepeli, soroksári bolgárkertészetekben. Elmondásuk szerint sokat tanultak a magtermesztésről, palántanevelésről, öntözésről, „*bár a bolgár gazdák féltették a tudásukat.*” Az említett, vállalkozó szellemű emberek közül hárman ma is földiás kertészkedéssel foglalkoznak. Így beszéltek a bolgárkertészetekben tanultakról. „*Még most*

³⁹³ Saját gyűjtés: Bihar Károly szül. 1912. Kunszállás.

³⁹⁴ Saját gyűjtés: id. Cseri Imréné szül. 1924. Kunszállás.

³⁹⁵ Saját gyűjtés: Sándor Mihály szül. 1931. Kunszállás.

³⁹⁶ Saját gyűjtés: Kakas Józsefné szül. 1928. Fülöpkab.

*is van, aki bolondnak tart a faluba, mer' én nem szutyakolok annyit a dughagymával, mint ő. Én úgy csinálom, ahogy a bolgároknál láttam, azok se feküdtek annak neki, hogy egyenként dugdossák el. Volt egy olyan hegyes kis takaros kapájuk, avval húztak egy barázdát, oszt abba csak úgy beleszórták. Nem baj az, hogy esik bele, mer akár fölfelé, akár lefelé áll, úgy is fölfelé törekszik annak a hajtása, kibújik az, kikel.*³⁹⁷

*"Vagy olyan három évet dolgozhattam Pesten, de hogy hogy hívták az öreg bolgárt, azt én meg nem mondom. Nem ő dolgozott akkor már, hanem az emberei. Híres magkereskedő volt, abba találta meg a számítását... Olyan szép termékek, nagy roppanó húsú paprikák voltak a kertbe. Amit zsákba szedtünk, azt piac előtti nap megúszattunk egy kádba, így a piacon is nagyon friss volt még. Amit meg kosárba vittünk arra ráterítettünk egy vizes zsákdarabot oszt körbevarrtuk kendercérnával, úgy maradt friss. Mikor mi is vissziük Pestre a piacra a paprikát mindig teríték rá egy vizes rongyot, patracot.*³⁹⁸

A bolgár kertészek hatása nemcsak az általuk átörököített kertészeti tudásban követhető nyomon Kiskunfélegyházán, hanem néhány hozzájuk kapcsolódó kifejezés elterjedésében is. Ezen a vidéken az idősebb emberek a régi 5-ös számú főúton elhaladó bolgárok zöldséges teherautói nyomán a teherautókat, kamionokat ma is bulgárkocsinak nevezik. A zöldségtermesztéssel intenzív módszerekkel foglalkozókat, fóliázókat pedig bulgároskodóknak mondják. A Kunszállás közelében fekvő félegyházi határrészen, Galamboson pedig két család neve elé is odakerült ragadványnévként a Bulgár. A pesti nagybani piacon is így ismerik őket, a Bulgár Karcsi, vagy a Bulgár Szentesi Józsi.³⁹⁹

A bolgárkertészek és munkájuk már korán felkeltette a mezőgazdasági szakírók, gazdasági szakemberek érdeklődését. Gazdaságunkra gyakorolt hatásuk előnyeiről és hátrányairól a 19. század első felében még megoszlottak a vélemények. A bolgár rendszerű zöldségtermesztés előnyének tartották, hogy pótolhatatlan élelmiszerforrásául szolgált hazánknak, a bolgár gazdák magas haszonbért fizetnek az általuk használt földekért, kereseti lehetőséget, jó napszámot biztosítottak a magyar munkásaiknak is, és felhasználták a szerves trágyát. Hátrányként értékelték, hogy módszerük rendkívüli módon kiélte a talajt és jelentős deviza kiáramláshoz vezetett jövedelmeik Bulgáriába való juttatása.⁴⁰⁰ Napjainkban azonban már nincs vita arról, mint ahogyan azt Szentes, Csongrád és Kiskunfélegyháza példája is mutatja, hogy a bolgárok jelentősége a magyar primőrzöldségtermesztés kialakulásában mérőföldkövet jelentett. A bolgárkertészek nagy vállalkozó

³⁹⁷ Saját gyűjtés: Kovács Sándorné szül. 1944. Kunszállás.

³⁹⁸ Saját gyűjtés: Deák János szül. 1946. Kunszállás.

³⁹⁹ Saját gyűjtés: Bokor Jánosné szül. 1934 Kiskunfélegyháza.

⁴⁰⁰ Végh Kálmán Mátyás 1916. 7-8.

kedvükkel, jó üzleti szellemükkel, hallatlan szorgalmukkal, igénytelen, takarékos életmódjukkal, jó szervező képességükkel, értékes kertészeti tudásukkal máig vezető utat mutattak.⁴⁰¹ Társadalomnéprajzi szempontból azt is meg kell említenünk, hogy sikeres korai zöldségtermesztésnek is nagy szerepe volt abban, hogy Magyarország más területeihez képest a Duna-Tisza közti homokhátságnak az általam vizsgált részéről a kivándorlás rendkívül alacsony mértékű volt.

A mezőgazdasági szakoktatás hatása a Kiskunfélegyházára és környékére

A dolgozat eddigi fejezetei már több ponton igyekeztek rávilágítani arra, hogy a korai zöldségtermesztésben jövőt látó félegyházi és környékbeli gazdálkodók, az anyagi tőke és a föld hiányát hatékonyan orvosolták a rendkívüli mennyiségű emberi munkaerő ráfordítással, a vállalkozó kedvvel és a speciális kertészeti tudás elsajátítására való törekvéssel. Életformájukból és mentalitásukból adódóan a kertészeti tudásuk elsősorban megfigyelésekből és tapasztalatcserékből származott és kevésbé a könyvekből és iskolákból. Inkább otthon, a családon belül lesték el a kertészeti tudást, vagy mások, fejlettebb gazdaságaiban dolgozva, vagy a piaci tapasztalatcsere segítségével. A gazdasági szakoktatás hatása csak a II. világháború időszakát követően lesz igazán erőteljes, de gazdálkodás általános színvonalának emelkedése szempontjából addig sem megkerülhető.

Kiskunfélegyházán a mezőgazdasági szakismeretek terjedésének jeles dátuma volt, amikor a gyakori árvízi fenyegetettség miatt 1876-ban az állami tanítóképzőt Csongrádról Kiskunfélegyházára költöztették, a főiskola értesítője szerint az ott tanított tantárgyak között szerepelt a Mezőgazdasági ismeretek is.⁴⁰² A népiskolai oktatásban ugyanis az 1868. évi 38. törvénycikkkel kötelezővé tették a mezőgazdasági és kertészeti ismeretek oktatását. Így a tanítóképezde is saját tan konyhakertet és faiskolát is fenntartott.

Magasabb szintű mezőgazdasági ismeretek oktatása, gazdatisztképzés Kecskeméten folyt. A kecskeméti mezőgazdasági szakoktatás magas színvonaláról és a Duna-Tisza közti kisugárzásáról Sági Norberta kutatásaiból tájékozódhatunk részletesebben. 1872-től már gazdasági szakosztállyal működött a Felsőbb Népiskola. 1929-ben pedig a Duna-Tisza közti Mezőgazdasági Kamara hozott létre kertmunkásképző iskolát.⁴⁰³

⁴⁰¹ Somos András - Angeli Lambert 1962. 15.

⁴⁰² Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 134-142.

⁴⁰³ Sági Norberta 2006. 141-163.

Közel egy évtizedes előkészítés után Kiskunfélegyháza képviselőtestülete 1912-ben gazdasági népiskolát létesített. Az iskola és tankertje 20 kataszteri holdnyi területen, a csolósi és szegedi út között lévő városi bérföldeken jött létre. Az iskola épülete magában foglalta a tanteremet és a tanító lakást.⁴⁰⁴ Az iskola első oktatói Asztalos Lajos okleveles gazdasági szaktanítót és Dezső Jolán okleveles gazdasági szaktanítónő voltak.⁴⁰⁵ 1914-ben az iskola gyakorló területén már bolgárrendszerű nagyobb zöldséges telep, faiskola és szőlőtelep is működött, így a várostól még 20 kataszteri hold földet kértek a bővítésre.⁴⁰⁶ Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a város vezetése és a tanfelügyelő közötti levelezésből az is kiderül, hogy az iskolát 300 ismétlő tankötelesnek kellett volna látogatni, de a legjobb esetben is ezekből csak 60 vett részt az oktatásban és a városnak erősebb eszközökkel kellett fellépni.⁴⁰⁷

A mezőgazdasági szakoktatás lényegében a gazdasági népiskola 1912-es alapítása óta folyamatos Kiskunfélegyházán. Több átalakulás után az iskola most Mezőgazdasági Szakközép és Szakiskola néven működik. Ma már inkább az állattenyésztő és az élelmiszer-előállító szakok dominálnak. Kertész képzettséget legközelebb Kecskeméten a Kocsis Pál Mezőgazdasági Szakközép- és Szakiskolában lehet szerezni. Felsőfokú, agrármérnöki tanulmányokat pedig Kecskeméten, Budapesten, Gödöllőn és Keszthelyen folytattak a Félegyháza környéki fiatalok. A mezőgazdasági képzettséget illetően elmondható, hogy ezek a szakmák és szakok az 1960-as és 1980-as évek között éltek legnagyobb népszerűségüket, ami azóta jelentősen megcsappant. Ennek oka abban keresendő, hogy már nem az a családok célja, hogy valaki folytassa a gazdálkodást, hanem, hogy valami másra váltsanak.

A mezőgazdasági oktatás kapcsán meg kell említenünk, hogy Kiskunfélegyháza város szülötte Dr. Terbe István a Corvinus Egyetem Kertészettudományi Karának a Zöldség és Gombatermesztési Tanszékének jelenlegi tanszékvezetője. Ő sokat fáradozott azon, hogy a kiskunfélegyházi téveszkekhez könnyen és időben eljussanak a fóliázás aktuális fejlesztései.

⁴⁰⁴ BKMÖL Kiskunfélegyházi részlege V. 174.b. Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai 5007-1908

⁴⁰⁵ BKMÖL Kiskunfélegyházi részlege V. 174.b. Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai 5007-1908

⁴⁰⁶ BKMÖL Kiskunfélegyházi részlege V. 174.b. Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai 5007-1908

⁴⁰⁷ BKMÖL Kiskunfélegyházi részlege V. 174.b. Kiskunfélegyháza Város Tanácsának iratai 5007-1908

Korai zöldségtermesztés a magyar kertekben

A zöldségtermesztés néprajzi szempontból történő vizsgálata során a kutatók a kertészeti szakterminológia segítségével hívásával többféle kertészeti módot különböztettek meg egymástól, többféle történeti-fejlődési sort állítottak össze. A zöldségtermesztésre fordított munkaerő mennyisége és a termelési eszközök fejlettsége alapján megkülönböztetik az extenzív és az intenzív, a száraz és az öntözéssel kertesztet. Továbbá különbséget tesznek annak alapján is, hogy csak egy növényfajta termesztésére szakosodnak-e, vagyis a monokultúrás termesztést folytatnak, vagy sokféle fajtával foglalkoznak. A termelés célja szempontjából megkülönböztetik az önellátó és a piacra termelő zöldségtermesztést. A paraszti zöldségtermesztési hagyományokra gyakorolt hatásuk miatt a kutatás figyelmet fordít az iparszerű kertészkedésre is, amelynek hagyományait a magyarság körében elsősorban a német kertészcséhek és a bolgárok honosították meg.

Ahhoz, hogy a fóliás zöldségtermesztés megismeréséhez közelebb jussunk, a korai, vagy másként primőr zöldségtermesztésre való törekvés történetét kell alaposabban nyomon követnünk. Ez a törekvés szerteágazó és gazdag történettel rendelkezik mind az uradalmi kertesztetek, mind az iparszerű kertesztetek vonatkozásában. Ez a dolgozat azonban a paraszti kertekben megjelenő korai zöldségtermesztésre és annak módszereire, majd pedig a széles körben használható, „popularizált” korai termesztésre, a fóliázásra helyezi a hangsúlyt.

A zöldségtermesztéssel foglalkozóknak régi törekvése volt, hogy megnyújtsák a növények tenyészidejét, és akkor is friss zöldséget termeljenek, amikor normál körülmények között szabad földön ez nem volna lehetséges. A korai zöldségtermesztés az intenzív, piacra termelő kertészkedés keretei között tudott igazán kibontakozni. Idővel a piacra termelés feltételévé is vált a folyamatosság és a koraiság, amely a versenyképességet és az állandó piaci jelenlétet keresztül a jövedelmezőséget biztosította.

A korai zöldségtermesztés szolgálatába először a természet megfigyelését állították. A természeti adottságoknak, az eltérő éghajlati viszonyoknak köszönhetően ugyanis az ország egyes területein hamarabb beérték a termények, mint másutt. A fokozódó városfejlődés és a városok zöldségfelvevő piaccá válásának időszakában a 19. és 20. század fordulóján már nyilvánvalóvá vált, hogy a bácskai, bánáti termények, köztük az újvidéki számóca mintegy két héttel korábban már a budapesti piacokon van, mint például

a dunakanyari, így kétszer, háromszor magasabb áron értékesíthető.⁴⁰⁸ De nemcsak a melegebb éghajlat, hanem a könnyen felmelegedő homoktalaj is kedvezett a korai termesztésnek. Baranya megyében, a Nagyharsányi-hegy déli, melegfekvésű lejtőin korai borsótermesztés folyt, amely az 1930-as évektől vált ismertté.⁴⁰⁹

Idővel már nemcsak a természet megfigyelésére hagyatkoztak és igyekeztek fagymentes, szélvédett helyeken folytatni a termelést, hanem a legegyszerűbb eszközökkel: növényi száakkal, szalmával be is takarták a növényt, hogy minél korábban és minél tovább fogyaszthassák. Ebben élen jártak a kiskanizsai „sáskák” akik, a termelőközrtek közül elsőként kezdtek korai zöldségtermesztéssel foglalkozni.⁴¹⁰ De itt kell említést tennünk a mohácsi áttelelő káposzta termeléséről is.⁴¹¹

Később az egyszerűbb eszközök termesztő berendezésekké fejlődtek. Ezekben először előnevelték a növényeket, majd később termesztették is. Ebből alakult ki a palántanevelés gyakorlata, mikor a magot nem szabadföldbe vetették, hanem néhány hétig mesterséges környezetben nevelték és utána ültették ki az így előnevelt palántát. Így bizonyos értelemben az első termesztő berendezések az otthonok, illetve azok a napfényes ablakai voltak, ahol a cserepekben előnevelték a palántákat. Ez a tenyésztő egy-két héttel való lerövidítést eredményezett, ami korábbi szedhetőséget és fogyaszthatóságot eredményezett.

Az első magyar nyelvű kertészeti szakkönyvben, 1664-ben Lippai János már azt tanácsolja, hogy a korai termesztés érdekében, vesszőkosárba tett földben, a szobában érdemes előnevelni a veteményt.⁴¹² A már ténylegesen termesztő-berendezésnek nevezhető eszközök kifejlődésének első lépcsőfokát az ún. hidegágyak képviselték, ahol csak takarással védték a növényt a hidegtől.⁴¹³

A házban való előnevelést követő első termesztő-berendezések az üvegharangok voltak. Amelyeket az 19. és 20. század fordulóján úgy korszerűsítettek, hogy kis szellőzőkéménnyel látták el, nehogy túlmelegedjenek, vagy szellőztetőfával kitámasztották őket. Az üvegharangok a magyar kertészek körében is ismertek voltak, de szélesebb körben nem terjedtek el, valószínűleg sérülékenységük és költségességük miatt.

A házban való palántanevelés mellett Lippai János a zöldségajtatásról már is részletesebben megemlékezik a Psoni Kert című munkájában, ahol pontos leírását adja a

⁴⁰⁸ Jeszenszky Árpád 1995. 226.

⁴⁰⁹ Jeszenszky Árpád 1995. 227.

⁴¹⁰ A kiskanizsai „sáskák” zöldségtermesztéséről: Molnár Ágnes 2005c 221-238.

⁴¹¹ Boross Marietta doktori disszertációja Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára EA 8799 4-25.

⁴¹² Lippai János 1664. 75-80.

⁴¹³ Gálgóczy Károly 1854. 40-45.

„ganéjos ágy”-ról.⁴¹⁴ Lippai leírásából azt is megtudhatjuk, hogy ezeket az ágyakat éjjel nád, gyékény illetve zsúptakaróval védték a hidegtől és a dinnyét, a hónapos retket, az uborkát, a salátát és a spárgát hajtatták. A „ganéjos ágyakból” fejlődtek ki a későbbi melegágyak, amelyek mind a mai napig használatban vannak a kertészetekben. Csoma Zsigmondnak a keszthelyi Georgikon gazdálkodását bemutató munkájából⁴¹⁵ is kiderül, hogy Nagyváthy János utasításai alapján ott már az 1801-től foglalkoztak melegágyi palántaneveléssel.⁴¹⁶ A melegágyak a trágya hőkibocsátását, a bomlási folyamat során felszabaduló hőt használták fel, ma úgy mondanánk bioenergiát. A trágyát fa keretekben tömörítették össze, rendszerint letaposták, erre földréteg került, majd a tetejét nyitható üveg kerettel zárták le. De használtak olajozott papírost, nád- és gyékényszövetet is a beborításukra. A kereteket igyekeztek ferdén rakni a tetejére, hogy az összegyűlt pára könnyebben lefolyjon. Voltak földbemélyített melegágyak is, de azokat kevésbé tartották jónak.

1847-ben Tótfalusi Miklós A magyar gazda, mint kertész című munkájában kísérletet tett a német kertészeti szakirodalomban szereplő korai zöldségtermesztés, zöldséghajtatás szakkifejezésének magyarítására és a kertészkedő figyelmébe ajánlására. *"Egyik legkellemesb és -tárgyértőleg kezelve leghaszonhajtobb ága a kertészetnek a növény-üzdészet "Treiberei" vagyis azon mesterkedés, miszerént a növényzési életműködés mintegy üzöbe vétetvén, ez által, ez által különösen némelly becsesebb növények, a természetnél korábbi kifejlődésre s haszonvételre eszközöltetik."*⁴¹⁷

A 19. század második felétől a különböző kertészeti szaklapokban már állandóan találunk cikkeket a zöldséghajtatásról. Az akkori közleményekből kitűnik, hogy míg a belföldi piacokon csak kis mennyiségű primőrt lehetett eladni, Párizsban, Londonban és Bécsben mindig vevőre talált a magyar áru. A magyar kertészek minőségben tudtak ugyan versenyezni a melegebb éghajlatú vidékekről hozzánk kerülő korai zöldségekkel, de a minél korábbi időpontok tekintetében csak magasabb előállítási költségek árán. Ez volt az egyik lényeges oka zöldséghajtatásunk viszonylag lassú fejlődésének.

A 20. század elején jelent meg a hajatott paradicsom és paprika kertészeteinkben. Limbacher Károly 1928-ban kiadott munkája A konyhakerti növények korai termesztése melegágyak és üvegházakban című munkája volt az első magyar nyelvű zöldséghajtatásról

⁴¹⁴ Lippai János 1664. 80-85.

⁴¹⁵ Csoma Zsigmond 1997. 246-253.

⁴¹⁶ Nagyváthy János a korai zöldségtermesztésről és a melegágyakról: Nagyváthy János 1791. 62-76. 372. és 376-377.

⁴¹⁷ Tótfalusi Miklós 1847. 22.

szóló könyv.⁴¹⁸ A kertészeti irodalomból az is kiderül, hogy a hajtatott zöldségfélék hazai fogyasztása még mindig elenyészően kicsi volt. A szállítást bíró exportfajták hiánya miatt kertészeink nehezen tudtak állandó jó minőséget felmutatni a külföldi piacokon. Kivételünk túlnyomó része Németországba került.

A következő lépést a termesztő-berendezések fejlődési útján az üvegházak jelentették. Az üvegházépítés költséges beruházás volt, de élettartama generációkon átívelő. A növények üvegházi neveléséről az első feljegyzések 1599-ből valók, mikor a leydeni botanikus kertben L' Ecluse tanár felépítette az első növényházat. Az első szétszedhető üvegház London mellett épült 1684-ben és csak a déli oldala volt üvegből. Az üvegházak a megfelelő belmagasságnak köszönhetően a szükséges hőmérsékletet technikai fűtéssel oldották meg, 1820-21-ben készült el Angliában az első gőzfűtésű üvegház.⁴¹⁹ Magyarország legelső üvegháza 1849-ben épült a Botanikus kertben.⁴²⁰ A magyar üvegházak a II. világháborúig főként a luxus szolgáltatásban álltak.⁴²¹ A főúri kertekben egzotikus dísnövényeket, virágokat, zöldségeket neveltek bennük. Számottevő, a primőr zöldségtermesztés szolgálatába állított üvegházépítésekre Magyarországon az 1950-es években került sor.

Magyarországon a trágyafűtéses, „ablakpapírral” bevont, illetve beüvegezett ablakkeretekkel takart melegágyak egészen a 1960-as évek közepéig a palántanevelés és zöldségajtatás egyetlen lehetőségét jelentették. Az üvegházak építésére nem igazán volt anyagi fedezet. A melegágyak a szervestrágya hiánya és a műanyaggal borított termesztő-berendezések következtében szinte eltűntek.

A fejezet bevezetőjében már szó volt róla, hogy a termesztő berendezések és a korai, azaz primőrzöldség termelés azokban a gazdaságokban jutott a legnagyobb szerephez, ahol piacra is termeltek. Ez nemcsak a korai piaci megjelenést és hosszabb ideig tartó termést segítette elő, hanem termésbiztonságot is adott. A korai, hajtatott áru értékesítésének sikere a 1920-30-as években még elsősorban a piac felvevőképességétől, a jó kereskedelmi hálózattól és a vitamin propagandától függött.

Már korábban említést tettünk róla, hogy hazánkban nem terjedt el igazán az üvegburás termesztési mód. Ennek a költségességét kívánta csökkenteni egy sajátos magyar megoldással, a hasurával Somogyi Imre. Ő 1942-ben a Kertmagyarország felé című munkájában írt a korai zöldségtermesztésről és a melegágyak használatáról. Ennek

⁴¹⁸ Limbacher Károly 1928. Ezt megelőzően is írt a korai zöldségtermesztésről már: Limbacher Károly 1917.

⁴¹⁹ Jeszenszky Árpád – Náfrádi István 1956. is végigvezeti ezt a fejlődési sort.

⁴²⁰ Cselótei László 1985. 55-57. alapján

⁴²¹ Somos András 1962. 11.

kibontakozását a költséges üveggel szemben a mindenki számára hozzáférhető zsúpból, gyékényből, nádból, sásból készült takaró kúptól, illetve szőnyegtől a hasurától várta: „*A hasurával nemcsak a tavaszi fagyok ellen lehet védekezni. Nemcsak tavasszal lehet két héttel korábban primőröket piacra vinni. De ugyanígy védekezhetünk a szeptemberi fagyok ellen is.*”⁴²²

A hajtatasos kertészet központjai az 1920-as, 30-as években alakultak ki. A szentesi táj korai termesztése már korán kiemelkedett a többi közül. Már az 1928-32-es évek gabonaválsága nyomán elszaporodtak a jövedelmező kertészetek. A melegágyakba a szokásosnál korábban nevelték a palántákat. Erős, fejlett palántákat ültettek ki. 1930-ban Szentesen már 8000 melegági ablakkal dolgoztak. A kertészek igyekeztek a gyorsan felmelegedő talajokra telepíteni kertészeteiket. A szentesiek a korai fajtákkal elsőként jelentkeztek Budapest és más nagyvárosok piacán, 1950-ben már megkezdődött a szerződéses termelés a vidéken, az 1960-as évektől a korai zöldségtermesztés fő termesztési tája lett.⁴²³

A másik ilyen körzet volt Gyula, ahol a hajtatasos kertészet szintén a palántaneveléssel indult, majd az 1930-as években már uborkát, salátát, retket, paprikát, paradicsomot és spenótot is termeltek a melegágynban. Az 1950-es években pedig már a hajtatasos kertészet volumenében a szabadföldi termesztés elé került.⁴²⁴

A második világháborút követően a kommunista gazdaságpolitika tervgazdálkodása is fontos szerepet szánt a zöldség-hajtatsnak. A termelészövetkezetek anyagi helyzetének gyors megjavításához vezető eszköznek vélték, amely ráadásul a nagy iparvárosok élelemmel való ellátásában is szerepet játszhat. Kutatóintézetek, főiskolák kísérleti eredményei, fejlesztései álltak a termelés mögött. Sok kezdeményezés azonban mégis a megfelelő, igényes munkaerő hiányán bukkant meg, mivel a termesztő-berendezéseken belüli munkavégzés kevésbé volt gépesíthető. Az 1953. évi december 23-i párthatározat „kimondta”, hogy a szántóföldi korai és üveg alatti termesztés fejlesztése érdekében 1954-től 1956-ig 420 000 melegági ablakot és 20 000 négyzetméter üvegházat kell létesíteni.⁴²⁵

Mivel az üvegházi keretek és melegági ablakok előállítási költsége magas volt, ill. a gyártásuk mértékét is megszabta a fa és üveg korlátozott mennyisége, a 20. század második felére a műanyag fóliák kerültek előtérbe. A műanyagfóliának a magyar kertészetekben való megjelenéséről a Kertészet és Szőlészet folyóirat az 1950-es évek

⁴²² Somogyi Imre 1942. 7-53.

⁴²³ Szalva Péter 1969.

⁴²⁴ Kősa László 1967. 496-512. és Balázs Sándor 1955.

⁴²⁵ Kertészet és Szőlészet. Ismeretlen szerző 1953. II. évfolyam 10. szám. 5. oldal

végétől rendszeresen tudósított. Ez a folyamat a következő fejezetben részletesen is bemutatásra kerül. Elöljáróban annyit, hogy az 1958-as nizzai kertészeti kongresszus hatására a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Zöldségtermelési és Földműveléstan Tanszéke végzett ebben az időszakban kísérleteket a zöldségtermesztésben használható műanyag fóliákkal. A könnyű és hajlékony fólia használata alig egy-két évtized alatt rendkívül gyorsan fejlődött ki és futotta be azt az utat, amit a régebbi termesztő-berendezések. A polietilén fóliából készül termesztő-berendezések az 1960-as években jelentek meg Magyarországon és az 1970-es évekre terjedtek el.

A fóliából előbb keskeny alagutakat készítettek, amibe csak egy-két növény sor fér, majd a melegágyakhoz hasonlóan fóliaágyat, később pedig nagyobb belmagasságú fóliasátrat. A fóliák közt megkülönböztetünk fűtetlen hidegfóliákat és fűtőberendezéssel ellátott fűtött fóliákat.

Az 1960-as évek kezdete óta hazánkban a zöldségajtatás fejlesztési lehetőségét elsősorban a melegvízforrásaink, erőműveink fölös hőjével való fűtésben látták. Ezen időszak durva becslései alapján az ipartelepek és hőforrások vizével több, mint 1 000 000 négyzetméter fűtésre nyílt volna lehetőség. Ennek a kezdeményezésnek nyomán jött létre számos zöldségajtató kombinát, pl. a százhalombattai, kazincbarcikai, szentesi.⁴²⁶ Arra azonban kevesebb figyelmet fordítottak, hogy a fűtésre használt vizet csak tisztítóeljárások után juttassák vissza a környezetbe. S nem mindig estek egybe a zöldségtermesztéshez szükséges éghajlati tényezők az ipartelepek fekvése által adottakkal.

A zöldségajtatás technológiájában nagy változást jelentett az 1980-as években megjelenő és az 1990-es évektől gyorsan terjedő talaj nélküli, tápkockás illetőleg konténeres termesztés. Ma már a 3-4 méter belmagasságú, duplafalú, többhajós fóliákat alkalmazzák, ahol a két fóliafal közötti levegőréteg is szigetel. A fűtő- és öntözőberendezések fejlődése is rendkívül gyorsított volt. Ma a csúcstechnológiát a számítógép-vezérlésű öntözéssel és fűtéssel felszerelt fóliaház rendszerek jelentik, reneszánszukat élik a többhajós üvegházak. Bár amint azt a következő táblázat is mutatja, az üvegházakat jórészt gazdasági szervezetek építik és működtetik, mert rendkívül nagy, több millió forintos beruházást igényelnek. A fóliák pedig az egyéni gazdaságokban dominálnak, mivel kevésbé költséges az építésük és az üzemeltetésük.⁴²⁷

⁴²⁶ Somos András 1962. 11-14.

⁴²⁷ KSH Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2000. Budapest 2001. 89.

Kertészeti építmények típusai és tulajdonlása Magyarországon 2000.

<i>Épület típus</i>	<i>Gazdasági szervezet (m²)</i>	<i>Egyéni gazdálkodó (m²)</i>	<i>Összesen(m²)</i>
<i>Növényház (üveg és műanyag)</i>	1 029 000	582 000	1 611 000
<i>Fóliasátor</i>	863 000	24 050 000	24 913 000
<i>Összes hajtató felület</i>	1 892 000	24 632 000	26 524 000

A műanyagok megjelenése a magyar kertekben

A zöldségtermesztés és ezen belül is a korai, intenzív zöldségtermesztés a II. világháború után a szocialista agrárpolitika kardinális kérdésévé vált. Egyfelől a biztos alapokon nyugvó önellátás egyik fő pillérét, a lakosság egészséges és megfizethető ételmezési cikkét látták a zöldségekben, másfelől fontos exportcikket. Az ország kedvező természeti adottságait már ismerték, de azt is tudták, hogy az üveg alatti termesztés túl költséges ahhoz, hogy szélesebb körben elterjedjen. *„A felszabadulás előtt zöldségfélék hajtásával kevesen foglalkoztak. A budapesti Gellért nagyszállóban és egyéb nagyobb éttermekben a dőzsölők bankettjein fogyott csak némi hajatott zöldség. A dolgozók milliói nem is álmodozhattak róla, hogy ilyen igényeiket kielégíthessék.”*⁴²⁸ A szocializmus időszakában presztízs kérdés volt a korai zöldségtermesztés. Kultusza lett az életszínvonal és a zöldségfogyasztás mértéke közötti összefüggés propagálásának. Az állam nemcsak a termelés kereteit igyekezett megszervezni, hanem az értékesítését is. Külön a gyümölcs és a zöldség felvásárlásra és újraelosztásra illetve exportálásra szakosodott állami vállalatok jöttek létre az 1950-es évek második felétől, például a Hungarofruct Zöldség-Gyümölcs Szövetkezeti Export Vállalat, a Zöldért és az Áfész.

Annak érdekében, hogy a korai zöldségtermesztést fokozzák, az addig használt üveget valami olcsóbb, mindenki számára könnyen hozzáférhető anyaggal kellett helyettesíteni. A kor hivatalos mezőgazdasági szaklapja, az 1952-ben indult a Kertészet és Szőlészet segítségével pontos krónikáját rajzolhatjuk meg a műanyag fóliának a termesztőberendezések elkészítésében való megjelenésének. A folyóirat felépítésére jellemző volt, hogy nemcsak a kor vezető agrárszakembereinek programadó írásait tartalmazta, hanem a mezőgazdasággal kapcsolatos miniszteri utasításokat, fejlesztési terveket, direktívákat. Már az első számoktól központi témának számít a zöldségtermesztés nagyobb ütemben való fejlesztésének a kívánalma. A megoldást a városellátó termelési övezetek kialakításában látták. Budapest körül 50 kilométeres körben, 8 vidéki város körül 30 kilométeres körben, 11 egyéb város és ipartelep körül szerettek volna ellátó övezetet kialakítani.⁴²⁹ Ehhez azonban több akadályt is el kellett volna hárítani a korai zöldségtermesztésben. Az egyik fő problémának a kézimunkaerő-szükséglet hiányát látták. A kézi munkaerő, a család teljes munkaereje ugyanis kollektivizálhatatlan volt. Azt semmiféle eszközzel nem lehetett

⁴²⁸ Kertészet és Szőlészet. Kristóf S. Pál 1953. II. évfolyam 6. szám 1. oldal

⁴²⁹ Kertészet és Szőlészet. Izsák Károly 1952. I. évfolyam 2. szám 2. oldal

elérni, hogy a közös földön mindenki úgy dolgozzon, mint a sajátján. A „közös” és a „saját” közti békét majd a háztáji rendszer bevezetése hozta csak meg. A korai zöldségtermesztés fejlesztése érdekében célul tűzték ki, hogy az évente 5-6 hétig használt melegágyakat a hajtás szolgálatába kell állítani és egész évben termelni bennük. A zöldségtermesztés ösztönzésére a zöldségtermelő tszcs-k között versenymozgalmat, a téészek dolgozói között pedig újítási mozgalmat hirdettek, aminek része volt a melegágyak építésének olcsóbbá tétele is.⁴³⁰

A zöldségtermesztés a téészesítés első hullámában, amikor még nagyrészt termelőszövetkezeti csoportok alakultak csak, nem számított sikertörténetnek a már említett munkaszervezési nehézségek és a költségesség miatt. Az azonban a sikertelenségek ellenére is világos volt, hogy az öntözéses kertészet a gazdálkodás legjövödelmezőbb ága. Ennek okán számos kiváltságot is élvezett, a kertészeti brigádok egyfelől közvetlenül az elnökhöz tartoztak szervezeten belül, másfelől a kertészeti, zöldségtermesztési tanfolyamok és szakképzés elsőbbséget élvezett a téészekben. Továbbá 20-30 kataszteri hold öntözéses kertészetre 30-40 tagú brigádöt javasoltak, amelyben a nők, az anyák és az idősebbek alkalmazását javasolták.⁴³¹

Az 1953-54-es évben számos dorgáló hangvételű írást találunk arról, hogy a fejlődés mértéke a hajtásos kertészetben és az üveg alatti termelésben nem kielégítő. Így 1953-ban új alapokra helyezték a szerződéses zöldségtermesztést, a szerződött zöldségterületek másfélszeresen mentesültek a terménybeadási kötelezettség alól, a városellátó övezetben kétszeresen. Továbbá mentesültek az állat, tojás és baromfi beadás alól. Tovább ösztönözték a zöldségtermelési szerződéseket. Ingyen vetőmagot és garantált árakat biztosítottak, valamint exportprémiumot a jó minőség esetén. Újabb felsőfokú levelező rendszerben történő zöldségkertészeti tanfolyamokat indítottak. Az etalon, a kiemelt példa a gyulai Petőfi Téész volt, amely elnyerte az ország 1. zöldségtermelő szövetkezeti gazdasága címet.⁴³²

1955-ben a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatairól címmel a következőket tartalmazta a zöldség-hajtásra vonatkozóan: a gépállomások és a kertészetek szorosabb együttműködése, könnyű traktorokkal és kultivátorokkal való ellátása, állami hitelek nyújtása a növényházak és a melegágyi telepek létesítésére, a hőforrások és ipari vizek felhasználása a hajtásos kertészetben, tőzegkocka

⁴³⁰ Kertészet és Szőlészet. Ismeretlen szerző 1952. I. évfolyam 7. szám 13. oldal

⁴³¹ Kertészet és Szőlészet. Ismeretlen szerző 1953. II. évfolyam 3. szám 11. old.

⁴³² Kertészet és Szőlészet. Ismeretlen szerző 1953. II. évfolyam 10. szám. 5. oldal

készítő gép hazai kifejlesztése szovjet mintára. A cél a következő volt: 1956-ra az üvegházi hajtatófelületet 20 000 négyzetméterrel kell emelni.⁴³³

Igazán nagy áttörést a XV. Nemzetközi Kertészeti Kongresszus jelentett, amit 1958 áprilisában, Nizzában rendeztek meg, itt Magyarországot egy 3 tagú küldöttség képviselte, Dr. Somos András Kossuth díjas akadémikus vezetésével, ő volt akkor a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola rektora. A 36 ország részvételével rendezett világkongresszuson 172 előadás hangzott el, a szovjet, bolgár, osztrák, román, kelet és nyugat német, holland, francia, finn, angol és belga szakemberek egyik központi témája a műanyagok felhasználása volt a kertészetben. A műanyagot lényegében már a 19. század végén feltalálták, de elterjedni és népszerűsödni csak a II. világháború után kezdett világszerte. A kertészeti műanyagok kutatásában a németek, az amerikaiak és a japánok jártak az élen. Az áttetsző polietilén fóliát tartották legalkalmasabbnak az üveg helyettesítésére, de ebben a kísérleti stádiumban még olyan drága volt a műanyagfólia és olyan rövid élettartamú, hogy nem jelentett konkurenciát az üvegnek. A konferencia tanulságaként Somos András maga is megfogalmazta: a korai termesztés önköltségének csökkentésénél nagyobb mértékben kell használni a költséges hajtató ablakok helyett az olcsóbb műanyag fóliából készített takarókat.⁴³⁴

Az 1960-as években a hivatalos kertészeti folyóiratban állandó rovatként szerepelt a műanyagok kertészeti felhasználásának külföldi és hazai tapasztalatainak tárgyalása. A Chemolimpex Külkereskedelmi Vállalat vezetősége külföldről behozott műanyagokat tesztelt a Műanyagipari Kutató Intézettel, a MÉM Műszaki Fejlesztési Főosztályával, a Műanyagipari Kutató Intézettel és a Szövért-tel együttműködve. A hazai, gyakorlati kísérletek irányítója a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Zöldségtermesztési Tanszéke volt, amely 1956 óta foglalkozott a kérdéssel. A vizsgálatok a főiskola soroksári kísérleti telepén folytak. Először a fóliát talajtakarásra használták. Az első alumíniumvázra felépített műanyagfóliával borított termesztő berendezést 1959-ben mutatták be a nagyközönségnek az 1959. évi Mezőgazdasági Kiállításon. Az első hazai kertészeti műanyagfólia a Hungária Gumi- és Műanyaggyárban készült. Az egyik első téesz ahol tesztelték, a szentesi Új barázda Téesz volt. Melegágy lefedésére használták és még fakeretre feszítették ki, hogy a korrózió ne tegye tönkre, éjszakára pedig gyékény takaróval fedték, hogy ne adja le a hőt.⁴³⁵ A téli termesztésre a perjépusztai állami gazdaságban végzett kísérletek alapján ekkor még alkalmatlannak tartották a fóliát. Ebben az időszakban

⁴³³ Kertészet és Szőlészet. Ismeretlen szerző 1955. IV. évfolyam 6. szám 1. oldal

⁴³⁴ Kertészet és Szőlészet. Dr. Somos András 1958. II. évfolyam 6. szám 8-9. oldal.

⁴³⁵ Kertészet és Szőlészet. Szabó Ambrus 1961. X. évfolyam 2. szám. 9-10. oldal

Magyarországon a műanyagfólia rövid élettartama és nagy hőleadó képessége miatt nem jelentett konkurenciát az üvegnek.

Az 1961-re már jelentős fejlődés következik be a kertészeti műanyagok gyártásában. A műanyag termesztő berendezések többszörösen olcsóbbak lettek, mint az üvegből készültek, plusz az is világossá vált, hogy a műanyag fóliából egyszerűbb felépíteni őket, tehát nincs építési költség, mint az üvegházaknál. 1961-ben már sorozat indult A műanyagfólia jelentősége korai zöldségtermesztésünkben címmel Somos András akadémikus és Filius István tollából. A sorozat közli a fólia alagútnak és a fólia hajtatóágnak a kikísérletezett paramétereit, majd a növényekkel végezett kísérleteket, hogyan reagált a fóliában termesztésre a paradicsom, a paprika, az uborka, a spárgatök, a karalábé és a karfiol.⁴³⁶ 1963-ban jelent meg az első hirdetés, amely műanyag vázas, műanyag fóliával fedett, alagút rendszerű hajtató házat kínált eladásra. Gyártója a Földműves Szövetkezet Ipari Üzeme Cinkotáról, Budapestről a XVI. kerületből. Ekkor egy 25 méter hosszú és 3 méter széles, komplett hajtatóágy ára 2388 Ft volt.⁴³⁷

1966-ban a Szövetkezeti Értékesítési Központok munkatervükbe vették, hogy a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Zöldségtermesztési Tanszéke által kidolgozott háromszakaszos fólia alatti zöldségtermesztést országosan elterjeszti, fóliás termesztési és felvásárlási szerződéseket kötnek. A központi palánta ellátás a soroksári kísérleti telep és kecskeméti Béke Téesz feladata volt.⁴³⁸

1968-ban kezdődtek meg a kísérletek a fóliasátrakra vonatkozóan. Ez elkerülhetetlen volt, hiszen a fólia alagutakban nem lehetett felegyenesedni, nem tudták rendszeresen elvégezni a kertészeti munkákat, csak a fólia le és felhúzogatóásával.⁴³⁹ A Magyar Agrártudományi Egyesület Kertészeti Társaságának 1968 áprilisában rendezett vitája egymás mellé ültette a kutatókat, gyakorló szakembereket, a kereskedelemért felelőseket és a konzervgyárakat. A zöldségtermesztés fejlődése volt a téma. A vitában a következő problémák vetődtek fel: kiegyenlítetlen termésátlagok, a műtrágyázás hiánya, a növényvédelem hiánya, külterjes körülmények, termálvíz kihasználatlansága, a kisüzemi gazdaságok dominanciája az állami gazdaságokkal szemben. A vita mérlege az volt, hogy

⁴³⁶ Kertészet és Szőlészet. Somos András - Filius István 1961a X. évfolyam 9. szám 19-21. oldal, 1961b X. évfolyam. 10. szám 12-14. oldal, 1961c X. évfolyam. 11. szám 9-10. oldal, 1961d X. évf. 12. szám 13-14. oldal

⁴³⁷ Kertészet és Szőlészet. Hirdetés 1963. XII. évfolyam, 4. szám, 23. oldal

⁴³⁸ Kertészet és Szőlészet. Dr. Zlinszky György 1966. 6. melléklet a Kiskert. 17. oldal

⁴³⁹ Kertészet és Szőlészet. Dr. Somos András - Dr. Túri István 1968. XVII. évfolyam. 1. szám 36-37. oldal

a fóliás zöldségtermesztést még mindig nem sikerült maradéktalanul a nagyüzemi termelési módba bevonni⁴⁴⁰

1969-ben rendezték a KGST államok első konferenciáját a fóliasátrak fűthetőségéről és az egész éves zöldségtermelésről. A résztvevők számára a gyakorlati bemutatókat a fóliázás hazai úttörői, a tiszakécskei Új élet Téesz, a szentesi Felszabadulás és Árpád Téesz tartották.⁴⁴¹

1970-ben már megjelent az addigi kis fóliasátor mellett egy nagyobb méretű, amelyet annak érdekében fejlesztettek ki, hogy gépi művelést is végezhesseken alatta. Ennek alumínium vázát a kecskeméti Fém- és Vasipari Ktsz. gyártotta és az Agroker forgalmazta.⁴⁴²

1970-ben egy nagyon tanulságos, összegző jellegű írás jelent meg a Kertészet és Szőlészetben Erdei Ferenc tollából A magyar kertészet 25 éve címmel. Ebben lényegében elismeri, hogy a hazai zöldségtermesztés semmiféle nagyüzemi előzménnyel nem rendelkezik és *„minden zöldségmárkánk a népi-paraszti kultúra és specializált parasztgazdaságok öröksége”* és az elmúlt 25 év minden igyekezete ellenére lényegében nem sikerült megvalósítani a nagyüzemi zöldségtermesztést és annak bázisa továbbra is a kisüzemi gazdálkodás maradt.⁴⁴³ Ha Erdei Ferencnek lett volna lehetősége megírni A magyar kertészet 50 éve című írást, ugyanezt kellett volna megállapítania.

A fóliázás felülről kezdeményezettségének kikutatása a dolgozat egyik legfontosabb új eredménye. Ezen keresztül lehet a legjobban rávilágítani arra, hogy mindannak, amit a köztudatban fóliás „háztáji” kertészkedésként ismerünk, annak egyik forrása a paraszti tudás a másik forrása pedig a mezőgazdasági nagyüzemekben és az ezeket szolgáló ipari háttérben keresendő. A paraszti hagyományban gyökerező tudás és az agronómiai kísérletek összefonódása teremtette meg a hazai fóliás kertkultúrát.

⁴⁴⁰Kertészet és Szőlészet. (-int) 1968. XVII. évfolyam 8. szám 206-207. oldal

⁴⁴¹Kertészet és Szőlészet. S-K. 1969. XVIII. évfolyam 10. szám 295. oldal

⁴⁴² Kertészet és Szőlészet. Somos András - Koródi László - Türi István 1970. XIX. évfolyam 6. szám 108. oldal

⁴⁴³ Kertészet és Szőlészet. Erdei Ferenc 1970. XIX. évfolyam 7. szám 195-196.

A fóliázás agrártechnológiai alapjai

A kutatás szempontjából nélkülözhetetlen a fóliázás agrártechnológiai alapfogalmainak sorra vétele, ugyanis ezeket a kertészetből és természetföldrajzból átvett fogalmakat használják a fóliások és ez a dolgozat is.

A zöldséghajtatás és a fóliázás jelentősége

*„A zöldségfélék lágy szárú, intenzív művelést kívánó, nyersen vagy feldolgozva emberi táplálékul szolgáló, nagy biológiai értékű, sok vitamint, ásványi sót, íz és zamatanyagot tartalmazó növények.”*⁴⁴⁴ Az emberi életfunkciók normális fenntartásához nélkülözhetetlen anyagokhoz juttatnak bennünket. A táplálkozástudósok szerint a zöldségfogyasztás mértéke szoros összefüggésben áll egy adott társadalom életszínvonalával, az egy főre jutó jövedelemmel. Az egészség megőrzéséhez szükséges napi adag 350 g/fő lenne, a hazai átlag ennek jóval alatta marad.⁴⁴⁵ Magyarország éghajlata a friss zöldségfélék fogyasztását természetes körülmények között csak 6 hónapon keresztül teszi lehetővé. A téli, kora tavaszi és késő őszi hónapokban tartósított vagy tárolt zöldségfélék állnak rendelkezésre, amelyek táplálkozási értéke lényegesen kisebb. A zöldséghajtatás és ezen belül is a műanyag fóliával borított termesztő berendezések széles körű elterjedése lehetővé teszi a friss zöldségfogyasztás időszakának meghosszabbítását. A fűtött fóliák és üvegházak egész évben friss zöldséget biztosítanak.

A primörtermesztés agrártechnológiai alapfogalmai

Az agrárszakirodalom a fóliás zöldségtermesztést legtágabb értelmezésben a primör, azaz korai zöldség termesztés fogalomkörébe sorolja. A korai termesztés lehet szabadföldi illetve termesztő berendezésben folytatott. A szabadföldi korai zöldségtermesztésen belül beszélnünk kell az előnevelésről, vagyis arról, amikor a palántanevelés segítségével teszük koraivá a betakaríthatóságot. A palántanevelés leggyakoribb helyei a melegágyak,

⁴⁴⁴ Balázs Sándor 1989. 6.

⁴⁴⁵ Balázs Sándor 1989. 9.

üvegházak és fóliasátrak. A korai termelés másik eszköze a talajtakarás lehet. A talajtakarás eszköze lehet szerves anyag, akkor mulchról beszélünk, vagy műanyag síkfólia. A talajtakarást leggyakrabban a számóca és a spárga termesztésénél alkalmazzák.⁴⁴⁶

Ha a korai zöldségtermesztés termesztő-berendezésben folyik, akkor zöldséghajtatásról van szó. A zöldséghajtatás fogalmán a mesterséges környezeti viszonyok között, fedett területen, friss fogyasztásra való zöldség termesztését értjük. Ide sorolják a melegággyi, az üvegházi és a fóliás termesztést. Illetve a zöldségfélék mellett a számóca, a dinnye és a gombák termesztését is. A zárt terek alatti termesztés tapasztalatai azt mutatták, hogy a szabályozható klímával, a termesztő berendezésekkel nemcsak a termesztés ideje befolyásolható, hanem a növények termőképessége is, ugyanis lerövidül a tenyészidő, és folyamatossá válik a termelés.⁴⁴⁷

A termesztő-berendezések

A termesztő berendezések működése a következő, napjainkban a környezetvédelem kapcsán ismertté vált fogalmon, az üvegházhatáson alapszik. A napnak a földre érkező sugarai a földet felmelegítik, ami ezáltal hőt raktároz és sugároz ki. A földfelszín közelében létesített zártterü termesztő berendezések nem engedik eltávozni ezt a meglegevegőt, hanem megtartják a föld közelében.⁴⁴⁸

A termesztő berendezések kapcsán már felvázoltuk azt a folyamatot, amelynek során külföldi példák hatására az 1950-60-as években a Kertészeti Főiskola irányításával kikísérletezték a fóliaalagutakat, fóliasátrakat. A folyamat kapcsán megállapíthatjuk, hogy a műanyag fólia a paraszti gazdálkodástól teljesen idegen anyag volt, így ezek a termesztő berendezések is agrártudományi találmánynak, fejlesztésnek tekinthetők. A fólia agrártudományi fejlesztés és nem paraszti innováció, de fejlesztői mindvégig szem előtt tartották, hogy népjólétjavító eszköz, ezért úgy alkották meg a paramétereit, hogy a fóliák bárki által, házilag is előállíthatóak legyenek. A szakkönyvek a közérthető nyelvezetre és a gazdaságos, a széles körű elterjedésre alapozó megoldásokat szorgalmazták. A fóliázásról az első, szélesebb közönségnek szánt szakkönyvet 1969-ben adták ki.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Somos András 1962. 5.

⁴⁴⁷ Somos András – Koródi László – Túri István 1980. 9-11.

⁴⁴⁸ Cselőtei László 1985. 55-61.

⁴⁴⁹ Somos András – Koródi László – Túri István 1969.

A melegágy

A melegágy a szerves trágya bomlása során felszabaduló hőt felhasználó termesztő berendezés. Paraméterei változatosak lehetnek. Léteznek földbemélyített és földfelszín fölé épült változatai is. A melegágy rendszerint egy 1 méter széles, tetszőleges hosszúságú 60-70 centiméter magas tömörített trágyatalpból és egy erre terített 10-15 centiméter széles földrétegből áll, ezeket deszkából készült keret fogja össze. A tetejére pedig könnyen eltávolítható, mozgatható „tetőt” tesznek, ami eleinte gyékény vagy nádfonadék volt, később pedig üveg.⁴⁵⁰

Az üvegház

A melegágy mellett az üvegház a másik nagy múltú termesztő berendezés, amely palántanevelésre és hajtásra a legmegfelelőbb. Mind a mai napig irányadónak tekintik, hogy egy hajó, azaz egy egység szélessége a 15 métert ne haladja meg a stabilitás, és a hókár kivédése érdekében. Hossza nem korlátozott, leggyakrabban 25 és 100 méter közötti. Több párhuzamosan egymás mellett álló egységből állhat, azaz lehet egyhajós és többhajós. Szerkezetét tekintve leggyakrabban acélvázra épített üvegtáblákból áll.⁴⁵¹

A váznélküli fóliaborítás

Ez olyan növény kultúrák esetében alkalmazható, amelyek 15-20 cm magas bakhátra ültethetőek, mint például a korai krumpli vagy a spárga. Ez a módszer átmenet a zöldséghajtatás és a korai szabadföldi termelés között. Erre a célra lyuggatott polietilén fóliát vagy műanyag fátyolfóliát használnak, ami a kpalántázott növényekre, illetve a magvetésre kerül. A takarókat körben lazán rögzítik földdel, hogy emelhető legyen. A fóliát a növény megerősödése és a fagyveszélyes időszak elmúltával lehúzzák.⁴⁵²

⁴⁵⁰ A melegágykészítésről, és felhasználásról nyújt részletes információkat: Jeszenszky Árpád – Náfrádi István 1956. 3-86.

⁴⁵¹ Türi István 1993. 10-13.

⁴⁵² Türi István 1993. 14-19.

A fóliaalagút

A fóliaalagút 50-150 cm széles, 40-60 cm magas, szükség szerinti hosszúságú, alagútszerű fóliaborítású létesítmény. A vázhoz 4-5 mm átmérőjű horganyzott acélhuzal vagy más hajlítható anyag szükségeltetik. A fóliatartó váz méretének megválasztásakor ügyelni kell, hogy kellően domború legyen, különben megáll a víz és a hó rajta és az károkat okozhat. A fóliaalagutakat rendszerint 0,1 mm vastag PVC vagy polietilén fóliával fedik, két oldalt pedig 15-25 cm mélyen földelik.⁴⁵³

A fóliaágy

A fóliaágy 2-3 m széles, 70-90 cm magas, szükségszerinti hosszúságú, alagútszerű, fóliaborítású létesítmény. Vázszerkezetét 2 cm átmérőjű, 2 mm falvastagságú PVC csőből készítik, de készülhet fémből és fából is. Az íveket szükséges a gerincvonalhoz erősíteni. A fóliaágyak takarására a 0,10-0,15 mm vastag polietilén és PVC takarók egyaránt megfelelnek. Szellőztetni a fóliavégek visszahajtásával lehet.⁴⁵⁴

A fóliasátor

A nagy légtérű fóliasátrak rendszerint 7,5 vagy 8 vagy 10 m széles, valamint 3 vagy 3,5 vagy 4 vagy 5 m magas illetve, 50 és 100 m hosszú, alagútszerű, fóliaborítású létesítmények. A vázat alkotó bordák elsősorban fémből, vasból és alumíniumból készülhetnek. A legelterjedtebbnek a 7,5 méter alapszélességű, 3 méter magas, 50 méter hosszú fóliasátor számít. Ebben az esetben az íveket 1 colos, 12 m hosszú acélesővek alkotják, amelyek a hajlítás után egymástól 1,5 méter távolságra, kb. 70 cm mélyen kerülnek a talajba. Az íveket három hosszanti merevítő köti össze, egy a gerincen, egy-egy pedig a jobb és bal oldalon.⁴⁵⁵

A fóliasátrak lehetnek egyfalúak és duplafalúak is, mivel a levegő jó szigetelő réteget képez a két fólia fal között, illetve ha a két fal között megoldják a

⁴⁵³ Túri István 1993. 19-20.

⁴⁵⁴ Túri István 1993. 20-23.

⁴⁵⁵ Túri István 1993. 23-24.

vízbermendezést, akkor hydrosol vízfüggönyös létesítmények jönnek létre. Ha több fóliasátrat telepítenek egymás mellé, akkor többhajós fóliáról beszélünk, ha ezek légterét úgy alakítják ki, hogy az közös, az a fóliablokk.⁴⁵⁶ 2004-ben a fóliasátrak jellemző műszaki és termelési adatai a következők voltak.⁴⁵⁷

A fóliasátrak jellemző adatai Magyarországon, 2004.

Vázszélesség			
Kisebb mint 7,5 m	7,5 m	Nagyobb mint 7,5 m	Fóliablokk
45%	40%	13%	3%

Fűtési lehetőség	
Fűtött	Fűtetlen
16%	84%

Fűtési mód			
Termálvíz	Földgáz	Olaj	Egyéb
29%	49%	5%	17%

Életkor			
1-2 év	2-5 év	5-10 év	Több mint 10 év
8%	20%	32%	40%

Üzemméret			
1000 m ²	1-5 ezer m ²	5-10 ezer m ²	Nagyobb mint 1 ha
85%	10%	4%	1%

Újabbban elterjedőben vannak a poliészter házak, amelyek kívülről az üvegházakra hasonlítanak. Anyaguk táblás, az üveghez hasonló szilárdságú és vastagságú poliészter lemez. Napjainkra már elérték, hogy a poliészter lemezek fényáteresztő képessége elérte az üvegét.

Néhány, a hajtatáshoz kapcsolódó alapfogalom

A hajtás fogalmának kapcsán említett mesterséges környezeti tényezők a következőkből állnak: fűtés, öntözés, szellőztetés, árnyékolás, talajművelés, trágyázás, palántanevelés, talajnélküli termesztés, növényápolás, növényvédelem.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ Türi István 1993. 24-37.

⁴⁵⁷ Téglás Zsolt 2004. A zöldség-hajtás méretökonomiai kérdései. 59-72.

⁴⁵⁸ Türi István 1993. 48-144.

A fóliában termesztendő fontosabb növényfajták: paprika, paradicsom, uborka, sárgadinnye, görögdinnye, főzötök, fejes saláta, sóska, spárga, spenót, hónapos retek, sárgarépa, petrezselyem, gumós zeller, karalábé, karfiol, fejes káposzta, hagymafélék, vöröshagyma, metélőhagyma, téli sarjadékhagyma, bab, burgonya, gomba, eper, virág és dísznövény.

A fóliás termelési mód természetföldrajzi és társadalmi feltételei

Az 1960-as években az agrárszakirodalom a következő primőrzöltség-termesztő körzeteket vette sorba: Budapest és környéke, Kecskemét és környéke, a hevesi, szentesi, gyulai és mohácsi körzet.⁴⁵⁹ Ezek között még nem különböztették meg a hajtató körzeteket, ahol üvegházakban és fóliasátrakban nevelték a zöltséget. Ma már jóval elterjedtebb jelenségről van szó ahhoz, hogy csak ezekre a körzetekre szűkítsük le a korai zöltségtermesztést. A zöltségtermesztési üzemtan szerint fóliás zöltségtermesztéssel ott érdemes foglalkozni, ahol a következő természeti és társadalmi feltételek adóttak, valamint el tudják látni a legfontosabb termelési feladatokat.⁴⁶⁰

A termesztést meghatározó legfontosabb természeti tényezők:

- az éghajlat, itt elsősorban a napsütéses órák magas száma a meghatározó,
- a talaj, a fóliázásra a könnyen felmelegedő, lazább talajok az ideálisak,
- a vízellátás, a természetes folyóvizek és a nem túl mélyen fekvő víztároló rétegek fontosak.

A termelést meghatározó legfontosabb társadalmi tényezők:

- megfelelő felvevőpiac és feldolgozóipar,
- jó infrastrukturális háttér, közút, vasút a szállításhoz,
- megfelelő kézi és gépi munkaerővel való ellátottság.

A fő termelési feladatok:

- az optimális hőigény biztosítása, a fűtés,
- az optimális vízszükséglet biztosítása, öntözés,
- a megfelelő mennyiségű tápanyaghoz juttatás,
- a kártevők és betegségek elleni védekezés.

⁴⁵⁹ A zöltségtermesztő körzetekről: Surányi Dezső: 1985. 199-201. A szerző 9 történelmi zöltségtermesztő körzetet nevez meg, hajtató körzetekről még nem tesz említést.

⁴⁶⁰ Balázs Sándor 2000. 11-19.

A földiázás természetföldrajzi feltételei Kiskunfélegyházán és környékén

A dolgozat eddigi fejezetei már több ponton is bemutatták azokat a társadalmi feltételeket, amelyek Kiskunfélegyháza és környékét kedvező helyé tették a korai zöldségtermesztés számára. Most pedig a földiázáshoz szükséges természeti tényezők áttekintése következik.⁴⁶¹

Talajtani adottságok

Kiskunfélegyháza és vidéke a Duna-Tisza közti Homokhátság és a Kiskunsági löszös síkság táji-termelési övezetének határán található. A Duna-Tisza közti Homokhátság a Duna jégkorszakbeli hordalékkúpjának a maradványa. Amikor a hordalékkúpon megszűnt a folyóvízi feltöltés, a szél üledéksort halmozott fel. Ez az üledéksor homokból, löszből áll főként. A löszös területek Kiskunfélegyháza magasabban fekvő területein és Alpáron találhatók. A Hátság nagyobb részén csak a korábban lerakódott futóhomok mozgott tovább és halmozódott át. Az uralkodó nyári széliránynak megfelelően északnyugati és délkeleti futóhomok buckasorokba rendeződött. A buckasorok között szikes tavak alakultak ki. A tavak az aszályok és a szárazföldi éghajlat következtében kiszáradtak, maguk után szikes talajokat hagyva. A szikes talajok mellett a terület nyugati felén, Bugac környékén csekély termőképességű homoktalajok jellemzőek. A terület keleti részén pedig a csernozjom, a réti és a szolonyec talajok a találhatók.⁴⁶²

A primórtermelő kertészetek kapcsán elmondhatjuk, hogy a gyorsan felmelegedő barna homoktalajoknak nagy szerepe volt abban, hogy ez gazdálkodási mód meghonosodott ezen a vidéken, mégpedig elsőként a terület északkeleti részén, a Kiskunfélegyházát Bugac-Felsőmonostorral és az egykori Majsajakabszállással, ma Kunszállással összekötő út mentén. Itt kezdtek korai zöldségtermesztéssel foglalkozni. A kertészeti technika fejlődésének következményeként a földiázásban ma már egyre kisebb szerepet játszanak a természetes talajtani adottságok. Nemcsak talajerő pótlással és talajcserével javítanak a természet adta feltételeken, hanem már a termőföld nélküli gyapotkockás, termesztő-edényes földiázás dívik.

⁴⁶¹ A természetföldrajzi adottságok felvázolásához használt egyik alap szakirodalom: Asztalos István – Sárfalvi György 1960. 12-56.

⁴⁶² Mészáros Rezső (szerk.) 1984. 50-55.

Éghajlat

A terület éghajlata nedves kontinentális. Ez a rész az ország egyik legnapfényesebb területe. A napsütéses órák száma meghaladja a 2100 órát. A legmagasabb értéket júliusban mérik, átlagosan 300 órát. A minimum decemberben van, havi 45 óra átlaggal. A térségtől nyugatra, keletre és északra csökken a napfénytartam. A fent említett talajtani adottságok mellett éppen a napsütéses órák magas száma volt az a környezeti adottsága, amely leginkább elősegítette a földázás meghonosodását és elterjedését. A felhőzet évi átlaga 54%, a ködös napok száma átlagosan 30. Az évi középhőmérséklet 10,8 Celsius, az évi átlagos hőingás 23,7 Celsius. A középhőmérséklet januárban -1,5 Celsius, júliusban 22,1 Celsius. A szelek északnyugati irányúak, de gyakoriak az északkeleti és nyugati szelek is.⁴⁶³ A szélirány meghatározó a földásatrak tájolásában is, hiszen ezen alapszik a szellőztethetőségük, levegőcseréjük.

Vízrajz

A térség az ország egyik leginkább csapadékszegény területe. A csapadék évi átlaga 540 mm. A tenyészidőszakban, áprilistól szeptemberig 306 mm. A tenyészidőszakban a vízhiány 168 mm. A nyári hónapokban gyakran lép fel aszály. A Hátság éghajlatának egyik jellegzetessége, hogy a levegő páratartalma igen alacsony, sokéves átlagban 71-74 %. A téli csapadék jelentős része hó formájában hull.

A Hátság felszíni vizekben igen szegény. Ennek magyarázata az, hogy a területet borító üledékanyag zömmel futóhomok. A felületre hulló nem túl bő csapadék gyorsan beszívárog függőlegesen és oldalirányba is. A felszín alatt csak helyenként vannak vízzáró löszrétegek. Így felszíni vízfolyások kialakulására alig van lehetőség. Ahol a felszín és a talajvízszivárgási-viszonyok megfelelőek, kisebb állóvizek alakultak ki. Ezek a buckák között elszórt szikes, lapos tavak, a homokbuckák vonulását követik, ezért hosszúkásak. Természetes állapotukban lefolyástalanok. A területen természetes folyóvízhálózat nem alakult ki. A Kiskunság a Duna és Tisza vízgyűjtő területéhez tartozik.

A talajvíz a Hátság területén a vízáteresztő üledékek és a rossz lefolyási viszonyok miatt a felszín közelében átlag 2-3 méter mélységben helyezkedik el. A talajvíz felszíne nagyjából követi a felszín domborzatát, így a buckás helyeken sincs sokkal mélyebben,

⁴⁶³ Mészáros Rezső (szerk.) 1984. 30-39.

mint a sík területrészekén. A talajvíz ingadozása 0,5-1 méteres éves viszonylatban. A mélyebb fekvésű területeken gyakran okoznak gondot a csapadék és talajvíz eredetű belvizek. Ezek elvezetésére csatornák épültek. A területről a belvizet a Dong-ér vezeti le.⁴⁶⁴

A piacra termelő föliás gazdálkodásban az öntözés kardinális kérdésnek számít. A vidék csapadékszegény éghajlatát már kezdettől fogva az öntözéssel kellett ellensúlyozni. Az öntözéshez szükséges víz kitermelése ma már nemcsak egyre nehezebb, hanem félőnek tartják, hogy a kitermelhető víz mennyisége véges is.⁴⁶⁵ A csapadékszegény éghajlat melletti nagymértékű, szabályozatlan öntözés komoly környezeti károkat okozott. A Homokhátságot az elsivatagosodás veszélye fenyegeti. A problémára a MTA Regionális Kutatások Központja Kecskeméten működő Alföldi Tudományos Intézete hívta fel a figyelmet, Dr. Csatári Bálint vezetésével.⁴⁶⁶

⁴⁶⁴ Mészáros Rezső (szerk.) 1984. 39-50.

⁴⁶⁵ Az alföldi vízgazdálkodás gondjairól: Pálfi Imre 1994.

⁴⁶⁶ Csatári Bálint 2004. 3-6. és Kovács András Donát 2004. 6-11.

A fóliás gazdálkodás korszakai

A fóliák megjelenése a kollektív gazdálkodás időszakában

A II. világháború kitörésekor a kiskunfélegyházi homokon, az elöregedett szőlők helyén a zöldségesek már biztonsággal és sikerrel termelték a korai retek, salátát és zöldpaprikát. Sőt nemcsak kereskedők által értékesítették terményeiket, hanem maguk piacoztak Kiskunfélegyházán, Kecskeméten, Kiskunmajsán, sőt elmerészkedtek Budapestre is. A város 23 holdas bolgárkertészete is bőségesen termelte a zöldséget.⁴⁶⁷

A II. világháború anyagi és emberi veszteségei, az orosz csapatok kártételei, a lovak és szekerek elvesztése, a még hosszú évekig elhúzódó hadifogság igencsak megkeserítette a zöldséges tanyák lakóinak életét is. A háború után a politikai változások és a gazdaság átszervezéséről terjengő bizonytalan hírek közt nehezen indult újra a termelés.⁴⁶⁸ A II. világháborút követően az oroszok által ösztönzött földosztások mentek végbe ezen a vidéken is.⁴⁶⁹ Kiskunfélegyháza környékén ezt a földhiány miatt nehezen tudták elvégezni, ugyanis a törvények értelmében nem volt lehetőség a föld kisajátítására. A Földosztó Bizottság végül 846 személynek 7163 hold földet és 400 házhelyet osztott ki.⁴⁷⁰

A szövetkezetesítés első hulláma az 1950-es évek elejére itt is lezajlott.⁴⁷¹ Az első termelőszövetkezeti csoportok ott alakultak, ahol a legtöbb volt a földnélküli családok aránya, vagyis nem a korai zöldségtermesztéssel foglalkozó kertes tanyák területén. Kiskunfélegyháza első téese az 1948-ban alakult Dózsa Mgtsz volt, amelyet a Hoffner gazdaság területén a Páka elnevezésű határrészen hoztak létre. Ezt a Vörös Csillag Mgtsz követet 1949-ben. A környező települések közül Gátéron volt a legnagyobb a földdel nem rendelkezők aránya, így ott 1950-ben alakult meg az Aranykalász Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 14 taggal.⁴⁷²

⁴⁶⁷ A fóliás gazdálkodás egyes korszakait a hosszú távú gazdaságtörténeti folyamatokon belül a következő történeti munkák segítettek értelmezni: Gunst Péter (szerk.) 1998. Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.) 1976. Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.) 1996.

⁴⁶⁸ A gazdaság szocialista átalakításáról: Balogh Sándor - Polöskei Ferenc (szerk.) 1979. Honvári János 2003. 454-492.

⁴⁶⁹ A földosztásról: Orbán Sándor 1972. Donáth Ferenc 1969. és 1977.

⁴⁷⁰ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 85.

⁴⁷¹ A szövetkezeti gazdálkodás történetéről ad részletes áttekintést: Fazekas Béla 1976. Gyenis János (szerk.) 1978. Honvári János 2003. 496-576.

⁴⁷² Glied Károly – Maar András – Király László – Nagy István Gyula – Papp Géza – Pfenning Gyula – Saskői Lajos – Tassy Gyula 1970. 9-11.

Az 1950-es években, az első hullámban megalakult termelőszövetkezetek közül az intenzívebb mezőgazdasági kultúrákkal, köztük a dohánytermesztéssel, a félégyházi Bem Téesz, a pálmónostorai Keleti Fény Téesz, a kunszállási Alkotmány Téesz és a tiszaujfalui Tisza Mgtsz foglalkozott. Fűszer- és zöldséppaprika termesztéssel szintén a tiszaujfalui Tisza Mgtsz, valamint a pálmónostorai Keleti Fény Téesz.⁴⁷³ Az 1960-as évekig zárszámadásaikban, jelentéseikben a következő megállapítások szerepelnek leggyakrabban: mérleghiány, munkaerőhiány, a szakképesítés hiánya.⁴⁷⁴ Ez volt a szövetkezetesítés próbaidőszaka. Az intenzív kertészkedést illetően gyorsan megszületett az a megállapítás, hogy az a téesz keretei között nem nyereséges. Ennek fő okát abban látták, hogy a szövetkezetek földjei még nem voltak egy tagban, hanem több beadott kis parcellából álltak és ez művelési nehézségeket okozott. Valamint nem volt megoldott a munkaerőnek a gazdaság más ágaiból a kertészetbe való mozgósítás a munkacsúcsok idején.⁴⁷⁵ A megyei zöldségtermesztés adatai is szépen rámutatnak, hogy a zöldségfélék fő termőterülete még mindig az egyéni gazdaságokban volt.⁴⁷⁶

Egyes zöldségfélék vetésterületének megoszlása szektoronként 1958-59-ben, Bács-Kiskun megyében (kat. hold)

Növény	Évek	Állami gazdaságok	Mg-i termelőszövetkezetek	Egyéni gazdaságok	Összes gazdaságok
paprika	1958	183	402	6294	6879
	1959	178	708	6115	7001
káposzta	1958	8	55	574	637
	1959	6	120	590	716
paradicsom	1958	68	97	3271	3436
	1959	151	805	3389	4345
dinnye	1958	359	965	2962	4286
	1959	485	1149	2614	4221
egyéb zöldség	1958	261	371	8604	9236
	1959	340	1127	8320	9787

⁴⁷³ Glied Károly – Maár András – Király László – Nagy István Gyula – Papp Géza – Pfenning Gyula – Saskői Lajos – Tassy Gyula 1970. 142-195.

⁴⁷⁴ BKMÖL Kiskunfélegyházi részlege XXX. 233. Kunszállási Alkotmány Téesz iratai 200-1954.

⁴⁷⁵ Honvári János 2003. 500.

⁴⁷⁶ KSH Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága 1959. Bács-Kiskun megye fontosabb statisztikai adatai. Kecskemét. 95-88.

Ebben az időszakban sajátos sors jutott a zöldségeseknek, hiszen ők a régebb óta folytatott intenzív termelésnek és a piacozásnak köszönhetően az 1940-es évek végére már „megtollasodtak”, így a kommunista hatalomváltás után nagyon sokan váltak közülük célponttá: „kulákgyanússá”. Az ő zöldségtermesztésük ugyanis még a földszerzés szolgálatába volt állítva, alig várták, hogy néhány hold földet vehessenek a haszonból. Ők, akik éppen csak kivergődtek a nincstelenségből, még fájdalmasabban fogadták, hogy eddig összegyűjtött vagyongájukat elveszíthetik. A zöldséges tanyák övezete, a szőlővel, a gyümölcscsel, a zöldséggel foglalkozó réteg Kiskunfélegyházán azok közé tartozott, akik nem akartak „közösködni” és akik hittek abban, hogy a téjesztagság elkerülhető.⁴⁷⁷ Így sok zöldséges családból származó fiatal elindult inkább a városokba munkát vállalni: Budapestre, Kecskemétre és az épülő iparvárosokba, így Dunaújvárosba. Akik maradtak, azok a beszolgáltatások és a minimált árak mellett nem tudták folytatni a tevékenységüket. Még ma is sokat mesélnek azokról a zöldséges kofákról, akiket néhány napra bebörtönöztek, mert nem voltak hajlandók a minimált áron adni terményeiket, ők pedig kiszabadulva csak így kommentálták az eseményeket: „*Legalább kicsit kipihentük magukat!*”⁴⁷⁸

Az 1953 és 1956 közötti időszak a kommunista politikában az agrárium szempontjából is a fordulat időszaka volt. Erőszakos téjesztetés ugyanis nem hozta meg a várt eredményeket. Az intenzívebb ágazatok, ezen belül is a zöldségtermesztés szempontjából a háztáji gazdaságokhoz való viszonyulás megváltozása jelentette az egyik legkomolyabb előrelépést. 1956 előtt a termelőszövetkezet-szervezés háttérében ugyanis az a politikai indíttatás állt, hogy a magántulajdont teljesen meg kell szüntetni, így a szövetkezetesítés társadalmi bázisát a földnélküli és kisparaszti rétegekben látták. A közép- és gazdagparaszt ellenség, kulák volt. 1956-ig erősen tartották magukat azok a vélemények, amely szerint a háztáji kapitalista veszélyforrás.⁴⁷⁹ Az erőltetett és erőszakos téjesztés szervezés egyetlen „piaci” tényezője a beszolgáltatás mesterségesen alacsonyan tartott ára volt.⁴⁸⁰ A gépállomások létrejötte is azt eredményezte, hogy ott összpontosult a mezőgazdasági tudás, nem arányosan a többi ágazatban is.⁴⁸¹

A háztájit, azaz a ház körüli udvart, kertet, istállót, gazdasági épületeket már elhelyezkedésük miatt sem lehetett a közösbe vinni. Tehát a háztáji a téjesztés szervezés legkorábbi időszaka óta jelen volt, mint a termelés lehetséges színtere. Nem volt tiltott, de

⁴⁷⁷ Saját gyűjtés: két, az 1930-as évek második felében, zöldséges családban született fülöpjakabi asszonytól.

⁴⁷⁸ Saját gyűjtés: Tóth Istvánné Bokor Mária szül. 1940. Kunszállás visszaemlékezése alapján.

⁴⁷⁹ Jól tükrözi a korszakváltást: Medve Zsigmond 1956. 1-21.

⁴⁸⁰ A beszolgáltatási rendszerről: Erdmann Gyula 1992. és Molnár József 1996. 635.

⁴⁸¹ A gépállomások alakulásáról és jelentőségéről: Asztalos István 1956. 197-205.

engedélyezett sem, megtűrték. A megtűrés egyik oka az volt, hogy kezdetben oly annyira nem volt sikeres a nagyüzemi élelmiszertermelés, hogy sem a városi lakosságot, sem a szövetkezeti tagságot nem tudták volna ellátni élelmiszerekkel, ha nem hunytak volna szemet afölött, hogy a háztájin legalább a maguk szükségletére megtermeljék az élelmet. Másrészről ekkor még nem álltak olyan szervezettségi fokon a téeszek, hogy le tudták volna kötni a munkások teljes munkaejét.⁴⁸² A halasztást nem tűrő kényszer 1956-ban jelentkezett: a népnek élelem kell! 1956 után az MSZMP agrárpolitikai tézisei megváltoztak.⁴⁸³ Elvetették a kényszert és a téeszszervezés fő eszközét inkább példamutató középparasztban látták. Megszüntették a kötelező beszolgáltatást és emelték a felvásárlási árakat. A munkaegység számítását felváltotta a készpénzelőleg fizetés és a részesművelés lehetősége.⁴⁸⁴ A parasztság számára pedig a háztáji jelentette az egyéni biztonságot, a lélektani kapcsolatot a paraszti életformával és annak folytatási lehetőségét. A háztájival kapcsolatos egyértelmű állásfoglalás 1964-ben született meg: az MSZMP Központi Bizottsága a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságait a közös szerves részének tekintette.⁴⁸⁵

A korai- illetve a földiás zöldségtermesztés szempontjából a háztáji gazdálkodás kulcsfontosságú. A háztájinak köszönhető ugyanis, hogy nem tört meg a parasztkertészek tevékenységének fejlődési vonala és kertészeti tudásuk, piaci tapasztalatuk egy kis megtorpanás után, de tovább gyarapodhatott, immáron a szövetkezeti gazdálkodás keretein belül. A háztájit az agrártörténeti szakirodalom ugyanis úgy kezeli, mint a szocialista agrárátalakulás sajátosan magyar jelenségét, amely sikeres válasz lett a nagyüzemivé szervezett magyar mezőgazdaság útkeresésére, válságaira. Nyitottá tette a szocialista mezőgazdaságot a piaci gondolkodásra. A háztáji egyszerre volt a nagyüzemi gazdálkodás tagadása, de egyben életképességének, eredményeinek legbiztosabb támasza. A háztájit egyben a mezőgazdasági kistermelés legfontosabb alapjának kell tekintenünk.⁴⁸⁶

A háztáji magába foglalta a háztáji földeket, a gazdasági épületeket, a háztáji állatállományt, és a háztáji gazdálkodáshoz szükséges termelési eszközöket. A háztáji fogalma a termelőszövetkezeti tagsághoz kötődött, és a termelőszövetkezeti tag esetén a tagsági viszony révén vált háztájivá a ház körüli gazdaság. A háztáji általános jellemzői a következők voltak: alapegysége a háztartás volt, tevékenységének fő célja az önellátás és

⁴⁸² A háztáji gazdálkodás dilemmáiról: Szabó Ferenc 1963. 3-13.

⁴⁸³ Molnár Imre (szerk.) 1971. 90-143.

⁴⁸⁴ A háztájival kapcsolatos állásfoglalás megváltozásáról: Erdei Ferenc 1954. 676-707. és 1967a 1-8. Molnár József 1996. 636.

⁴⁸⁵ Molnár József 1996. 637.

⁴⁸⁶ Szilágyi Miklós 2002. 7-15.

az áruterelés, a háztartás jövedelmében kiegészítő, kisegítő szerepet játszott, gazdasági tevékenysége közvetlen és közvetett módon kapcsolódott a nagyüzemekhez.⁴⁸⁷ A kistermelési formák közül a háztáji folyamatosan a politikai és ideológiai érdeklődés és viták kereszttüzében állt.⁴⁸⁸

A mezőgazdasági kistermelés legfontosabb tényezője az emberi munka volt. A háztáji nem kizárólag a téesztagokat érintette, hanem a munkásháztartásokat is. A földterület hiánya és az alacsony színvonalú eszközellátottság jellemezte, amelyet az élő munka ráfordítás kompenzált.⁴⁸⁹ Míg a szántóföldi növénytermesztést a nagyüzem döntő túlsúlya jellemezte, addig a szőlőben, a gyümölcsöskertekben, valamint a ház körüli kerti termelésben a háztáji és a kisüzem szerzett vezető szerepet. A petrezselyem, a zöldbab, a fokhagyma, az uborka, a fejes saláta, a cékla és a retek több mint 90 százalékát adta a kistermelés. Meghatározó volt a szerepe a sertésenyésztésben, a baromfitartásban, a méhészkedésben és természetesen a földiázásban.⁴⁹⁰

A kezdeti szabályozás 1967-ig úgy rendelkezett, hogy háztáji földet minden önálló háztartással rendelkező termelőszövetkezeti tag kap, és ez közös a vele egy háztartásban élő családtagjaival. A téesz közgyűlések határozatától függően területe fél-1 hold lehetett. 1967-től a háztájit már nem háztartásonként, hanem családtagonként osztották ki. Ennek köszönhetően a háztartások birtokában maradt legfontosabb termelési tényező az emberi munkaerő. A háztáji komoly konkurenciát jelentett a téeszfoglalkoztatásnak, ezért idővel elő is írták a közös munkaóra, munkanap minimumot.⁴⁹¹

A szövetkezetesítés második hulláma 1962-re zajlott le Kiskunfélegyházán és környékén. A zöldségtermesztés központjai továbbra is a Duna-Tisza közti tanyák maradhattak.⁴⁹² A tanyák életének hosszabb fennmaradásában egy nem elhanyagolható „szubjektív tényezőt” is meg kell említeni.⁴⁹³ Ez a „szubjektív tényező” pedig maga Erdei Ferenc volt.⁴⁹⁴ Erdei Ferenc szociológusként, erről a vidékről írta Futóhomok című⁴⁹⁵ nagyhatású művét az 1930-as években, és különös rokonszenvet érzett, az alföldi

⁴⁸⁷ Földeáki Béla 1970. 34-103.

⁴⁸⁸ Molnár József 1996. 635.

⁴⁸⁹ A háztáji gazdaság és a munkaerő-gazdálkodás kérdésköréhez: Juhász János 1980. 89-121. Molnár József 1996. 633.

⁴⁹⁰ Bessenyei Zoltán 1962. 3-7.

⁴⁹¹ Földeáki Béla 1970. 34. és Molnár József 1996. 638.

⁴⁹² A tanyai életmód változásáról a 20. században: Csalog Zsolt 1980a 339-362.

⁴⁹³ Erdei Ferencet „szubjektív tényezőként” Szabó László említi a következő munkájában: Szabó László 2008. 83-90.

⁴⁹⁴ Erdei Ferenc (Makó, 1910 - Budapest, 1971) szociológus, közgazdász, politikus. 1944-45-ben az ideiglenes nemzeti kormány belügyminisztere. 1949-1953 -ban pedig földművelésügyi miniszter.

⁴⁹⁵ Erdei Ferenc 1977a (Hasonmás kiadás)

mezővárosokhoz kötődő polgármesterekhez, parasztpolitikusokhoz. Ez nemcsak egy személyes rokonszenv volt, hanem a kutatómunkáján és a személyes tapasztalatain alapuló tudományos vélekedés. Az itteni parasztságot vállalkozó- és alkotókedve, mentalitása miatt a legalkalmasabbnak tartotta arra, hogy minta legyen arra, hogyan kell levetkőzni a paraszti világ „terhes örökségét” és polgárosulva dán mintájú szervezeteket létrehozni.⁴⁹⁶ Amikor pozícióba jutott, földművelésügyi miniszter lett fiatal kori elképzeléseit akkor sem adta fel.⁴⁹⁷ Az erőltetett kollektivizálással sosem értett egyet, de csak arra volt módja, hogy az ország egy részén, így a Duna-Tisza közén mérsékelje a központi intézkedések nyers és erőszakos voltát.⁴⁹⁸ Bács-Kiskun megyében sikerült elérnie, hogy az általa megkedvelt parasztpolitikusok nagy számban résztvehettek a közéletben, illetve a párt részéről is alkalmas politikai garnitúra irányítsa a megyét, mint például Gajdócs István, Romány Pál.⁴⁹⁹ A kiskunfélegyházi Ágó József, a félegyházi Lenin Téesz első elnöke 1950-ben a Szovjetunióban is járt Erdei Ferencel. Pesir István a kubikos bandagazdából lett Bács-Kiskun megyei mezőgazdasági igazgató pedig személyes barátságban volt vele. Pesir elmondása szerint ő Erdei Ferenc biztatására javasolta a megye több szervezeti gazdaságában a 3-as típusú termelőszervezeti csoport, és az üzemág rendszer meghonosítását.⁵⁰⁰ Erdeihez hasonlóan Pesir is a tanyavédők közé tartozott, úgy gondolta a tanyasi emberekre számíthat legjobban a közös gazdaság. Később Pesir István a félegyházi Vörös Csillag Téesz elnöke lett.⁵⁰¹

Erdei Ferenc közbenjárásának köszönhetően nemcsak a tanyavilág maradhatott meg, hanem a családi munkára épülő szőlő-, gyümölcs- és kertkultúra is.⁵⁰² A termelőszervezetek mellett itt szakszervezeteket is hoztak létre, amelyek a háztáji gazdaságokkal együtt lehetővé tették, hogy az átalakulás lassabban, természetesebben menjen végbe és így kialakuljon egy a családi munkára épülő, bizonyos tekintetben más családokkal együttműködő lazább szervezeti forma.⁵⁰³ Erdei Ferencet, mint szociológust és mint agrárpolitikust is rendkívüli módon foglalkoztatták a belterjes mezőgazdaság

⁴⁹⁶ Erdei Ferencnek a Duna-Tisza közén kifejtett gazdasági és politikai tevékenységéről ad rendkívül jó összefoglalót a Sztirinkó István emlékére kiadott kötetben: Szabó László 2008. 83-90.

⁴⁹⁷ Erdei Ferenc életútjáról és munkásságának értékeléséről: Kulcsár Kálmán 1988.

⁴⁹⁸ Erdei Ferenc nézetei a szervezeti gazdálkodásról megismerhetőek a következő munkák segítségével: Erdei Ferenc 1956. 1959. 1961. 1966. 1977b 1979.

⁴⁹⁹ Romány Pál visszaemlékezései Erdei Ferencről, Erdei Ferenc életművének értékeléséről: Romány Pál – Szeifert Istvánné 2006. 3-25. Romány Pál 2006. 26-40. Romány Pál 2009. 3-16.

⁵⁰⁰ A szakszervezeti gazdálkodásról: Simó Tibor 1970. Hann, Cris 1980. 1982. Csalog Zsolt 1980b 23-27.

⁵⁰¹ Hatvani Dániel 1984. 31-48.

⁵⁰² A korabeli tanyavilág helyzetéről és gazdálkodásáról: Romány Pál 1970. Kerék Mihály 1971. Romány Pál 1972. 62-66.

⁵⁰³ Szabó László 2008. 83-90.

kérdései.⁵⁰⁴ Ezt az is alátámasztja, hogy a Kiskunfőlegyháza környéki földiások között még olyan anekdota is él, hogy a földiázást maga Erdei Ferenc terjesztette el Magyarországon. Egy dániai utazása alkalmával látott földiákat először és utána szorgalmazta, hogy nálunk is legyenek.⁵⁰⁵ Az én eddigi kutatásaim nem támasztották alá ezt a vélekedést, de anélkül is nagyon beszédes abban a tekintetben, hogy milyen viszonyban voltak egymással Erdei Ferenc és a Duna-Tisza közti agrárértelmiség.

Erdei védőszármazaira a Fülöpjakabon az 1970-es években lejátszódó események is jó példák. Erdei Ferenc halála után a fülöpjakabi határban 1972 és 1973 között Bács-Kiskun megyében az egyik legerőszakosabb tanyarombolás folyt, egész tanyasorokat dozeroltak le, tettek a földdel egyenlővé. A térsz táblásítását nevezték meg oknak.⁵⁰⁶

A „magyar agrármodell” megszületése, kialakulása kapcsán mindenképpen említést kell tennünk Fehér Lajosról is, aki az MSZMP KB keretein belül működő szövetkezetpolitikai műhely vezetője volt. Az általa vezetett 17 tagú munkabizottság tevékenységének köszönhetően az 1960-as évek közepétől a magyar mezőgazdaság fokozatosan levált a szovjet kolhoz mintáról. De mik is voltak ennek a „magyar modellnek” a fő jellemzői? A háztáji engedélyezése, az anyagi érdekeltség megteremtése, a tagok szociális emancipációja, a szövetkezeti önrendelkezés, a vállalkozói szabadság meghagyása, a szakmai tudás és a szakképzés fontosságának hangsúlyozása. Fehér Lajos és Erdei Ferenc levelezéséből is kiderül, hogy a „magyar agrármodell” számos eleme Erdei Ferenc sugalmazásának hatására jött létre.⁵⁰⁷

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az 1960-as években újra lendületet kapott a zöldségtermelés mind szövetkezeti gazdaságokban, mind a háztájikban. Megmaradtak a tanyák, mint üzemközpontok és a háztájival privatizálódott a teljes munkaerő, valamint nem szakadtak meg a kisüzemi termelés hagyományai.

Az eddig előkerült írott források és a szóbeli visszaemlékezések alapján a zöldségtermesztésben a II. ötéves terv évei, az 1965 és 1970 közötti időszak komoly előrelépést jelentett. Ennek keretében ugyanis Bács-Kiskun megye agrárvezetése vállalta, hogy az eddigi várakozásokhoz képest csak 40%-ot teljesítő megyei zöldségtermesztést 100%-osra fejleszti. Ennek érdekében a megye zöldségtermesztésre alkalmas területeit 5 körzetre osztották. Kiskunfőlegyháza az ún. Tiszamenti körzetbe került, aminek a korai,

⁵⁰⁴ Erdei Ferenc a belterjes mezőgazdaságról: 1965. és 1970. 167-186.

⁵⁰⁵ Saját gyűjtés: Bokor József 1948-ban, a kiskunfőlegyházi Galamboson született, ma Kecskeméten dolgozó agronómustól.

⁵⁰⁶ Báthori Istvánné – Rigó Joakimné (szerk.) 2000. 47-52.

⁵⁰⁷ A magyar agrármodell megalkotásában betöltött szerepéről Erdei Ferencnek és Fehér Lajosnak: Romány Pál 2009. 9-10.

hajtatasos zöldségtermesztésben szántak komoly szerepet.⁵⁰⁸ Ekkor létesült több Kiskunfélegyháza környéki téészen is zöldségtermesztő telep: a bugaci Szőlő-Mező Szakszövetkezetben, a csolyóspálosi Aranykalász és Kunsági Szakszövetkezetekben, az Alpári Búza Kalász Mgtsz-ben⁵⁰⁹ és a pálmonostorai Keleti Fény Téészen.⁵¹⁰ A kertészetekben gyakori volt a részes művelés. Ezek a kertészeti telepek zömében szabadföldi, öntözéses zöldségtermesztéssel foglalkoztak. A zöldséget vagy helyben feldolgozták a savanyító üzemeikben, vagy a kecskeméti konzervgyárnak szállították, illetve a Meszöv, Szövös, Áfész és Zöldért állami kereskedelemi vállalatokon keresztül értékesítették.⁵¹¹

Kiskunfélegyházán és környékén a korai zöldségtermesztés népszerűsítésében nagy szerepet játszottak az ebben élen járó körzetek. Kiskunfélegyházához a legközelebb eső és legfejlettebb hajtató körzetek Szentes és Gyula voltak. Több, egykori téésztág visszaemlékezéséből kiderül, hogy a Félegyháza környéki téészekből gyakran szerveztek szakmai kirándulásokat Szentesre és fürdőzéssel egybekötve Gyulára. Szentesen az Árpád Téésztág hajtató üzemága trágyafelvásárlással is foglalkozott, így több gazdálkodó is fuvarozott oda trágyát, illetve visszafelé téglát hozott a Szentesi Téglagyárból.⁵¹² Ez is remek alkalom volt a kertészeti tapasztalatok gyűjtésére.

Bács-Kiskun megyében az 1960-as években a tiszakécskei Béke és Szabadság Mgtsz-ek jártak élen a korai, üvegházi és fólia alatti zöldségtermesztésben. A Béke Téésztégnek 250 kataszteri hold kertészte volt, ebből 7,5 kataszteri holdon folyt fólia alatti természet és saját palántanevelővel is rendelkeztek. A tiszakécskei Szabadság Téésztégben pedig 10 ezer négyzetméter üvegház és 50 ezer négyzetméter fólia alatt termeltek zöldséget.⁵¹³

A dolgozat előző fejezeteiben már említés történt róla, hogy Magyarországon 1963-64-ben indult meg a műanyag fóliával borított természet-berendezésekhez szükséges anyagok sorozatgyártása. Ezen anyagok beszerzésének, gyártásának és elosztásának Bács-Kiskun megyei központja a kecskeméti Agroker Vállalat volt. Az általam vizsgált területen a belterjes mezőgazdasági kultúrákban, így a primörkertésztégben is a kiskunfélegyházi

⁵⁰⁸ Erdösi József 1969. Kertésztég és Szölésztég. A kertésztég helyzete és fejlesztése Bács-Kiskun megyében. 1969. 18. évf. 4. szám 99-103.

⁵⁰⁹ Glied Károly – Maár András – Király László – Nagy István Gyula – Papp Géza – Pfenning Gyula – Saskői Lajos – Tassy Gyula 1970. 142-143.

⁵¹⁰ Glied Károly – Maár András – Király László – Nagy István Gyula – Papp Géza – Pfenning Gyula – Saskői Lajos – Tassy Gyula 1970. 162.

⁵¹¹ Somogyvári Zoltán 1980. 34. oldal

⁵¹² Saját gyűjtés: Ágó József szül. 1906. Kiskunfélegyháza közlése alapján.

⁵¹³ Glied Károly – Maár András – Király László – Nagy István Gyula – Papp Géza – Pfenning Gyula – Saskői Lajos – Tassy Gyula 1970. 188-189.

Vörös Csillag Téesz járt az élen. Ennek a téesznek volt az elnöke, a már említett, Erdei Ferenc köréhez tartozó „haladószelemű” Pesir István is. A Vörös Csillag Téeszben már a kísérleti fázisban, 1966-ban létesítettek fólia-hajtatóházat. A téesz főkertésze Kiss István, tervei alapján készült fóliasátor 28 méter hosszú, 9 méter széles és 2 méter magas volt, anyagköltsége 13 ezer forint. A természető-berendezésben 4000 tő kecskeméti törpeparadicsomot hajtattak.⁵¹⁴

A másik a fóliás termelésben élen járó téesz a kiskunfélegyházi Vörös Október volt. Ennek a téesznek 110 kataszteri hold gyümölcsöse, 5 kataszteri hold dinnyeföldje, 50 kataszteri hold tormaföldje és 10 kataszteri hold zöldségkertészete volt, saját palántanevelővel, és foglalkoztak tulipánhagyma termesztéssel is.⁵¹⁵ A tormaát saját üzemükben dolgozták fel, és mind a kész termékekből, mind a zöldségekből jelentős mennyiséget exportáltak.⁵¹⁶ A félegyházi Vörös Október Téesz a kecskeméti Agroker segítségével 1968-ban állította fel az első fóliásárait.⁵¹⁷

A korai zöldségtermesztést ebben a korszakban nemcsak a földtulajdon viszonyok megváltozása formálta. Emellett meg kell említenünk a téeszek által propagált agrárszakképzés kiszélesedését, és a szervezett értékesítés, felvásárlás jelentőségét is. A téesztagok számára biztosítva volt a különböző kertészeti iskolák elvégzése, vegyvédelmi, traktorista és egyéb tanfolyamokon való részvétel. Gyermekeik esetében pedig erőteljesen támogatták a mezőgazdasághoz kapcsolódó szakmák tanulását.⁵¹⁸

A fóliásátrak tehát elsőként a téeszek kertészeteiben jelentek meg. A központi agrár irányítás elsődleges célja az volt, hogy a nagyüzemi zöldségtermesztést szolgálják. A fóliásátrak csak azután tudtak megjelenni a gazdaságokban, miután a háztáji gazdálkodási forma teljesen elfogadottá vált a szocialista gazdálkodáson belül, valamint a műanyag fólia és a horganyzott fémcső már nem számított hiánycikknek. A fóliához és csövekhez még utána sem lehetett „csak úgy” jutni. A zöldség és gyümölcs felvásárlással foglalkozó állami vállalatok, az Áfészek és a Zöldértek voltak megbízva azzal, hogy a fóliázáshoz szükséges anyagok központi elosztását végezzék, és termeltetési szerződéseket kössenek a

⁵¹⁴ Scheitz Endre 1967. A műanyag fólia használatának újabb módszere. Kertészet és Szőlészet 1967. 16. évfolyam 3. szám. 9.

⁵¹⁵ Glied Károly – Maár András – Király László – Nagy István Gyula – Papp Géza – Pfenning Gyula – Saskői Lajos – Tassy Gyula 1970. 169-170.

⁵¹⁶ Ez a torma feldolgozó üzem ma is működik, német tulajdonban van és Koch Torma az elnevezése.

⁵¹⁷ Saját gyűjtés: Kovács Lajos szül. 1928. Kiskunfélegyháza, a Vörös Október Téesz egykori elnökének visszaemlékezése alapján.

⁵¹⁸ Saját gyűjtés: Deák János szül. 1946. Kunszállás visszaemlékezése alapján.

téesztagokkal.⁵¹⁹ Mindezen hatások együttesének köszönhetően az első főlíásátrak az 1970-es évek elején jelentek meg a Kiskunfélegyháza környéki háztáji gazdaságokban.

A főlíás zölódségtermesztés kibontakozása az 1970-es, 1980-as években

Már az előző fejezetekben is említés történt róla, hogy a háztáji gazdálkodásnak a főlíás zölódségtermesztés elterjedésében megkerülhetetlen szerepe volt. A háztáji és a termelőszövetkezetek kapcsolatának első szakasza az 1970-es évek elejéig tartott.⁵²⁰ A „magyar modell” részét képező háztáji gazdaságoknak erre az időszakra már többféle formája alakult ki⁵²¹:

a, A téesztagok árutermelő, integrált háztáji gazdaságai, amelyek specializáltak, több vidéken középüzemi méretekben működtek. Némely áru 40-70 %-át ebből a körből vásárolták fel országosan. A legtöbb főlíás és libahizláló gazdaság ide sorolható.

b, A szakszövetkezeti tagok saját gazdaságai a hagyományos keretekben és üzemvitellel. Ezekben a szőlőtermesztés és a bogyósgyümölcs termesztés vált dominánssá.

c, Az önállító jellegű, vegyes profilú paraszti gazdaság, amely főleg a tanyákon vagy az aprófalvakban volt jellemző.

d, Részmunkaidős háztáji gazdaságok, kiegészítő gazdaságok.⁵²² A nem mezőgazdasági főfoglalkozású keresők, főleg a falun élő munkások kedvelték. A főlíás gazdaságok itt is megjelentek.

e, A kedvtelésből űzött háztáji termelés, a „hobbi”. Célja a pihenés, az egészségmegőrzés, a kikapcsolódás, az önállítás volt.

Az 1970-es években kapcsolták be az állami felvásárló vállalatokat a kistermelésbe, így erőteljesebbé vált az árutermelő jelleg, izmosodásnak indulhatott a „második gazdaság.” A főlíára ez fokozottan igaz volt.⁵²³ Kiskunfélegyházán és környékén az Áfész és a Zöldért voltak a kistermelés meghatározó integrátorai. A mezőgazdasági termények közül a korai zölódség volt legmagasabb áron értékesíthető és az export szempontjából is ez

⁵¹⁹ Patay János 1978. 64-69.

⁵²⁰ 10 község termelőszövetkezetének néprajzi vizsgálata ebből a korszakból, amelyben jól kimutatkoznak a szakszövetkezetek és az egyszerű téeszkek közötti különbségek a tagok életmódját tekintve is: Dobrossy István – Fügedi Márta 1983.

⁵²¹ A háztáji gazdaságok formáiról, típusairól: Juhász János 1980. 8-48.

⁵²² Erről a típusról bővebben: Gábor R. István 1979. 101-103. és Kuczi Tibor 1987. 24-33.

⁵²³ Molnár József 1996. 641.

volt a legkeresettebb. Az Áfész és a Zöldért felvásárlási és termeltetési szerződéseivel vetőmagot, műtrágyát és föliát biztosított a zöldségtermesztéshez a háztájival rendelkező téesztagoknak és garantálta a felvásárlást.⁵²⁴ A föliával borított termesztő-berendezések aztán egyre elterjedtebbé és népszerűbbé váltak a gazdálkodásban, mint ahogyan azt a következő táblázat is mutatja.⁵²⁵

A föliával borított termesztőberendezések területének növekedése Magyarországon.

Évek	Fóliasátor (hektár)
1968	460
1969	700
1970	1000
1972	1400
1973	1500
1974	2000
1975	2200
1976	2450
1977	2700
1978	3000
1979	3200
1980	3800

A föliázás így olyan plusz jövedelemforrást és bizonyos értelemben függetlenséget jelentett a családi gazdaságok számára, hogy aki csak tudott, élt ezzel a lehetőséggel. Nemcsak a téeszcsaládok, de az olyan vegyesháztartások is, ahol a családfő vagy az iparban, vagy a szolgáltatási szférában dolgozott, a nők pedig téesztagként, háztartásbeliként. Sőt még a falusi értelmiségiek is foglalkoztak kistermeléssel, akik kaptak néhány száz négyszögöl szolgálati kiskertet. Az első időszakban egy-egy család átlagosan csak 1-2 föliasátornyi, néhány száz négyzetméternyi területet művelt fólia alatt, mivel még magával a föliázással, annak technológiájával sem voltak tisztában, bele kellett tanulniuk. Az 1970-es években a föliás termelés még csak kísérleti fázisban volt. A Kiskunfélegyháza környékén gazdálkodóknak újra szüksége volt arra a vállalkozó szellemre, amivel őseik egykor nekiláttak a Duna-Tisza közti homokhátság meghódításának.

Az első föliák az 1970-es évek elején jelentek meg a területen, elsőként a Félegyházához tartozó Halesz, Szabóhegy, Galambos nevű határrészekén és onnan terjedt

⁵²⁴ A háztáji termelés új vonásairól: Czizmadia Ernőné 1978. 78-86. valamint Patay János 1978. 64-69.

⁵²⁵ Somos András – Koródi László – Túri István 1980. 20.

tovább a jelenség Bugacra és Fülöpjakabra. Tehát ugyanaz a terület, amely a 18. század végén a szőlőtelepítések, a 19. század végén pedig a korai zöldségtermesztés központi területe volt, a 20. században a főlíázás központjává vált. A galambosi határrészen az első főlíások Tóth László, Kovács Károly, Holló István, Turcsányi László voltak. A Verebnél meginduló főlíázás nevezetes alakja volt Dósa János, akit csak „trágyakirályként” emlegetnek. A környékbeli gazdaságok trágyáját vásárolta fel jó üzleti érzékkel és árusította kertészeteknek, Szentesig is eljutva. Ő maga is értett a kertészkedéshez, főlíázott, de tanácsot nem szívesen adott senkinek. A „fifikás” embernek tartott Kanizsai János már az 1960-as években házilag víztornyos kutat készített főlíás kertészetének öntözéshez.⁵²⁶

A főlíázáshoz először csak takarófóliát⁵²⁷ alkalmaztak. Később átlagosan két méter hosszú fenyő- és fűzfagallyakat, majd vasbeton rudakat hajlítottak kis alagúttá, és erre került rá a fólia. Ezek a fóliaalagutak csak fűtetlen, hidegfőlíák voltak, amiket a bevetett ágyásokra húztak rá. Nappal levették, és éjszakára, vagy erősebb fagy esetére húzták vissza. A termesztésben ez még csak pár hetes előnyt jelentett, de csökkentette a termelők kiszolgáltatottságát az időjárással szemben. Az időjárással kapcsolatos megfigyelések, az időjárás-jelentések fontos szerepe máig is megvan a főlíás gazdálkodóknál. A családfolk teljes szilenciumot rendelnek el arra az időre, amíg ez megy a tévében, rádióban.

Az 1970-es évek második felében elég jelentős mértékűt öltött a munkaerőnek a mezőgazdaságból az iparba áramlása. A leggyakoribb gazdálkodási, munkaszervezési stratégia volt ebben az időszakban a főlíás családokban, hogy míg a férj ipari munkásként, vagy téjesztagnak dolgozott, addig a feleség a gyermeket nevelve, háztartásbeliként vállalta fel a gazdaságban az állandó jelenlétet. A fólia alatti termesztésben, így akárcsak eddig a korai zöldségtermesztésben, még mindig az asszonyoké volt a központi szerep. A hétköznapi munkák többségét a feleség végezte, míg a férj és a család többi tagja csak délutánonként, hétvégenként kapcsolódott be a munkába.⁵²⁸ A férfiak a földközeli és technikai tudást igénylő munkáknál kaptak nagyobb szerepet.

Erre az időszakra vezethető vissza a főlíások kíméletlen, máig is jellemző önkiszákmányoló munkatempójának a kialakulása. Évről évre igyekeztek fokozni a termelést, további kísérletezésekkel minél előrébb hozni az érési időt. A zártkertekkel,⁵²⁹ a földbérletekkel, a házhelyfeltöréssel növelni a termőterületet, minél több fóliát építeni, hogy fennmaradjanak, gyarapodjanak. A piaci és a felvásárlási ár közötti jelentős

⁵²⁶ Saját gyűjtés: egy 1946-ban született Kunszálláson gazdálkodó főlíás visszaemlékezése alapján.

⁵²⁷ A földfelszínre terített fólia, amely védi a növényt a fagytól.

⁵²⁸ Saját gyűjtés: Vakulyáné Törteli Katalin szül. 1953. Kunszállás.

⁵²⁹ A zártkerti gazdálkodásról: Bali János 2005b 153-182.

különbség sokakat önállósodásra, piackeresésre ösztönzött, a Bosnyák téri piac mellett az iparvárosokat, például Dunaújvárost, Tatabányát, Miskolcot is megcélozva.⁵³⁰

Egyre nagyobb területen, egyre több főliában kezdtek gazdálkodni és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a főlíázás milyen jól jövedelmez, más gazdálkodási ágakhoz képest. Egy 1945-ben született, bugaci vendéglátósból lett főlíás így mesélt az indulásukról: *"Én addig dolgoztam a vendéglátásban, amíg az egészségem megengedte, de ebben a rohangálós munkában tönkrementek a lábaim. Visszér, lábtrombózis miatt hagytam abba 1977-ben. A főlíázás meg onnan indult, hogy parasztember fia vagyok, nálunk is jószág meg föld volt. Ebbe beleszületett az ember, a koromhoz viszonyítva, ami rám esett munka, abba mindbe segítettem a szüleim, a jószáglegeltetésbe, kapálásba. Meg a nejem szintén tanyasi lány volt, Haleszből való. Apósomék révén kerültem én a kertészkedésbe, mert ők már akkor primőrrel foglalkoztak a hatvanas évek végéfelé. Már az ő szüleik is korai retkezték, paprikáztak. Gyakran hazaszaladtunk, segítettünk ezt-azt, ismertük már a munkákat, nem esett messze tőlünk."*

A férfiak fokozódó jelenléte a gazdaságban folyamatos újításokat, technikai modernizációt hozott: a házi retekvetőgépek, tözegdarálók, permetezők megjelenését, amelyek jelentősen megkönnyítették a munkavégzést. Az öntözésben megjelentek a villanymotorok, szivattyúk, slagok, talajművelésnél a kiskerti kapák, és egyre többen rendelkeztek teherautóval a szállításhoz.

A főlíázás az 1970-es években második felében már tömegessé vált Kiskunfélegyháza északkeleti határrészen. Kunszálláson az első főlíásátrát L. G. építette fel 1975-ben, aki már az említett Vereb nevű bugac-felsőmonostori határrészről származik. Neve Kunszálláson ma is szinte egyet jelent a főlíázással. Sikerét elsősorban merészségének köszönhetette, hiszen rögtön az elején bele mert vágni az egyik legigényesebb növény, a korai sárgadinnye termesztésébe. Emberfeletti munkával már május 17-én piacon volt a dinnye, megelőzve még a görögországi exportot is. Magyarországon szinte elsőként futott be vele, országos hírnévre szert téve. Az örült munkatempónak, a hallatlan rizikóval járó ideg feszültségnek az ára nála később a teljes lelki és fizikai kielegettség lett.⁵³¹ Hozzá hasonlóan ez az időszak sokak számára a vérre menő kísérletezések, drága tanulságok, nagy bukások időszaka volt. Nincs olyan termelő, aki ne emlékezett volna meg ebből az időszakból teljes főlíákat tönkretevő hó-, szél- és fagykárokról, a reménytelenséget hozó nagy veszteségekről.

⁵³⁰ Saját gyűjtés: Bokor József 1947-ben a Kiskunfélegyházához tartozó Galamboson született, ma Kecskeméten dolgozó agrármérnöktől.

⁵³¹ Saját gyűjtés: L. G. -né szül. 1950. adatközlése, L. G. 2001 nyarán öngyilkosságot követett el.

Az 1980-as évek elejére a fóliázás egyre több család számára már nemcsak jövedelem-kiegészítést, hanem gazdálkodási főprofilot jelentett. Ez maga után vonta azt is, hogy a fóliások mindinkább törekedni kezdtek a gépesítésre és a racionálisabb munkaszervezésre. Az ügyesebb mesteremberek már saját maguknak is készítettek fémcsövekből összehesztett fóliasátrakat, a jobb módúak dupla fóliákat állítottak. Megjelent a fűtés, kezdetben vegyes tüzelésű kályhákkal, olaj és szénfűtésű kazánokkal, majd karborobotokkal.⁵³² A fárasztó slaghúzogatósos öntözést pedig csöpögtető, szórófejes rendszerek váltották fel. A kezdeti időszakról és az azóta megtett fejlődésről így emlékezett egy fóliás gazda 2002-ben: *"Egy nagy fagykár után már duplavázás fűthető fóliákkal kezdtünk újra. Olajjal fűthető maszek gyártmányú kazánok voltak ezek. Abban az időben az ország másik sarkába elmentünk, ha hallottunk egy jó kazánkovácsról. Szandaszőlősről hozattam én is az elsőt. Elmentünk, megegyeztünk, én is minden fóliába csináltattam egyet. Már akkor se felelt az meg egészen a követelménynek, olajjal fűtöttünk, az meg néha bekormolt, virrasztani kellett mellette éjszaka, nehogy eltömjödjön és felrobbanjon. (...) Utána megszűnt a szabad olajforgalmazás is, csak lakásfűtésre lehetett az olajat használni. Így abbamaradt az olajjal fűtés, mert annyira megemelték az árát, hogy nem futotta a fóliák fűtésére. Egy kis ideig nem volt fűtésünk, majd a telepített gáztartályos propánbutánra álltunk át, két öt köbméteres nagy tartály biztosította a fűtőanyagot. Most öt éve átálltunk erre a vezetékes gázra. 47000 forint bruttó költséggel indult egy tonna gáz, ami a havi szükségletünk, de a múlt évben le kellett róla mondanom egy részéről, mert 120000 forint lett belőle. Megint ott tartottunk, hogy az utolsó téli szezon már mínuszra jött ki, elvitte a gáz ára."*

Ebben az időszakban mindenkinek a saját bőrén kellett megtapasztalnia, hogy mekkora földterület az, amit optimális körülmények között meg tud művelni a rendelkezésére álló munkaerő és gazdasági eszközök segítségével. Ha megkérték egy munkafolyamattal, vagy nem jutott rá elég idő, komoly veszteséget jelenthetett, amint az a következő visszaemlékezésből is kiderül: *"Aztán meg szép lassan belecsurrantunk-cseppentünk a fóliázásba, most meg már 24-25 éve csináljuk. Legelőször szabadföldi retekkel kezdtük, utána meg 1000-1200 négyzetméter fóliával folytattuk. A hasznót azt meg mindig szépen visszaforgattuk, de ez így van a mai napig. Ami bevétel van, azt visszaforgatjuk, nem halmozzuk föl a pénzt. Az első három fóliánk szimpla, fűtés nélküli fólia volt, ehhez aztán építettünk még kettőt. A vázuk először műanyag volt, csak később cseréltük ki vascsőre. Csak tavasztól a fagyokig termelgettünk, télen nem tudtunk, mert*

⁵³² Szénnel fűthető, melegvizet keringető kazánok.

nem volt fűtés. Aztán még bővítettünk 8 ágyra, de akkor azok már át lettek forgatva más irányba. Addigra az ember szerzett már annyi tapasztalatot, hogy a szellőztetés mégis jobb szélirányban, mert úgy könnyebben ki tud szellőzni a fólia!"

A fóliázás elterjedésének sajátos közösségteremtő szerepe is volt. A fóliázásba fogóknak nélkülözhetetlen volt egymás tapasztalatainak, tudásának átvétele. A közös kísérletezés összehozta az embereket. Szép számmal jöttek össze a fóliások egy-egy jelentősebb munkához, mint a kútúrítás és a fóliaállítás. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy voltak olyanok is, akiket a fokozódó verseny bezárkózásra, tudásuk féltékeny őrzésére ösztönzött. Így a kooperáció és az elzárkózás jól megfér egymás mellett, amint az a következő interjúrészletből is kiderül: *"Nemsokára aztán már kezdtünk duplafallal dolgozni, de nem vázasan, csak drótokat húztunk be, és arra jött a második fóliafal belülré. Elég körülményesen ment a dolog. A környezetünkben is így fejlődött mindenki, próbáltuk ellesni egymástól a technikát. Ha valaki elment valami anyagért messzebbre, mondjuk Szentés felé, amikor hazajött elmondta mit látott, ott hogy csinálják, mert ami látszik, azt nem lehet titokban tartani. (...) Azért nagyjából baráti volt a viszony mindenkivel. Elmentünk egymáshoz megbeszélni, na ugyan hogy csinálod, mint csinálod, oszt logikázott az ember. Minden embernek más az elképzelése. Van egy alap és abból lehet variálni. Volt persze olyan is, aki a csillagot is letagadta volna az égről, nem lehet együttműködni vele."*

A fóliás gazdálkodási mód az általam vizsgált térségben, az 1980-as években, a már említett Kiskunfélegyházához tartozó Bugac - felsőmonostori út mentén, a Vereb környékén, Fülöpjakabon, Kunszálláson, Petőfiszálláson és Pálmonostorán volt a legelterjedtebb. Petőfiszálláson ért el a legmagasabb fokra a termelés szervezettsége. Az Aranyhomok Szakszövetkezeten belül 1985-ben jött létre a Primőr Termelési és Kereskedelmi Kisszövetkezet, amely fénykorában 130 fóliás gazdaságot fogott össze. A kisszövetkezethez savanyító- és torma üzem is kapcsolódott.⁵³³ Azokon a településeken, ahol meghonosodott a fóliázás, a libázás vagy a disznóhízlalás, ott az 1980-as évek második felében újra divatos lett tanyára költözni, vagy a falu szélére, hiszen így tudták a lakó- és munkatér egységét a leghatékonyabban biztosítani.

A fóliázás az 1980-as évek végére már olyan sikeres gazdálkodási ággá vált, hogy a fóliások anyagi gyarapodása a közösség számára is látható lett. Kezdték felépülni, új falusi viszonylatban modernnek számító házaik, „márkásabb” személy- és tehergépkocsikat vehettek, sőt nyaralni járhattak, bekapcsolódtak a bevásárló turizmusba, amelynek célja

⁵³³ Bánkiné Molnár Erzsébet É.n. 100.

főként Bécs és Törökország volt. Ekkor már szinte mindenki föliázott: tanárok, tisztviselők, kisiparosok is.

Az 1980-as évek közepére, éppen mire felfutott a föliázás, jelentkeztek a szocialista mezőgazdaság válságának első jelei. Ez nem a korai zöldségtermesztés ágazati válsága volt, hanem a téeszek értékesítési válsága. Meginogtak a nagy keleti piacok, vesztességessé váltak a nagy állami kereskedelmi vállalatok és ezáltal a téeszek gazdálkodása is. Az állami támogatások csökkenése miatt az 1980-as évek végére a szövetkezetek eladósodtak. Kiskunfélegyháza környékén legtovább a Lenin és a Vörös Csillag Mgtsz virágzott, majd ezek is válságba kerültek. Márpedig a háztáji gazdálkodás nem létezhetett a téeszek nélkül. 1980-90-es években Kiskunfélegyháza és környékén felszámolták a téeszeket és végbement a mezőgazdaság magánosítása,⁵³⁴ aminek következtében a föliások egy új gazdasági helyzetben találták magukat. A téeszek felbomlása lezárta azt az 1980-as években lezajló folyamatot Kiskunfélegyházán és környékén is, aminek az eredményeként a föliásokat már ott találhatjuk a szocialista agrárvállalkozók első generációjának képviselői között.⁵³⁵

Az 1990-es évek útkeresései: egyre kevesebben, egyre nagyobb területen

Az 1990-es években bekövetkező politikai rendszerváltozás, valamint az ezzel egy időben jelentkező mikro- és makrogazdasági tényezők komoly kihívás elé állították a kistermelőket, akik addig téesztagként vagy ipari munkásként biztos jövedelemmel rendelkeztek, a második gazdaság segítségével pedig szépen gyarapodtak.

A legérzékenyebben az agrárróló szétnyílása érintette őket. Jelentősen megemelkedett az ipari termékek, gépek ára és az energiahordozóké is. A föliások esetében komoly költségnövekedés jelentkezett a föliák olajjal, gázzal, szénnel való fűtésében. Egyre drágábbá vált a piacozás, a szállítás. A szolgáltatások ára is egyre növekedett, így a piacon az elárúsító helyek ára is szinte duplájára emelkedett. Mindezeket a költségnövekedéseket nem építhették be az áraikba, mert a fizetőképes kereslet is olyan mértékben csökkent, hogy az árszínvonalat csak alig észrevehető mértékben növelhették.

A kistermelők piaci részesedése fokozatosan csökkent, különösen a kertészeké esetében, mivel erősödött a külső és belső konkurencia. A külső konkurenciát a külföldről

⁵³⁴ Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) 1999. 88-90.

⁵³⁵ A mezőgazdasági kistermelők agrárvállalkozóvá válásáról: Kovách Imre 1988. 24-46.

korlátlanul behozható jó minőségű dömpingáru jelentette, amelynek árfekvése alacsonyabb volt a hazai kertészeti termékeknél. A belső konkurenciát pedig azok a „kényszer-termelők” jelentették, akik a munkanélküliség elől a kistermelésbe menekültek. Ők a minőségi termelést kevésbé tartották fontosnak és szinte egyetlen cél lebegett a szemük előtt, hogy a terményeiket mindenképpen és bármilyen áron, csak el tudják adni, hogy azzal kiegészíthessék a munkanélküli segélyüket vagy a nyugdíjukat.

Szintén országosan jelentkező nehézség volt, hogy a téések megszűnésével megszűntek a nagy állami felvásárló hálózatok is. A termelők nemcsak biztos piac nélkül maradtak, de nem kaptak termeltetési előleget és termelőeszközöket sem, ezt ezentúl saját forrásból kellett volna megoldaniuk, ők azonban komoly tőkehiányban szenvedtek. Egyedül hitelek útján tudták volna gazdaságaikat korszerűsíteni. ehhez azonban nem szívesen folyamodtak, mivel kizárólag jelzálogalapú hitelekhez juthattak volna, fedezetként pedig csak otthonaikat kínálhatták volna fel, amitől teljesen érthető módon tartottak.⁵³⁶ Most tekintsük át, hogyan hatottak ezek a folyamatok a Kiskunfélegyháza környékén kialakult föliás gazdálkodásra!

Kiskunfélegyházán és környékén 1995-96-ban szűntek meg az utolsó téések. A rendszerváltozás, a téések felbomlása és a privatizáció is jelentősen formálta a föliás gazdálkodást. Egyfelől a háztáji területükön gazdálkodó föliások elvesztették a biztos felvásárlási rendszert és a téesz oltalmazó, termelőeszközt biztosító szerepe is megszűnt.⁵³⁷ Másfelől hatalmas métereket öltött a munkanélküliség, hiszen a mezőgazdasági és ipari szektorban párhuzamosan ment végbe a magánosítás, ami leépítésekkel, a munkahelyek számának csökkentésével járt.⁵³⁸ Sokan veszítették el ebben az időben munkahelyüket, biztosnak tűnő egzisztenciájukat. A városok közvetlen vonzáskörzetéből kieső falvak lakosságának különösen nehéz volt a helyzete, hiszen a távolság és a rossz közlekedési viszonyok megnehezítették a városi munkavállalást. A kárpótlás révén viszont sokan jutottak földhöz, mezőgazdasági gépekhez.⁵³⁹ Elméletileg nyitott lett volna az út „vissza a mezőgazdaságba.” Kiskunfélegyházán és környékén a tapasztalatok azt mutatták, hogy a több lábon álló, önellátó parasztgazdaság, valamint a gabonanövények-, ipari- és takarmánynövények termelése nem volt vonzó megélhetési forma. Annak a korosztálynak,

⁵³⁶ A korszak mikro- és makrogazdasági folyamatairól: Kaposi Zoltán 2010. 427-429. Hasonló problémaköröket vet fel a kiskanizsai „sáskák” esetében: Molnár Ágnes 2005b 136-137.

⁵³⁷ A posztoszocialista korszak útkereséseit vizsgáló néprajzi kutatásokat foglalja össze: Szilágyi Miklós (szerk.) 2002

⁵³⁸ A posztoszocialista korszak gazdálkodásával és társadalmával foglalkozik a következő tanulmánykötet is: Hann, Christopher (szerk.) 2002.

⁵³⁹ A birtokviszonyok változásáról: G. Szabó Zoltán 2002. 109-131. és Balogh Balázs 2002a 131-139.

akinek még volt tapasztalat és tudásanyaga az ilyen típusú gazdaságok működtetéséhez, annak koránál fogva már nem volt ereje. Az idősgenerációnak a tulajdonviszonyok visszarendezése utáni társadalmi helyzetét vizsgálva, Turai Tünde azt a megállapítást tette, hogy ez nem hozta meg a tekintélyük visszaállítását, beváltatlanok maradtak a föld visszakapásához fűzött reményeik: mert gyerekeik már nem tudtak, nem akartak ezzel a lehetőséggel élni.⁵⁴⁰ Ez a jelenség Kiskunfélegyháza környékén is jellemző volt, azzal a kiegészítéssel, hogy azok, akiknek még ereje is lett volna, azok sem akarták már a hagyományos gazdálkodást folytatni, mivel a földhöz való ragaszkodás nem hagyományozódott át a téészek időszakában felnőtt generációra.⁵⁴¹

Amikor a téészek felbomlottak és megtörtént a mezőgazdaság magánosítása, a Kiskunfélegyháza környéki gazdálkodókból lett egykori téésztagokban a háztáji intézményének köszönhetően már megvolt (pontosabban sok esetben megőrződött) a vállalkozó-kedv és a piacgazdaságra való nyitottság.⁵⁴² Az 1970-es évek eleje óta földlázó, úttörőnek számító gazdálkodók anyagi gyarapodása új, helyi viszonylatban luxuskivitelűnek mondható házaik, nyugati autók sokakat arra indítottak, hogy a földlázásban lássák a kiutat nehéz helyzetükből.⁵⁴³ A legkülönbözőbb társadalmi helyzetű és foglalkozású emberekből lett ezekben az esztendőkből „botcsinálta” földlázó.⁵⁴⁴

Így az 1990-es évek elején több, a földlázást negatívan érintő gazdasági tendencia is találkozott. A változás szülte bizonytalan társadalmi és gazdasági légkör közepette annyian menekültek a földlázásba, hogy túltermelési válság alakult ki, méghozzá egy olyan időszakban, amikor egyébként is alacsony volt az agrártermékek árszínvonala. A téészekkel együtt az állam is kivonult a termelésből és az értékesítésből. Egy „vadkapitalista” korszak vette kezdetét. És a mezőgazdasági termékeknek addig biztos felvevő piacot jelentő egykori szovjet tagállamok is válságos időszakot éltek át.

Az egykor a háztáji területen gazdálkodó téésztagoknak és gyári munkásoknak önálló agrárvállalkozóvá kellett válnia, ahogy akkoriban fogalmaztak, kényszervállalkozók lettek.⁵⁴⁵ A földlázásba menekülők közül, aki rendelkezett elegendő indulótőkével a szülői támogatásnak vagy a kárpótlási jegyeknek köszönhetően, illetőleg gazdálkodási

⁵⁴⁰ Turai Tünde 2005. 479-490.

⁵⁴¹ A szocialista korszakból a vadkapitalizmusba való átmenet problémái Közép- és Kelet-Európában számos külföldi kutató érdeklődését felkeltették, köztük: Schneider, Thomas 1996. 141-169. és 2000.

⁵⁴² Molnár József 1996. 642-643.

⁵⁴³ Saját gyűjtés: Egy 1946-ban született, nyugalmazott petrófiszállási tanár visszaemlékezése alapján, aki maga is foglalkozott földlázással.

⁵⁴⁴ Sipos Aladár 1996. 549-566.

⁵⁴⁵ Molnár Ágnes a kiskanizsai „sáskák” rendszerváltás utáni életstratégiáját vizsgálva szintén arra a megállapításra jutott, hogy kényszervállalkozásra, előremenekülésre kényszerültek: Molnár Ágnes 2005b 127-137.

tapasztalatokkal, valamint jó szervezőképességgel, társadalmi kapcsolatokkal és nem utolsósorban elég bátorsággal, csak annak volt esélye, hogy felzárkózzon a komolyabb föliások mögé.⁵⁴⁶ Akik viszont nem tudták felmérni a saját képességeiket, korlátaikat és nem voltak vele tisztában, hogy a föliázás nem gyors meggazdagodási lehetőség, hanem komoly kitartás, találékonyág és roppant munkabírás szükségeltetik hozzá, azok belebuktak. Egy újabb illúzióval kellett leszámolnia. Még ma is rengeteg rozsdá ette, elhagyott föliaváz tanúskodik erről az időszakról.

A fokozódó verseny próbára tette azokat is, akik már régebb óta foglalkoztak a föliázással. Számos olyan gazdasági és társadalmi jelenség ütötte fel a fejét ebben az időszakban, amit azóta már a szocializmusból kilépő, kapitalizálódó agrárgazdaság kísérő jelenségeként tartunk számon. A földtulajdon viszonyok változása csak kis mértékben befolyásolta a föliás gazdálkodást, hiszen a föliázás lényege éppen az volt, hogy nem igényelt nagy területet, így a háztáji földterület nagysága is elegendő volt erre a célra. Hiába nyílt volna lehetősége a föliás gazdáknak több földet venni és azon több föliát felállítani, ha a gépesítés, a munkaerővel való ellátottság és az értékesítés problémái miatt nem voltak már képesek nagyobb területet művelni.⁵⁴⁷

A gépesítés és a technológia terén is újat hozott a szövetkezetek megszűnése. A téészek által nyújtott szolgáltatások mindegyikét mostmár a piacról kellett beszerezni. A föliások nem élhettek már a téészek palántanevelői és a gépparkja által nyújtott szolgáltatásokkal. Ez egyfelől elindított a föliásokon belül egy szakmai specializációt. Sokan álltak rá egy-egy résztevékenység gyakorlására: palántanevelők, talajművelők, talajfertőtlenítők, gazdaboltosok, felvásárlók lettek.

Azoknak pedig, akik azt az utat választották, hogy „egyszerű” föliások maradnak, szembe kellett néznie azzal, hogy egészen más, a föliázást kiegészítő tevékenységként gyakorolni, mint fő megélhetési forrásként. Az ilyen esetekben a gazdaság területének a növelésével, vagyis még több fölia felállításával és a technológia modernizációjával maradhatott versenyképes egy-egy gazdaság. Ehhez pedig anyagi és szellemi tőke kellett. Ez volt a fő oka annak, hogy az 1980-as években megizmosodott föliás gazdaságok közé, az 1990-es évek válságából a föliázásban kiutat keresők közül, csak nagyon kevesen tudtak felzárkózni. A felzárkózók nagy részéről elmondható, hogy olyan fiatal családokról beszélhetünk, amelyek valamelyik tagja közép- vagy felsőfokú agrárvégzettséggel rendelkezett.⁵⁴⁸ A versenyképesség alapfeltételét technológiailag a több hajóból álló, több

⁵⁴⁶ Lampland, Martha 2002. 55-90.

⁵⁴⁷ Ennek fő oka a megfelelő mezőgazdasági és vállalkozási hitelek hiányában keresendő.

⁵⁴⁸ A Bourdieu-féle tőkeelmélet és a sikeres gazdálkodás összefüggéseire épít: Lampland, Martha 2002. 55-90.

ezer négyzetméter kiterjedésű üvegházrendszerek jelentették, amelyekben biztosítva volt az egész éves fűtés és a gazdaságos öntözés. Új kihívást jelentett az is, hogy míg a téveszek igyekeztek gondoskodni tagjaik folyamatos továbbképzéséről, addig a piacgazdaság viszonyai között már a termelőknek maguknak kellett ezt megoldaniuk. Még nagyobb szerepet kapott az önképzés és a tapasztalatcsere.

A fóliás termelésben két tendencia volt megfigyelhető a versenyképesség fokozása érdekében. Egyrészt egyre több zöldségfélére kiterjesztették a fólia alatti, korai termesztést. Másrészt visszatértek az 1970-es évek értékesítési gyakorlatához: biztosabbra mentek. Egy-egy család kiválasztott néhány növénykultúrát és arra igyekezett specializálni magát. Aki például korai retekkel kezdte az évet, az folytatta paprikával és befejezte karalábéval. Ezeknek a talajművelési, növényápolási és kemizálási munkálatait tanulta ki a legalaposabban, fejlesztette a legmagasabb szintre. Egy időre felhagytak az 1980-as éveket jellemző piaci ügyeskedéssel, amit egy kunszállási termelő így jellemezett: *„Ha tavaly rosszul jött be az uborka, nem volt jó piaca, jó ára, akkor, aki merész volt, az a következő évben is azzal ültette be a fóliákat és reménykedett, hogy a többiek majd nem mernek újra belevágni és akkor majd nagyot kaszál vele.”*⁵⁴⁹

Munkaszervezést illetően pedig egy a kissé paradoxon helyzet alakult ki. Az olyan gazdaságok, amelyeket akkorára fejlesztettek, hogy képesek voltak eltartani egy-egy családot, azok számára kevés volt csak a család munkaereje. Egyre több bér munkára volt szükség. A bér munka költsége azonban jelentősen növelte volna a termelés költségeit, így a külső, családon kívüli munkaerő alkalmazása nagyrészt illegálisan, „feketemunka” formájában történt. A munkabérek minimumra csökkentésében sokan látták a versenyképesség egyik biztosítékát. Ebben az időszakban virágzott a romániai magyarok, csángók és románok „fekete vendégmunkája.”⁵⁵⁰

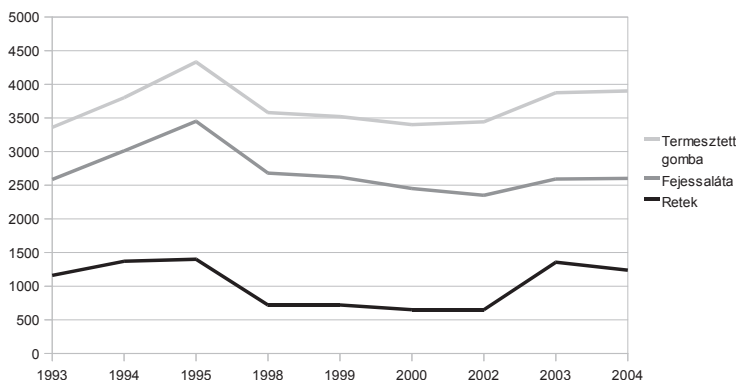
A keleti és a nyugati tömb felbomlásával már kevésbé volt védett a piac. Nem a hazai, illetve a KGST-n belüli versenyt kellett állni a termelőknek, hanem a nemzetközi piacon kellett érvényesülni. Fokozódott a korai zöldségekből is a behozatal és a fóliások a mediterrán éghajlat alatt olcsóbban termelhető korai zöldségek hegyeivel találták magukat szembe a piacokon. Marokkói, spanyol, olasz, kaliforniai, izraeli termények árasztották el a zöldség piacot. Megjelent egy újabb vásárlói trend is, vagyis az emberek egy jelentős része már nem a piacokon vagy szaktoltokban akarta beszerezni a zöldséget és a gyümölcsöt, hanem a „mindent egy helyen” szlogenrel csábító üzletláncokban, szuper- és

⁵⁴⁹ Saját gyűjtés: egy 1970-ben született „nagy fóliásnak” számító gazdtól, Kunszállás.

⁵⁵⁰ A témával foglalkozó néhány irodalom: Hegyeli Attila É. n. 163-173. Papp Árpád 1999. 145-155. és Ozsváth Gábor Dániel 1999. 157-176. 2005. 83-106. Fodor Ferenc 2006. 423-428. és 2009. 122-129.

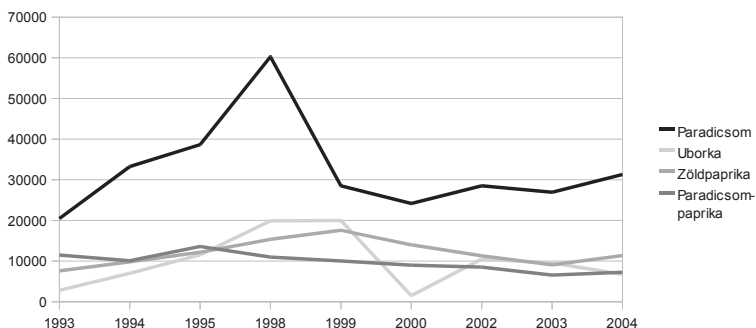
hipermarketekben. Ezek nagy része pedig a Mediterráneum környékén olcsóbban felvásárolható zöldséget részesítette előnyben. Azokra az időszakokra, szezonokra vonatkozóan, amikor a magyar korai zöldség is tudta állni ezt az árversenyt, a „multik” nem a kistermelőkkel létesítettek üzleti kapcsolatot a nagybani piacokon, hanem felvásárlókat bíztak meg a beszerzéssel. Az Áfész és a Zöldért helyét olyan privát cégek vették át, amelyek a zöldség és gyümölcstermékek felvásárlására és export-import tevékenységre rendezkedtek be, ilyen volt például a Mikla-Ker vagy az Interfruct, illetve a magánosított Bács-Zöldért Zrt. Az értékesítés nehezebbé válása volt az a terület, ahol leginkább megérződött, hogy az állam kivonult a termelés szervezéséből.⁵⁵¹ A következő két grafikon is jól szemlélteti, hogy a rendszerváltozást, majd az Európai Unióhoz való csatlakozást követő „válságok” hogyan mutatkozott meg a különféle zöldségnövények termesztésében.⁵⁵²

A zöldségek termésmennyiségének alakulása Bács-Kiskun megyében. (tonna)

⁵⁵¹ A mezőgazdasági kistermelésben 1990 táján létrejött patthelyzettel foglalkozik a nógrádi málnatermelés kapcsán: Bali János 1998. 107-119. A megyesegyházi dinnyetermesztés kapcsán: Erostyák Zoltán 2005. 379-395.

⁵⁵² KSH Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága 1996. Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 1995. Kecskemét. 164. és KSH Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága 2001. Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 2000. Kecskemét. 169. és KSH Szegedi Igazgatósága 2005 Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 2004. Szeged. 202.

Az 1980-as években a főlíás családok hosszú távú stratégiája az volt, hogy olyan birtoknagyságot és gépesítési szintet kell elérniük, valamint olyan piaci kapcsolatokra kell szert tenniük, amelyek segítségével utódaiknak már könnyebb lesz ez a mesterség. Az 1990-es években már a „kifelé a főlíázásból” gondolkodásmód lett általános, gyermekeiket más foglalkozási ágak felé igyekeztek terelni.

A fokozódó versenyt egyre kevesebben bírták. Akik lemaradtak, azok családodottságáról, feldolgozatlan gazdasági és talán emberi kudarcáról is az út mellé kibirított, szeméttelre kihordott, eladhatatlan, rothadó zöldséghegyek árulkodtak legbeszédesebben az 1990-es években.⁵⁵³

Az 1990-es években – mikor a kistermelők leglendületesebben⁵⁵⁴ léptek a vállalkozóvá válás útjára⁵⁵⁵ – a főlíás gazdaságokban a paraszti és a vállalkozói gazdálkodási minták aránya a következőképpen alakult.⁵⁵⁶ A paraszti minták közül az önellátás eszménye, a kockázat kerülés, a háztartás és a gazdaság egységéhez való ragaszkodás, illetve a szervezetektől⁵⁵⁷ való függetlenség tartotta magát legerősebben. A több lábbon állást és a specializálódást, a kölcsönösségen alapuló gazdasági kapcsolatokat és a piaci viszonyok követését, a tudás családon belüli tovább örökítését, illetve a szakképzettség megszerzését és a szakirodalom olvasását próbálták egymás mellett egyensúlyban tartani. A vállalkozói minták közül pedig az vált a legdominánsabbá, hogy a

⁵⁵³ Saját gyűjtés: Bihar István szül. 1953. Kunszállás szíves közlése alapján.

⁵⁵⁴ Illetőleg kényszerültek rálépni a vállalkozóvá válás útjára.

⁵⁵⁵ A kistermelőből vállalkozó válás kihívásairól: Nemes Gusztáv 1996. 194-213.

⁵⁵⁶ A paraszti és vállalkozói minták oppozícióit Kemény Márton egyik tanulmánya alapján vettem sorra, ő pedig tereptapasztalatai és a szociológiai szakirodalom alapján állította fel őket: Kemény Márton 2005. 171.

⁵⁵⁷ Ezalatt a különféle újjászerveződő gazdakörök értendőek és az agrárkamarák.

gazdálkodás már nem a kiadáscsökkentést szolgálta, hanem a jövedelemszerzés vált elsődleges céljává.

Az Európai Unión innen és túl, fóliázás az ezredfordulón

A fóliázás lényegében azt a jellemző képet mutatta az ezredforduló időszakában, mint az egész magyar agrárgazdaság. A mezőgazdaságból élők alig ocsúdtak fel a nagy változásokból, vagyis, hogy véget ért a szocialista mezőgazdaság korszaka és a vadkapitalista gazdaság keretein belül találták magukat, máris jött egy újabb kihívás: az Európai Unióhoz való csatlakozás. Bár hozzá kell tennünk, ha van ágazat, amely viszonylag jól vette a szocialista agrárgazdaságból a kapitalistába való áttérés akadályait, az éppen a fóliázás volt.⁵⁵⁸ A háttérjének köszönhetően ugyanis nem volt tőle idegen a kisüzemi mezőgazdaság és a piacorientáltság. De az Unió eszménye már nem a családi farmgazdaság, nem a kisüzem volt, hanem a kisüzemek szerveződése, az új típusú szövetkezet.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás kapcsán a legégetőbb problémák az információhiány, a termelők bizonytalanságban tartása és állam általi magára hagyása voltak. A 2000 és 2004 között végzett terepbejárásaim alkalmával még alig volt fóliás, aki tudta: mivel fog járni az Unióhoz való csatlakozás. Ha keringtek is hírek, azok rémhíreknek tunktek, bár aztán valóra váltak. A hírek központjában az adminisztrációs kötelezettségek túlsúlya, az agyonszabályozottság állt, valamint hogy a régebbi uniós tagállamok már olyan privilégiumokat harcoltak ki maguknak, hogy az új tagállamok nem fogják tudni állni a versenyt velük szemben és fő céljuk az újonnan csatlakozottak agrártermelésének visszaszorítása lesz.⁵⁵⁹ Az agyonszabályozottságra hozott fő elrettentő példa az uborka görbületének a szabályozása volt, vagyis, hogy az uniós piacra csak olyan uborka kerülhet, amely 10 centiméteren belül csak 10 milliméternyit görbülhet.⁵⁶⁰

A rémhírek mellett megindult a tájékoztatás arról, hogy az uniós piacra csak nagy tömegű egységes árukészlettel lehet lépni, tehát új típusú szövetkezetekre van szükség,

⁵⁵⁸ A kisüzemi gazdálkodás próbatételeiről a rendszerváltozás korszakában, néprajzi szempontból: Schwarcz Gyöngyi 2003. 118-136. Szabó Piroska 1998. 205-216. Kiss Antal 1999. 165-174. Lovas Kiss Antal 2006. Kotics József 2007. 185-191. Jávor Kata 2007. 3-58. Sári Zsolt 2007. 71-83. Szociológia szempontból: Kapronczai István 1996. 25-33. és Kertész Róbert – Pátkai Józsefné 1996. 35-38. Kovács Teréz 2010.

⁵⁵⁹ www.cegzvezetes.cegnet.hu/1999/4/kerteszekeuvizsgaelott Letöltés: 2000. május 5.

⁵⁶⁰ www.agroland.hu/hir/5453 Az Agroland mezőgazdasági információs portál, Miért nem görbülhet az uniós uborka? című írás alapján. Letöltés: 1999. március 20.

olyanokra, mint amilyenek Dániában, Hollandiában is működnek. Közel 70 év után újra aktuálissá váltak Erdei Ferenc nézetei is, aki már az 1930-as években is ezekben az önkéntes kasszövetkezetekben látta a jövőt. A zöldség- és gyümölcskertészet esetében a röviden TÉSZ-nek nevezett ún. termelői szervezetekről, angolul producers' organization-okról volt szó. Az uniós gyakorlat ugyanis a zöldség és gyümölcstermesztőket csak akkor támogatja, ha ilyen szervezetek tagjai. E TÉSZ-ek célja lényegében, hogy a tagok által megtermelt közös, nagy mennyiségű és azonos minőségű áruval jelenjenek meg a piacon, ezzel is javítva piaci pozíciójukat.⁵⁶¹

Az ezredfordulón Kiskunfélegyházán és környékén már a helyi agrártársadalom krémjének aposztrofálták a fóliás kertészvállalkozókat. Ők - csakúgy, mint egykoron a téészbe agított zöldséges őseik - nem túlságosan örültek a szövetkezés gondolatának, mint ahogyan a következő táblázat is mutatja a gazdálkodást egyértelműen az egyéni gazdaságok határozták meg 2000-ben.⁵⁶²

⁵⁶¹ 25/1999 (III. 5) FVM sz. rendelet

⁵⁶² Kecskés Csaba (szerk.) 2000. Általános Mezőgazdasági Összeírás. Földhasználat Magyarországon a 2000. évben. Településsoros adatok. Budapest 10-14. és 188-190. Bács-Kiskun megyében 3 fólia alatt termelő gazdasági szervezet volt, ami nem egyéni gazdaság volt és 1576 egyéni gazdaság.

A vizsgált településen működő gazdaságok, illetve egyéni gazdaságok száma (ÁMÖ 2000.)

Település	gazdaságok száma összesen	egyéni gazdaságok száma
Bugac	1018	1007
Bugacpusztaháza	93	92
Fülöpjakab	370	369
Gátér	272	272
Jászszentlászló	1129	1129
Kiskunfélegyháza	3120	3098
Kunszállás	395	395
Móricgát	261	259
Pálmonostora	645	643
Petőfiszállás	685	682
Tiszaalpár	1085	1080

A tapasztalatok azt mutatták, hogy akik elég tőkeerősek voltak, azok saját gazdaságukat fejlesztették olyan méretűre és korszerűre, hogy a ma divatos szóval „giga-„, illetve „mega-vállalkozásokat” hoztak létre, vagy kft-ket alapítottak. Óriási, számítógép vezérlésű üvegház, vagy fóliarendszereket építettek ki és átalítottak a termálvízzel való fűtésre, valamint a geotermikus energia hasznosítására. Ilyen például a Fa Dominó Kft. Fülöpjakabon, akik a geotermikus energiát használják fel a fóliák fűtésére. Ezek a vállalkozások igyekeztek olyan mennyiségű és minőségű terméket előállítani, hogy önmagukban is piaci tényezőkké váljanak, és fel tudják venni a kereskedelmi kapcsolatot a különböző áruházláncokkal és a nagy exportőrökkel.

A TÉSZ-ek alakításától nemcsak az önállóságra vágyás tartotta vissza a termelőket, hanem az adatszolgáltatási kötelezettség is, és az a tény, hogy azon áruajtákat, amelyekre az adott TÉSZ szerveződött, 100, de legfeljebb 75 százalékban csak a szervezetben belül értékesíthették volna.⁵⁶³ Ők pedig úgy gondolták: emiatt lemaradnak a jó piaci helyzetekről, nem lehetnek haszonélvezői többé a kedvező piaci trendeknek. Sokakban megvolt az a lelki gát is, hogy nem nézték jó szemmel, hogy a TÉSZ-ek élére a téveszek egykori agronómusai kerültek, ők lettek az új „zöld bárók.” Legtöbbször leszereplőnek tartották az egykori szocialista agrárvezetői gárdát, és örültek volna annak, ha a mezőgazdaságban is végbemegy egy rendszerváltás.

A kevésbé korszerűsített, közepes és kis fóliás gazdaságokkal rendelkező termelőknek viszont nem maradt más út, mint a szövetekezés, a TÉSZ-ekbe való belépés. A vizsgált területen az első TÉSZ Kiskunfélegyházán alakult 2002-ben Kiskunsági Kistérségi Zöldség- és Gyümölcstermelők Termelő és Értékesítő Szövetkezete elnevezéssel. Ehhez a TÉSZ-hez alakulásakor 400 termelő kapcsolódott. Fő feladatának a felvásárlását, az

⁵⁶³ Kovács Katalin – Váradi Mónika 2002. 28-32.

előkészítését, a feldolgozását, a csomagolását és az értékesítését tekinti. Az áru frissen tartására egy 5 kamrás ULO rendszerű hűtőházzal rendelkeznek, illetve egy 2000 négyzetméter alapterületű hűtőraktárral és több korszerű csomagológép-sorral. Hűtőkocsijaikkal nemcsak saját áruikat szállítják, de bérfuvarozást is vállalnak.⁵⁶⁴

Ebben az időszakban jelentkezett igazán elemi erővel az az új gond, amire csak kevesen számítottak. Nemcsak a társadalmi és gazdasági környezet megváltozása jelentett kihívást, hanem a természeti környezeté is. Az energiaárak az égre szöktek, egyre inkább a figyelem középpontjába kerültek a természetes és megújuló energiaforrások, a termásvíz és a földből nyert geotermikus energia. A hosszútávú vízgazdálkodási stratégia hiánya miatt pedig az öntözésre használt víz olyan mélységekbe süllyedt, hogy egyre költségesebbé vált a kiaknázása. Az Alföld elsivatagosodása és a fóliázás jövője miatt aggódó szakemberekben egyre elemibb erővel vetődött, vetődik fel az igény, hogy az Alföldön átfolyó Duna és Tisza vizét tározó rendszerekbe kellene vezetni és az öntözés szolgálatába állítani.⁵⁶⁵ Ez többszörös haszonnal is járna, hiszen ez a tározó- és csatornarendszer az árvizektől is megóvná. Az Alföldön ennek egyik legfőbb szószólója Csatári Bálint lett, és az általa vezetett MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete Kecskeméten.⁵⁶⁶

A talajelemző laborok is egyre többször adtak ki olyan szakvéleményt, hogy a fóliások által használt talaj vagy teljesen kimerült, vagy annyira szennyezett, hogy már nem alkalmas a termelés folytatására. Több zöldmozgalom indított 2000 és 2010 között hadjáratot a magyar primőr zöldség ellen, mondván, hogy ezek nem vitamin-, hanem méregbombák, mert a talaj már annyira szennyezett és a termésbiztonság érdekében olyan sokat permeteznek a fóliások, hogy a zöldségek már szinte egészségkárosítók. Természetesen a zöldségtermelők és a Földművelésügyi Minisztérium által létrehozott Agrármarketing Centrum is igyekeztek megvédeni a vegyszerhasználati szabályokat betartó, szakszerűen termelő fóliásokat. A talajszennyezettség miatt pedig a talaj nélküli, konténeres, tápkockás termelés váltotta fel a hagyományosat. Ez pedig további kérdéseket vetett fel a tudatos fogyasztókban: Milyen beltartalmi értékkel és ízzel rendelkezhetnek azok a zöldségek, amelyeket ilyen mesterséges körülmények között, föld nélkül termelnek?

Az uniós csatlakozás után az egész éves, folyamatos termelés költségeit vállaló, az állandó munkaerővel való ellátottságot biztosítani tudó gazdaságok maradtak talpon.

⁵⁶⁴ www.kiskunsagitesz.hu

⁵⁶⁵ Összefoglaló tanulmány a Duna-Tisza közti talajvízszint-süllyedés okairól és a vízhiányos helyzet javításának lehetőségeiről: Pálfi Imre 1994.

⁵⁶⁶ A MTA RKK Alföldi Tudományos intézetének 2002-2003-ban zajló tanya-kutatása és a 2004-ben útjára indult Homokhátság című kutatása sok a fóliázást érintő gazdasági, társadalmi és környezetvédelmi problémát hozott felszínre, lásd: Csatári Bálint – Kis Attila 2003. 3-19. és Csatári Bálint 2004. 3-6.

Számuk továbbra is fokozatosan csökken, de a gazdaságok nagysága növekszik, koncentráltabbá válik a termelés. A fóliázásban rejlő lehetőségeket elsőként felismerők, akik később is folyamatosan visszaforgatták a hasznót a gazdaságba, behozhatatlan előnyre tettek szert azokkal együtt, akik magas anyagi vagy szellemi tőkével rendelkeznek. A termelők időt és energiát fektetnek szakmai képzettségük, tájékozottságuk növelésére is. Továbbképzésekre, tanfolyamokra, magbörzékre, szakkiállításokra járnak, mezőgazdasági folyóiratokat járatnak, szakkönyveket olvasnak. Kiskunfélegyházán és környékén legtöbbször a retek, a saláta, az uborka, a paprika és a paradicsom termesztésére szakosodtak. Csak néhányan próbálkoznak dinnyével, karalábéval, karfiollal. A technológiát tekintve a számítógép vezérlésű, 10-20 *hajós*, 3-4 m belmagasságú fóliákban termelnek. Szinte megkerülhetetlenné vált a vertikális termelés, vagyis, olyan paprika, paradicsom és uborka fajtákat kísérleteztek ki, amelyek két-három méter magasra is felfuttathatóak, ezáltal jobban kihasználható a fóliák belmagassága is. Reneszánszukat élík a környezetbarát, több tízmillió nagyságrendű beruházást igénylő üvegházak. A legnagyobb fóliás gazdaságokban több generáció együttműködésével és alkalmi munkások hadát foglalkoztatva tudják csak biztosítani a szükséges munkaerőt.⁵⁶⁷

A fóliázásban már az 1990-es évek túltermelési válsága elindított egy „kiáramlási” folyamatot. Ez nem kis kihívás volt, hiszen a fóliás gazdaságok felszámolása és a más területekre való átállás, jelentős veszteség nélkül elképzelhetetlen. Keveseknek sikerült és ők is a legtehetősebb fóliások közül kerültek ki, akik jórészt a primörzöldség-termesztés közelében maradtak: felvásárlók, kereskedők, fuvarozók, a termesztés valamelyik speciális területének vállalkozói lettek.⁵⁶⁸

Megoldatlan probléma maradt a megfelelő értékesítési lehetőségek hiánya. A termelő komoly tehertől szabadulna meg, ha megoldott lenne a felvásárlás és nagyobb mértékű az export. Az értékesítés fő terét még ma is a nagybani piacok adják Budapesten és Kiskundorozsmán. A piacozás csöppet sem könnyű, hiszen az egész napos kemény munkát, cipekedést 100-200 kilométeres út megtétele és kimerítő éjszakázás követi. Nem is beszélve az állandó feszültségről, idegeskedésről, hogy jó piac lesz-e, sikerül-e jól eladni az árut. Ha pedig vége a piacnak, holtfáradtan, borzasztóan rossz látási viszonyok között vezetnek haza, hiszen Kiskunfélegyháza úgy helyezkedik el Budapesthez viszonyítva, hogy reggel a felkelő nap sugarai pont szembe világítanak a hazaindulóknak. Nagyon sok baleset történt már ezen az útszakaszon, több fóliás lelte már úgy halálát, hogy hazafelé

⁵⁶⁷ Az egyik lehetséges ezredfordulós zöldségtermesztési stratégiát vázolta fel: Kristóf Lászlóné 1999. 165-184.

⁵⁶⁸ Romány Pál 1996. 723-725.

elaludt a volánnál. Egy bugaci közepes nagyságú fóliás kertészettel rendelkező gazdálkodó 2002-ben így foglalta össze a helyzetét: *"Az év tizenkét hónapjában már minden növényt meg lehet találni, több-kevesebb mennyiségbe. Télen is van minden, csak akkor már sokkal nehezebb az előállítása, nem csinálja mindenki. Nálunk sajnos még az importbehozatal is megengedett, a mediterrán Spanyolországból, Olaszországból és Izraelből. Lényegesen alattunk tudnak lenni az árban. Nem tudja az állam, vagy talán nem is akarja őket visszafogni? Magyarországon nem olyan meleg az éghajlat, az energiahordozók a fűtéshez meg nagyon drágák, így nem tudunk a mostani zöldségárak alá menni. Az összes járulékos anyag, a villany, a fólia, a gáz is drága, meg az ember szeretné a saját munkáját és a profitját is visszakapni. Hát egyenlőre a téli termelés ami kihúz bennünket a bajból. De azt se mindenki tudja, mert az nagyon-nagy beruházással jár, ez is csak egy kis ideig mehet így."*

Az európai uniós csatlakozást követően, a legújabb terepbejárások után Kiskunfélegyháza és környéke fóliás gazdaságai a következő képet mutatták. Bugacpusztaháza, Móricgát és Gátér településeken nem foglalkoznak fóliás gazdálkodással. Kiskunfélegyházán a fóliás kertészet központi területe a Félegyházát Bugac-Felsőmonostorral összekötő út mente és a bugaci Gazdakör nevű határrész maradt. A Halesz, Szabóhegy, Ringhegy, Alsó- és Felsőgalambos, Vereb nevű határrészek az lehet mondani, hogy egymást érik a fóliás gazdaságok és a libanevelő telepek. Félegyházán 6 óriás, számítógép vezérlésű üvegházrendszer jelenti a termelés csúcsát, valamint 25 nagyobb gazdaság. A kisebb gazdaságok száma pedig még mindig 100-on felüli. Tiszaalpáron nem alakult ki óriás fóliás vállalkozás. Az tiszaújfalusi részen, ahol egykoron a dohánykertészek éltek, próbál fennmaradni 3 közepes nagyságú, 15-20 fóliasáttal dolgozó családi kertészet. Pálmonostorán egy óriási üvegházrendszer jelenti a termelés csúcsát. A 18 egységből álló üvegház, 12 fóliaházból álló palántanevelővel, saját fűtőházzal, víztározóval, hűtőházzal és földmunkagépekkel van felszerelve. A létesítmény magán kézben van. Pálmonostorán ezen kívül 6 közepes méretű gazdaság és közel 20 kis fóliás gazdaság termel még. Petőfiszálláson nem jött létre üvegház rendszer, óriás vállalkozás. Mintegy 12 nagyobb fóliás gazdaság, 10 közepes és mintegy 30 kisebb fóliás családi vállalkozás próbál fennmaradni. A nagyobb gazdaságok közül 2-3-nak saját hűtőháza is van. Jászszentlászlón 3 nagyobb fóliás telep mellett közel 20 kis családi gazdaság próbálja állni a versenyt. Bugacon nem jött létre óriás gazdaság, a közepes gazdaságok túlsúlya a jellemző, közel 30 család foglalkozik még ma is intenzív fóliás kertészettel. Fülöpkakabon található a vidék legfejlettebb technológiával elátott fóliás vállalkozásai közül kettő: a Palánta és a Fa Dominó Kft.-k. Ezek óriás üvegházrendszerben

foglalkoznak palántaneveléssel, és a geotermikus energiát nemcsak felhasználják, hanem kísérleteket folytatnak széles körű elterjesztésére is. Ezen kívül 15 közepes méretű fóliás családi vállalkozásban termelnek még. A fülöpjakabi termelők közül többen a biotermelés irányába fordultak. Kunszálláson nem jött létre óriás üvegházrendszer. 5 nagyobb fóliás kertészetben és 25 közepes gazdaságban termelnek korai zöldséget. A vizsgált települések földhasználati adataira mutat rá a következő táblázat is.⁵⁶⁹

A vizsgált települések földhasználati adatai, művelési áganként (ÁMÖ 2000.)

	szántó (hektár)	konyhakert (hektár)	üvegház, fólia (hektár)	szőlő (hektár)	gyümölcs (hektár)
Bugac	3561, 83	44,46	11,27	19,30	<i>36,54</i>
Bugacpusztaháza	157, 12	8,07	0,05	3,90	<i>8,10</i>
Fülöpjakab	710, 10	22,43	5,20	10,73	<i>19,98</i>
Gátér	496,12	23,22	0,03	0,34	<i>0,51</i>
Jászszentlászló	2164,29	52,52	6,03	4,11	<i>23,02</i>
Kiskunfélegyháza	12315,31	134,99	61,22	109,35	<i>145,54</i>
Kunszállás	824,52	20,68	7,14	4,11	<i>23,02</i>
Móricgát	805,30	13,22	-	6,05	<i>0,33</i>
Pálmonostora	3119,76	54,12	5,68	4,52	<i>1,07</i>
Petőfiszállás	3080,35	41,79	7,82	5,52	<i>5,35</i>
<i>Tiszaalpár</i>	<i>3630,05</i>	<i>25,87</i>	3,22	<i>98,35</i>	<i>22,98</i>

Mivel a dolgozat nem tekinti feladatának a már nagyüzemivé vált fóliás gazdaságok és a TÉSZ-ek kutatását, jelenlegi helyzetüket csak néhány mondatban kívánom felvázolni. A dolgozat írásának befejezésekor, 2010 végén az a hír látott napvilágot, hogy a hazai TÉSZ-ek nagy része teljesen veszteséges, állami segítség nélkül életképtelen. A legtöbb TÉSZ már évek óta tartozik a termelőknek, felvásárlási áraik botrányosak. A Kiskunsági TÉSZ is mára több átszervezésen és vezető váltáson van túl, de még mindig keresi a helyét a piacon. Ez a tény is azt igazolja, hogy a hagyományos paraszti tudásra építő fóliás zöldségtermesztés nem fejlődhetett volna olyan magas színvonalra, ha nincs mögötte az állam technológiát, piacot és szervezettséget biztosító magatartása. A teljes piaci liberalizáció körülményei között, mikor maga az egész világ jelenti a konkurenciát, a fóliások teljesen magukra hagyva nem képesek a termelés és az értékesítés együttes lebonyolítására. A szentesi Árpád Zrt. a magyarországi primörzöldség termesztés és kereskedelem egyik legrégebbi központja és legfőbb bástyája maradt napjainkig. A Zrt.

⁵⁶⁹ Kecskés Csaba (szerk.) 2000. Általános Mezőgazdasági Összeírás. Földhasználat Magyarországon a 2000. évben. Településsoros adatok. Budapest. 10-14.

egyik vezetője, Zentai Ákos, aki több évtizede elkötelezett és aktív szereplője, szakértője ennek az ágazatnak, így foglalta össze a fóliás zöldségtermesztés, ezen belül is a kistermelők helyzetét, akik nem tudták fóliás gazdaságaikat extra méretűre fejleszteni az Európai Unióhoz való csatlakozás után. *„A magyar zöldségtermelés, mint minden más mezőgazdasági ágazat súlyos árat fizetett az EU-ba lépésért. Teljesítménye évről-évre csökken, egyre több az üresen álló fóliasátor, egyre kevesebben találják meg a számításukat a zöldségtermelésben, pedig hazánk páratlan adottságokkal rendelkezik ezen a téren. A kiváló talajok, a napfényes órák száma, a szinte kimeríthetetlen öntözővíz mennyisége és a geotermális adottságok, valamint az évszázados termelési kultúra alapján sokkal többre lenne hivatott. A rendszerváltás óta eltelt időszakban a mindenkori politika vevő volt a uniós maszlagra, s engedte, hogy a magyar agrárium, s vele együtt a zöldségtermesztés is hanyatlásnak induljon. Elhittették velünk, hogy az EU-n belül versenyegyenlőség van, ami hazugság. Azoknak a régi tagállamoknak a termékeivel kell versenyeznünk, amelyek évtizedekig tömték a pénzeket a mezőgazdaságba és a mai napig burkolt támogatások formájában pumpálják a termelésüket. Nézzük meg, hogyan tud versenyképes lenni egy velünk egyszerre belépő lengyel vagy szlovák mezőgazdaság? Úgy, hogy sokkal inkább a helyén kezelik az ágazatot, mint nálunk. Folyamatosan pályázhatnak a gazdák új növényházak építésére, míg nálunk jó ha tíz évente egyszer megnyílnak a források erre. Ha hozzá vesszük, hogy nálunk hogyan befolyásolja a piaci folyamatokat az ÁFA, akkor rájöhetünk, hogy a 25% árhátrányt nagyon nehéz a külföldi termékekkel szemben elviselni. Mikor történik már érdemi változás a hazai zöldségtermesztésben rejlő munkahelyek és nemzetgazdasági előnyök kiaknázására?”*⁵⁷⁰

Az áldatlan helyzetre egyre több agrárértelmiségi, közgazdász és társadalom-kutató is felfigyelt. Figyelemre méltó tanulmányt írt a témáról Kopátsy Sándor közgazdász professzor, aki a magyar zöldségtermesztésben és ezen belül is a primőrtermelésben a Németh László és a Somogyi Imre-féle Kert-Magyarország egyik megvalósulási formáját, tárgyasulását látja és látná a továbbiakban is, ha ez az ágazat megfelelő állami segítséget kapna. Tanulmányában kifejti, hogy a fóliázás a magyar mezőgazdaság egyik legversenyképesebb ágazat lehetne, ha megoldanák, a Duna és a Tisza vízének az öntözés szolgálatába való állítását, az olcsó éjszakai áram hasznosítását, a munkanélküli rétegeknek a termelésbe való bevonását és érdekeltté tételét, valamint az orosz, illetve keleti piac újra meghódítását. Az orosz piac kapcsán felhívja a figyelmet arra is, hogy ott nem a „felső

⁵⁷⁰ A www.jomagyararu.hu honlapon Zentai Ákos véleménye 2010. 08. 24.

tízezer” igényét kell kielégíteni a luxust jelentő egész évben termelt friss zöldséggel, hanem a „felső két millióét.”⁵⁷¹

Ennek a dolgozatnak a fő célkitűzése a Kiskunfélegyháza környéki fóliás zöldségtermesztés néprajzi szempontú bemutatása, de ha emellett az ebben az ágazatban rejlő lehetőségekre és megoldásra váró problémákra is felhívna a figyelmet, már biztos nem íródott hiába.

⁵⁷¹ www.ujreformkor.hu/kopatsy-sandor-kert-magyarorszag-2008-aprilis-9.

A fóliás zöldségtermesztés eszközkészlete és munkafolyamatai Kiskunfélegyházán és a környező településeken

Az eszközkészlet rétegeinek egymás mellett élése

A fóliás gazdálkodás eszközkészletét napjainkban a sokszínűség jellemzi. Egyrésről a különböző korú, anyagi helyzetű, iskolázottságú termelők gazdaságai igen eltérő fejlettségi szintet mutatnak. Jelenleg a legmodernebb, legjobban fejlesztett gazdaságok Kiskunfélegyházán, Pálmonostorán és Fülöpjakabon találhatóak. Ezek szolgálnak mintául a környékbeli fóliásoknak. Számos újítás éppen innen indult útjára. A konténerben, a termőtálat kizárásával, számítógép vezérléssel működő, csúcstechnológiával felszerelt üvegházrendszerek és a fűtés nélküli, alacsony belmagasságú műanyag fóliásátrak is megtalálhatóak egymás mellett. Nemcsak a különféle gazdaságok fejlettségi szintje eltérő, hanem egy-egy gazdaságon belül is visszatükröződnek a fejlesztés, az átalakítás szakaszai, mozzanatai. Egy-egy újítás bevezetése után, például új fűtőberendezés beszerzése után, még sokáig meghagyják a régit is, hátha szükség lesz rá.⁵⁷² A régi, favázás fóliákból palántanevelőt, szerszámoskamrá, esetleg, mert erre is láttam már példát, tyúkolat alakítanak ki a másodlagos, harmadlagos felhasználás során.

A következő fejezetek kapcsán előre kell bocsátani, hogy túlságosan felszínes és általánosító lenne azt mondani, hogy ezek a megállapítások Kiskunfélegyháza összes fóliás gazdaságára vonatkoznak. Az eszközkészlet, a munkafolyamatok és a munkaszervezés bemutatásánál a kiskunfélegyházi körzeten belül az 1990-es évek közép és kis gazdaságait vettem alapul, amelyek most az Európai Unióhoz való csatlakozás következtében egyre inkább kezdenek kiszorulni a gazdálkodásból. A néprajzkutatás számára ezek jelentik a leghálásabb terepet, mivel ezek építenek leginkább a hagyományos paraszti gazdálkodás tapasztalataira, leginkább jellemzik őket a kényszer-találékonyaság szülte természet-berendezések, a házilag barkácsolt gépek alkalmazása, a családi munkaszervezetben zajló, önkiszákmányoló munkatempót kívánó termelés.⁵⁷³ Ezekből a középgazdaságból egy komoly áldozatok árán létrehozott viszonylagos anyagi jólétet tudtak kisajtolni a termelők.

⁵⁷² Ez is az egyik megnyilvánulása a paraszti mentalitás továbbélésének és a „fogyasztói magatartás” elutasításának.

⁵⁷³ Ezek a szempontok megjelennek Szilágyi Miklós egyik azon tanulmányában, amelyben a kisüzemi gazdaságok érdekes vizsgálati szempontjait veti fel: Szilágyi Miklós 2002. 7-15.

De ennek élvezésére már nem jutott idejük, mert másként nem tudták volna szinten tartani, megőrizni.

Az eszközkészlet változásának folyamata

A földiázás előzményeit tekintve, a korai retektermesztés már a II. világháború előtt jelentős és gazdaságos volt Kiskunfélegyháza körzetében.⁵⁷⁴ A galambosi, verebi, gátéri és kunszállási területeken a zöldséges tanyák szegény, sokszor nincstelen lakóit általában a muszáj, a biztos megélhetés utáni vágy hajtotta, ezért fogtak zöldség és dohánytermesztésbe.⁵⁷⁵ Szegénységük folytán kényszer-találékonyság ösztönözte őket, így fokozott intenzitással fejlesztettek és újításokat vezettek be a gazdaságaikban.⁵⁷⁶ Gazdálkodásuk legfontosabb eszköze a hasurával⁵⁷⁷ takart melegágy, a palántanevelő üvegház volt. De szabadföldi terményeiket is igyekeztek óvni az éjszakai fagytól, ezért az ágyások tetejét szalmával behintették. Fő talajművelő eszközük a kapa volt, a locsolást pedig öntöző kannák segítségével végezték. Ezen munkafolyamatok nagy része a nőkre hárult. A terményeikkel piacozók Kecskeméten és Budapesten látták az első üvegházakat.⁵⁷⁸

Az első földiák az 1970-es években jelentek meg ezen a területen. Kezdetben csak sík takaróföldiálat alkalmaztak, majd a későbbiekben körülbelül másfél-két méter hosszú fenyőfa szálat hajlítotak kis földiálat alagúttá. Néhol deszkából ácsoltak ház formájú földiálatrat. A fenyőfát a későbbiekben a vasbeton váltotta fel. Ezek még fűtetlen, hideg földiálat voltak, a termelés tavasztól őszig folyt bennük, csekély belső magasságuk miatt gyakran négykézláb kellett közlekedni és dolgozni bennük. A korai zöldségtermesztést az erőszakos téeszésítés kezdetben komolyan visszavetette, majd nem várt irányba terelte. A téeszék szakképzést elősegítő, ösztönző magatartásukkal vitathatatlanul pozitívan hatottak a földiázásra. A tagok számára biztosítva volt a különböző kertészeti iskolák, növényvédelmi, traktorista tanfolyamokon való részvétel.⁵⁷⁹ Gyermekük esetében pedig támogatták a mezőgazdasághoz kapcsolódó szakmák választását. Mindemellett a férfiak jelenléte is fokozottabbá vált a termelésben, ami folyamatos technikai újításokat és az

⁵⁷⁴ A paraszti kertészkedést vizsgáló tanulmányok közül a legrészletesebb eszközkészlet bemutatást tartalmazza, példaértékűnek tekinthetők: Boross Marietta 1957. 257-272. 1963. 202-229. 1968. 127-154.

⁵⁷⁵ Für Lajos 1983a 80-92.

⁵⁷⁶ A találmányokról a parasztgazdaságban, az innováció kérdésköréhez: Kósa László 1969. 63-77.

⁵⁷⁷ A hasura: a fagyvédelmet szolgáló zsúpból, gyékényből, nádból, sásból készült takaró kúp vagy szőnyeg. Új Magyar Tájszótár 2. 1988. 873-874. A hasura gazdálkodásról: Somogyi Imre 1942.

⁵⁷⁸ Boross Marietta 1963. 202-229.

⁵⁷⁹ A gépállomások hatásáról a gazdálkodásra: Sági Norberta 2003. 93-102.

eszközkészlet modernizációját hozta magával.⁵⁸⁰ Megjelentek a házi retekvető gépek, tözegdarálók, melyek jelentősen megkönnyítették a munkavégzést. A tároló medencéből kézi kannával történő öntözés helyébe a villanymotorokkal, szivattyúkkal működtetett slagos öntözés lépett. A talajművelésnél, növényvédelemnél fokozottabb szerepet kaptak a gyomirtók, permetszerek és a rotációs kapák. Idővel egyre többen rendelkeztek a munkájuk megkönnyítését szolgáló kistraktorokkal és személygépkocsikkal.

A fóliasátrak az 1980-as években jelentek meg tömegesen Kiskunfélegyháza környékén. A fóliázás ebben az időszakban már nemcsak jövedelem-kiegészítést, hanem gazdasági főprofilot jelentett. Az ügyesebb gazdák már saját maguknak is készítettek műanyag- és fémcsövekből összehegesztett fóliasátrakat. A jobb módúak duplafóliákat állították, bár kezdetben még a belső fal kézzel hajlított drótvázból állt. Ebben az időszakban jelent meg a fóliák fűtése, amely az egész éves folyamatos termelést biztosította. Ezek kezdetben vegyes tüzelésű kályhák, olaj és széntüzelésű kazánok, majd karborobotok voltak. A fűasztó slaghúzótagos öntözést pedig a csöpögtető, szórófejes rendszerek váltották fel.⁵⁸¹

A termelés helyszíne, a telephely kijelölése

A fóliás telephely a fóliázás kialakulásának időszakában, az 1970-es évek elején még szoros egységet alkotott a lakóházhoz tartozó udvarral, telekkel. Ez elengedhetetlenül szükséges volt, hiszen ekkor még a nők vállalták a nagyobb részt a termelésben. A GYES-en lévő, a háztáji állatállománnyal is bajlódó asszonyok számára ez csak úgy volt megoldható, ha közel voltak a fóliák, és *"csak ki kellett szaladniuk és már rá is nézhetek."* Kiskunfélegyházán és a környező településeken a házakhoz tartozó porták többsége elég nagy hátsó kerttel rendelkezik, így akik a falvak belterületén laktak, azok így közvetlenül a házuk kertjébe állították fel első fóliáikat. Akik külterületeken, tanyákon laktak, azok a házuk mellé, háztáji földjükre telepítették fóliás gazdaságukat.

Az 1980-as években, amikor a jelenség egyre elterjedtebbé vált és egyre többen állítottak egyre nagyobb fóliákat, már nem volt elég a kert, a háztáji terület. Ezt a problémát sokan földbérletekkel vagy házhelyfeltöréssel oldották meg. Az 1990-es években pedig már nem volt akadály a földvásárlásnak, így egy-egy fóliásnak akár több

⁵⁸⁰ Csalog Zsolt. 1980a 339-361.

⁵⁸¹ A fóliázás eszközeinek fejlődéséről: Bihar Mária 2005a 421-431.

fóliás telephelye is lehetett a falvak különböző részein. Ekkor már sok esetben különvált a lakó- és munkaterület egysége. Sokan vettek kisebb, rossz állapotú tanyát, ami mellé felépítették fóliáikat. Ebben az esetben a tanya biztosította a raktározást és a fedett helyen való munkavégzést. A fóliás-telepek kikerültek a falu közvetlen határába, ahol a területi terjeszkedésnek már nem volt különösebb akadálya, de még megoldható volt a fóliák felügyelete és védelme, a szükséges vízmennyiség és az áram biztosítása. A távolság következménye lett a fóliák közötti állandó ingázás és hatékonyabb védelmük érdekében plusz munkaerő és eszközök bevetésére is szükség volt. E problémák megoldása érdekében a fóliázók zöme kiköltözött a fóliákhoz a falu szélére, tanya területre.⁵⁸² Amennyiben ez nem valósulhatott meg, számítottak a környéken lakók segítségére, egy-egy jó portaszomszéd, aki a bajban telefonált, értesítette a tulajdonost, aranyat ért. Jutalma minden egyes zöldségüzetből kóstoló volt.

A fóliások elődeit, a korai zöldségtermesztőket még a természeti megfigyelések segítették abban, hogy megválasszák a korai zöldségtermesztésre legalkalmasabb területeket. Világosan látták, hogy földjeik egyes részein más-más növények termeszthetők sikerrel. Kis távolságokon belül is nagy eltérések mutatkoztak a talajok minőségében. Később már arra is ügyelni kellett a hely megválasztásánál, hogy szélvédett, kútasásra alkalmas hely legyen, ahova a villany könnyen elvezethető. Ma már, aki fóliát szeretne állítani földjére, a mezőgazdasági kutatóintézetekhez, laborokhoz fordul. A beadott talajminták vízmegtartó képességének, ásványi- és szerves anyag tartalmának elemzése után jelöli ki a fóliák pontos helyét.

A kerítés

A fóliás gazdálkodás kialakításánál az is fontos, hogy a fóliák embertől, állattól védve legyenek, így a területet gyakran már a fóliák felállítását előtt bekerítik leggyakrabban fa vagy beton oszlopok közé kihúzott drótkerítéssel. A szélárnyék biztosítása érdekében a kerítés mellé gyakran támasztanak szárkévéket, szőlővenyige kötegeket vagy vonják be a kerítést használt fóliákkal. A telephelyre fontos kutat ásatni, hogy az öntözés is megoldható legyen majd. Ma már az elektromos áram is elengedhetetlenül fontos része a fóliás

⁵⁸² A tanyák és a gazdálkodás összefüggéseit vizsgálta Magyaránizsa vidékén: Klamár Zoltán 2006.

telepeknek, hiszen ennek segítségével működnek a vízellátást biztosító villanymotorok, szivattyúk, a világítás, és ahol vannak, a mozgatható energiaerőők.⁵⁸³

A fóliasátor építés

Miután a helyet kiválasztották és körbekerítették, fontos, hogy a termelni kívánt növénynek, növényeknek megfelelő fóliasátor típust tervezzenek, hosszának, szélességének és belmagasságának pontos meghatározásával.⁵⁸⁴ **(favázás fólia)** Manapság a nagy belmagasságú termesztő-berendezések az elterjedtebbek. A gazdaságosabb térkihasználás érdekében minden terményt felfuttatva igyekeznek termelni. Madzagok, botok és a földmérésnél használatos árák segítségével jelölik ki a fóliák kerületét. A fóliák tájolására is ügyelnek. Az 1970-es években még a kelet-nyugati tájolás volt elterjedt ezen a környéken, mivel így a felkelő nap sugarai bevilágítják a fóliát és az gyorsabban felmelegszik. Így azonban aránytalanná vált a termelés, a szélső sorokban több fényt kaptak és nagyobbra nőttek a növények. Az 1980-as évek végén már a észak-déli tájolásra tértek át. Ez sem tökéletes, mivel a déli, több napfényt kapó rész könnyebben kiszárad. A fóliák helytakarékos kijelölésénél nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy maradjon hely a közlekedésre is: autóutak, traktorbejárárok nélkül nem lehetséges a föld művelése és a termények elszállítása.

Kezdetben a gazdák maguk állították a fóliákat, „összebeszéltek” ketten-hárman, és nekiálltak. Később főként lakatosok vállalkoztak a fóliaállításra, akiknek voltak megfelelő eszközei és tapasztalatai a vascsövek megmunkálásában. Ismert fóliaállító mesternek tartották a tiszaaipári Bálint Tibort, a kunszállási Bereczki Mihályt és Tarjányi Jánost. Ők nemcsak fóliaházakat, de retekvetőgépeket, tolikapákat, kazánokat, üstházakat is készítettek.⁵⁸⁵ A fóliasátrak alapanyagain: a polietilén műanyag fóliatekercseket és a vázat alkotó horganyzott vascsöveket a gyártóktól, kiskereskedőktől, mezőgazdasági boltokból szerzik be a termelők. A fóliaállításához a csöveket meg kell hajlítani, de az ehhez szükséges, házilagos gyártmányú csőhajlító géppel szintén kevesen rendelkeznek. Az ajtók

⁵⁸³ A fólia légterébe kihúzható újabb fóliaréteg, amely csökkenti a felfűtendő területet, vagy mérsékli a napsugarak erejét.

⁵⁸⁴ A fóliás gazdálkodás eszközkészletének és munkafolyamatainak széles körű bemutatását találjuk a következő monográfiában: Fodor Ferenc 2008a 79-89.

⁵⁸⁵ A paraszti innovációkészség és a találmányok emblematikus példaként emlegetett „csettegő” Kiskunfélegyháza és környékén nem volt gyakori, elterjedt szállítási és közlekedési eszköz: Káposzta Lajos 1998. 411-424.

és a szellőztető ablakok vázának összehegesztése után vagy fóliahegesztővel kerül rá a borítás a keretre, vagy az asszonyok vasalják rá a háztartásban fellelhető vasalóval, két újságpapír közé téve a fóliaréteget.⁵⁸⁶ Ezután állítják fel a csöveket. Néhányan már rendelkeznek földfűró géppel is, de a többség még ma is a víz-bemosatásos módszert választja. Ez úgy néz ki, hogy a gumislacon keresztül kiáramló víz nyomása mélyíti ki a fóliaváz felállításához szükséges lyukat. A meghajlított csöveket 120-140 centiméterenként helyezik, majd ráhegesztik a fólia gerincét és az oldalát merevítő csöveket. Szélcsendes időben erre húzzák rá a fóliaréteget, amelyet a sátor oldalainál ássott árokba vezetnek és leföldelnek.⁵⁸⁷

Ezután a fűtés beszerelése következik. Korábban a legegyszerűbb, de korántsem veszélytelen olaj- és szeneskályhákat, vegyes tüzelésű kazánokat alkalmazták a fóliák fűtésére. Ezek mellett azonban nem igen lehetett jó álma a gazdának, mivel tűzveszélyességük miatt folyamatosan ellenőrizni kellett őket. Ezen fűtési rendszereket sokszor házilag állították össze, általában ügyesebb mesterek vagy kazánkovácsok közreműködését kérték.⁵⁸⁸ A kevésbé modernizált gazdaságok ma is alapvetően kétféle fűtési módot alkalmaznak: a meleglevegő-befűtásos és a melegvíz-keringetős rendszert. Fűtőanyagul főként a vezetékes vagy tartályos gáz és a szén szolgál.⁵⁸⁹ Ennek következményeként Kiskunfélegyháza külterületén és azokban a falvakban, ahol fóliázással foglalkoznak, gyakori látványt nyújtanak a kazánszénhegyek, a régi dűlőutakat pedig több centiméter vastagon salak borítja: oda hordják ki a kazánokból. Újabban pedig a geotermikus energia és a termálvizes fűtés terjed egyre szélesebb körben.

A vízellátás biztosítása

A fóliázáshoz a megfelelő talajtani adottságok és az éghajlati viszonyok mellett kiemelten fontos az öntöző víz. A kertészeti telepeket, ha csak teheték, az emberiség történelme folyamán mindig a természetes vizek mellé telepítették.⁵⁹⁰ Félegyháza és környéke nem bővelkedik természetes vizekben, így a kertészek kutakat ástak, azok mellé pedig

⁵⁸⁶ A fóliák összevasalásáról is azt gondolhatnánk, hogy a paraszti innovációskészség szülte, de a fóliázáshoz készült első szakkönyv már ajánlja, mint „tudományosan” kidolgozott módszert: Somos András – Koródi László – Turi István 1969. 34-39.

⁵⁸⁷ A fóliaállításról részletes leírást találunk: Fodor Ferenc 2008a 79-83.

⁵⁸⁸ A fűtési módokról számol be: Fodor Ferenc 2008a 83-87.

⁵⁸⁹ A különböző fóliás fűtési módokról: Jeszenszky Zoltán – Tibold Vilmos 1980. 85-100.

⁵⁹⁰ Az öntözés múltjáról: Palov József 1985.

tárolómedencéket készítettek, amiben az öntözéshez szükséges vizet gyűjtötték.⁵⁹¹ Félégyháza környékén a gémes kutak terjedtek el, a felhúzott vizet pedig vödörök, öntözőkannák segítségével használták fel.⁵⁹² Később már villanymotoros szivattyúkkal emelték ki a vizet. A visszaemlékezések szerint ezen a vidéken 1977-ben még 4 méter mélyre kellett csak ásni ahhoz, hogy az öntözésre megfelelő vizet találjanak. Az ásott kutakat aztán a nem megfelelő vízminőség és vízhozam miatt a fúrott csókutak váltották fel.⁵⁹³ Néhányan még emlékeztek arra is, hogy volt idő, mikor saját maguk fogtak kútásásba, de ma már a legtöbben az ismerősök által ajánlott, vagy az újsághirdetésekből megismert csóktútkészítőkhöz fordulnak. Az 1999-es gyűjtéseim tanulsága szerint 35-45 méterre is le kellett fújni ahhoz, hogy vizet találjanak, így egy csókút készíttetésének költsége sokszor az 50 ezer forintot is elérte. A kúthoz legtöbbször vizesakna is tartozik, ahol a hidrofor található.

A kutakból a víz különböző öntözőrendszerek segítségével jut el a növényekhez. A korai zöldségtermesztésre az 1940-es évekig az öntözőkannák mellett az árkos-árasztásos öntözés volt jellemző. Ezt később a gumislagos öntözés váltotta fel. A növényeket még mindig árasztásos módszerrel vagy a szórófejes lomböntözéssel öntözték. Az állandó slaghúzogató fásasztó munkának számított, így idővel állandó öntözőrendszert építettek ki, ahonnan csöpögtető vagy porlasztós öntözőfejekre keresztül jutott el a víz a növényekhez. Ezt napjainkra a párástás váltotta fel. A legmodernebbnek számító öntözőberendezések számítógép vezérlésűek, amelyek már érzékelőkön keresztül szabályozzák a növényeknek jutott vizet, illetve automatikusan ki és be is kapcsolódnak. A legújabb talaj nélküli termelés esetében pedig a növények már nem vizet kapnak, hanem tápoldatot.

Palántanevelők

A fóliás gazdák, ha saját maguk nevelik a palántát is, telephelyükön egy külön palántanevelőt alakítanak ki. Régebben erre a célra üveglakos melegágyakat használtak,

⁵⁹¹ Az öntözési módszerek kialakulása kapcsán nem felejtkezhetünk meg a német- és bolgárkertészek öntözési módszereinek hatásáról sem: Boross Marietta 1963. 202-229. 1986. 374-385. Csoma Zsigmond 1987. 11-142. és 2002. 305-322.

⁵⁹² Tallér Vendel kiskunhalasi kertészetének bemutatása jó példa a bolgár- és német kertészekről átvett ipari öntözési módszerek paraszti alkalmazására: Fodor Ferenc 2005b 129-150.

⁵⁹³ A zöldségöntözés fejlődéséről Békés megyében: Palov József 1971. 553-565.

ma már kisebb fóliaalagút vagy sátor is megfelel a célnak. A gyephantkockás⁵⁹⁴ és tejfölös pohárban nevelt palántákat is felváltották már a tápkockás palánták. A fóliázás kezdeti időszakában még egész évben tejfölös poharakat kellett gyűjteni a családnak a palántaneveléshez. A tápkockára váltás óta az ehhez szükséges anyagok, így a tőzeg, a termőföld, a perlit és a trágya halmokban állnak a gazdaságok udvarán. Ezeket először egy tőzegdaráló segítségével megfelelő finomságúra aprítják. A tőzegdarálókat legtöbbször szőlőmorzsolókra szerelt centrifugamotorra alakítják ki. A különféle összetevőkből a tápkockázó-gép segítségével készítenek palántanevelő kockát.⁵⁹⁵ Ebbe a kockába tűzdelik, azaz pikirozzák⁵⁹⁶ ki a már előnevelt kis palántákat. Ahol nincs ilyen tápkockakészítő-gép, ott előszeretettel alkalmazzák a műanyag vagy hungarocel palántanevelő tálcákat. Az is egyre elterjedtebb az automatizált fóliáknál, hogy a palántát mezőgazdasági gyapottal vagy kerámia golyócskákkal töltött edényben nevelik, hogy kiiktassák a talajból származó kórokozókat. A megfelelő nagyságú palántákat még ma is a legtöbb helyen kézzel és a hagyományos palántafűróval ültetik ki, vagy a házilag készített úgynevezett „lukkálóval”.

Tároló és munkateretek, valamint egyéb tartozékok

Elengedhetetlenül szükséges, hogy a fóliás vagy a telephelyén, vagy a lakóháza mellett rendelkezék egy olyan, lehetőleg fűthető helyiséggel, ahol az áru piacra való előkészítése zajlik. A tisztítás már sok esetben megtörténik kint a földön, de ezenkívül szükség van még válogatására, elosztására, retek esetén csomózására és a piacra szállításig egy esőtől védett tároló helyiségre. Van, aki fóliástelepén álló kis tanyában oldja ezt meg, vagy direkt erre a célra készített kisebb fóliásátorban. Megoldást jelenthet még a hazaszállítás is. Abban az esetben kiürített garázsban, régi istállóépületben, színben, teraszon folyhatnak a további munkálatok. Ilyenkor bevett ülőalkalmatosságnak számít a fel- vagy oldalára fordított, pokróccal letakart műanyagláda.

A fóliás telepekhez tartoznak még a régi fürdőkádak, az olajos hordók, a földdel töltött nejlonzsákok, a fólia darabok, a trágya- és tőzeghalmok, a fakaró erdők és a kutyaólak is. A régi fürdőkádak és olajoshordók a felszedett, földes retek, saláta és karalábé mosására szolgálnak. A földdel töltött nejlonzsákokkal a fóliák ajtaját támasztják

⁵⁹⁴ A gyephantkockás palántakészítésről ír: Boross Marietta 1957. 257-272.

⁵⁹⁵ A tápkocka készítés különböző módjairól részletes leírás találunk: Fodor Ferenc 2008a 69-79.

⁵⁹⁶ Ennek a kifejezésnek a zöldségesek körében való elterjedését Boross Marietta összefüggésbe hozza a német kertészcéhekkel: Boross Marietta 1963. 215.

be az esti órákban, hogy az éjszaka folyamán nehogy betévedjen egy-egy kóbor állat a fóliába, és letörje a hajtásokat, vagy egy szélvihar a fólia alá kapva felszakítsa a fóliát.

A fóliás gazdaságokban mindenütt szükség van raktárhelyiségekre is. Magától adódik, hogy másodlagos vagy harmadlagos felhasználás révén a régi fóliásátrak raktárakká, kazánházakká, áruelőkészítő-helyiségekké válnak. A célnak jól megfelelnek még a régi kiselejtezett kisteherautók csomagterei vagy a buszok utasterei is. A fóliázás talajművelési munkálatait jórészt vegyi úton és kistraktorokkal végzik. Habár a kapálást igyekeznek kiiktatni, mindenhol van egy-két kapa is, hogy a fóliák környékét rendbentartsák. A tárolókban kapnak helyet a termények felkötözéséhez szükséges műanyag zsinegek és a háztartási használatból már kikopott kések is, amelyekkel az előkészítés során a fölösleges növényi részeket vágják le. Itt találhatók még a kiürült palántanevelő tálcák és a palántafűrók, továbbá a szedéshez szükséges műanyagvödörök és a permetezés eszközei: a magasnyomású, műanyagbordóra szerkesztett permetezőgép, a gázálarc és védőruha, a permetszerek, adagoló edények, kavarási kanalak. Van, aki tart a telephelyén munkaruhát és néhány gumikesztyűt is. A tanyák, raktárhelyiségek, régi vagonok a fóliás telepeken sokszor, a feketemunkások alkalmi szállásául is szolgálnak.

A fóliás gazdaságok képéhez hozzátartoznak még a nagy gáztartályok, a szén és a salakhegyek, a fűtőanyag megválasztásától függően. A kutyaházak látványai is megszokott a fóliák között. Nagy segítséget nyújtanak a fóliák védelmében a négy lábú házörzök. A bekerített területen nem engedik őket szabadon, de a terület fontos bejáratainál ott posztol egy-egy derék eb. Habár naponta járnak ki etetni őket, mégis nagyon sok kutya vadul el és okoz balesetet ezen a vidéken.

A fóliás gazdálkodás gépesítésének lehetőségei és korlátai

A fóliás zöldségtermesztés rendkívül munkaigényes, intenzív művelést kívánó mezőgazdasági ágazat. A sikeres termelés alapfeltétele az emberi erőforrásokkal való megfelelő ellátottság, a gazdag termelési tapasztalat, valamint a megfelelő eszközökkel, gépekkel való felszereltség is. A szakirodalom szerint egy intenzív művelési ágat folytató gazdaságnak a gépesítés fokától és a művelési ágtól függően a munkaerő szükséglete 10-12 állandó dolgozó lenne hektáronként.⁵⁹⁷ A valóságban egy-egy fóliás gazdaságot 4-5 fő tart fenn. A fóliás termelésnél a kicsi sortávolságok, a zöldségfélék sérülékenysége miatt egyes

⁵⁹⁷ Jeszenszky Zoltán – Tibold Vilmos 1980. 43.

munkafolyamatok, mint például az ültetés és szedés nem nélkülözhetik az emberi kezet.⁵⁹⁸ A gépesítés, az automatizálás, a célszerű munkaszervezés mégis 30-40% kézi munkaerő csökkenést eredményezhet, ami hektáronként a 10-ből 3-4 ember munkáját takarítja meg.⁵⁹⁹ Így, minden korlátja mellett, a gépesítés mégis kulcskérdése a földművelésnek. Elég csak arra gondolnunk, hogy a korai zöldségtermesztés modernkori alapja, a fóliasátor maga is egy termesztő-berendezés, amely óriási fejlődési utat járt be a szabadföldi szalmatakarásos módszertől a számítógép vezérlésű óriási fóliaházakig. Ezek után magától értetődővé válik, hogy a fóliás gazdálkodás kialakulásától kezdve napjainkig kulcsszerepet töltenek be a gazdálkodási hagyományok, technikai újítások és a folytonosan megújuló termesztési eljárások.

Megoldások az eszközkészlet hiányosságainak pótlására

Mint már az eddigi bemutatásból is kitűnt, a fóliás munkák közül számos akad, amely komoly szakértelmet és speciális eszközöket, gépeket igényel. Ilyen munkák a fóliaállítás, a fűtő- és öntözőberendezések szerelése, a géppel végezhető földmunkák és a palántanevelés. Akik mindehhez megfelelő tudással és eszközökkel rendelkeznek, azok egy-egy tevékenységre specializálódnak és felhagynak az általános korai zöldségtermesztéssel. Kiskunfélegyháza környékén számos kertészeti végzettségű szakember állt rá a palántanevelésre, a vegyvédelmi tanácsadásra, a fóliák gépészeti tervezésére, a környékbeli fóliásoknak szolgáltatásokat nyújtva. Hozzájuk kapcsolódnak még azok a falusi ezermesterek, a „*mokolók*” is, akiknek úgymond *„elég egyszer valamire ránézni”*, hogy aztán azt el is tudják készíteni. Az ő segítségükkel készülnek a barkácsolt tápkockázók, tűzegdarálók, retekvetők, tolikapák. Hozzájuk csatlakoznak még azok a géplakatosok, mezőgazdasági gépszerelők, kazánkovácsok is, akik megtalálták számításukat a fóliaállításban, a fűtés- és öntözőrendszer szerelésben és karbantartásban.⁶⁰⁰

⁵⁹⁸ A háztáji és kisegítő gazdaságok emberi munka szükségletéről: Oros Iván – Schindele Miklós 1985. 968-987.

⁵⁹⁹ Mészáros Ferenc 1984. 7-14.

⁶⁰⁰ Bihar Mária 2002b 395-396.

Újítások, mesterfogások a munkafolyamatokban

Ha az újítás és innováció kérdéskörét vizsgáljuk a földiázáshoz kapcsolódva, semmiképpen sem feledkezhetünk meg a „szellemi termékekről”. Ezeket a földiázások saját bőrükön kitapasztalva hozták létre, piacozás, szomszédolás közben folyó beszélgetések után pedig villámgyorsan terjedtek el s váltak általánossá. Ezen házilag eljárássok, mesterfogások sokszor felbecsülhetetlen mértékben megkönnyítik a csak kézi erővel végezhető munkákat. Az ilyen mesterfogások közé tartozik a már említett földia összeillesztés forró vasaló segítségével. Nagy problémát szokott okozni, ha akár egy kicsi területen is, de kiszakad, felhasad a földia. Ennek befoltozására alkalmazott általános eljárás, hogy a szöveget gombostűként alkalmazva kívülről és belülről egy-egy földiadarabot tűzdelnek fel. Egy másik „forradalmi” újításnak számít a földia nyári napsugarak ellen, amelyek jelentősen égetik, szárítják a növényeket, a földiak külső burkolatát fehér vízhatlan festékekkel fröcskölnek be, ami gyöngíti a nap erejét és meggátolja a túlzott kiszáradást. A legérdekesebb példa, amit eddig találtam, a retekfeldesítéshez és mosáshoz kapcsolódik. Rendkívül kegyetlen munkának számít a kora tavaszi hónapokban felszedett retek a jeges vízben mosni és a ládába, raklapokra pakolni. Ez a munkafolyamat régebben úgy zajlott, hogy vagy két régi fürdőkádat vagy olajos hordót teleengedtek hideg vízzel, és egyikből a másikba pakolva mosták át a reket. Aki megtehette, azzal könnyítette a helyzetét, hogy a reket hosszabb sorokban raklapokra pakolta, és slaggal leverette róla a földet. De ez nagyon vízigényes módszernek számít. Így mégis a kádban mosás a legelterjedtebb módszer. Ebben az esetben a kezét úgy igyekeztek óvni a hidegtől, hogy ötujjas termokesztyűt húztak föl, erre egy nagyméretű gumikesztyűt, így mosták a reket. A munkafolyamatot még azzal is megkönnyítették, hogy a reket a vízből egy 8-10 ágú szénlapátolásra használt gombos-villával emelték ki.⁶⁰¹

A Kiskunfélegyháza környéki korai földszégetermesztés kialakulásától kezdve napjainkig sokat köszönhet az állandó kísérletező kedvű, az újításokra nyitott gazdálkodóknak. A munkájukat megkönnyítő eszközök, találmányok átvétele és átadása hihetetlen sebességgel zajlik. Kényszer-találékonyaságtól hajtva a legegyszerűbb eszközöktől a legmodernebbekig, a fakaróktól a termosztátig, igyekeztek mindent a termelés szolgálatába állítani. A piacozásnak és üzleti kapcsolatoknak köszönhetően szívesen merítettek a náluknál fejlettebb, nagyobb múlttal rendelkező földszégetermesztő körzetek gazdáinak tudásából és természetesen egymástól.

⁶⁰¹ Bihar Mária 2002b 389-390.

A fóliázás munkafolyamatai a Kiskunfélegyháza környéki gazdaságokban

A fóliázásban termelhető főbb növényfajták a teljesség igénye nélkül a következők: paprika, paradicsom, uborka, sárgadinnye, görögdinnye, főzőtök, fejes saláta, sóska, spárga, spenót, retek, sárgarépa, petrezselyem, gumós zeller, karalábé, karfiol, fejes káposzta, hagymafélék, bab, burgonya, gomba, eper, virág és dísznövény. Kiskunfélegyházán és környékén ezek közül paprikát, paradicsomot, uborkát, fejes salátát, retket, zellert, karalábét, karfiolt és káposztát termelnek jelentősebb mennyiségben. Az a három növény itt is a domináns, amit Magyarországon a legnagyobb területen és mennyiségben hajtatnak.⁶⁰²

A 3 legnagyobb területen és mennyiségben hajtatott zöldségféle Magyarországon

Növényfaj	Hajtatott felület (ha)		Mennyiség (ezer tonna)	
	2004	2005	2004	2005
paprika	2380	2300	185	178
paradicsom	1090	1120	100	104
uborka	480	435	74	59

Ezen termények mindegyike különféle speciális talajművelési, növényápolási munkafolyamatokat igényel. Ezek részletes ismertetését nem tekinti feladatának ezen dolgozat, hiszen az sokkal inkább a kertészettudomány témakörébe tartozik, mint a néprajzéba. A dolgozat csupán egy általános áttekintést kínál ebben a témában, annak érdekében, hogy fényt derítsen arra, milyen tudásanyag birtokában van egy-egy fóliás gazda, illetve milyen feladatok, munkaszervezési kihívások előtt áll egy-egy fóliás gazdaság. A következő fejezetek teljes egészében a fóliás gazdák tudásanyagából merítenek, így nem a szakkifejezéseket, hanem az ő szóhasználatukat tükrözik.

⁶⁰² www.arpad.hu 2005. A szentesi Árpád Zrt. által készített agrárstatisztika érdekessége, hogy a retket nem sorolja a fólia, illetve üveg alatt hajtatott zöldségek közé.

Fajtaválasztás

Miután elkészült a fóliás telep és állnak a fóliasátrak, a fóliásoknak ki kell alakítani a termelési rendjüket. Ez lehet egy növényfajtára való ráállás, illetve egy termelési sor, ha több növényt kívánnak egymás után termelni. Kiskunfélegyháza környékén gyakori termelési sornak számít a korai retekkel vagy salátával való indítás, amit paprika, paradicsom vagy uborka követ a nyáron, az őszi szezonban pedig káposztafélék, karalábé, karfiol. Azon gazdaságok esetén, ahol nemcsak időlegesen, hanem egész évben folyamatosan termelnek, ott is megfigyelhető, hogy szívesen tartanak talajelőkészítés, és az új szezonra való átállás érdekében november vége és január második fele között egy rövid holtszezon. Ki kell alakítani ugyanis egy új üzleti tervet és a talajművelési munkákat is el kell végezni ebben az időszakban.

Talajelőkészítés, talajművelés

A növényfajták kiválasztása után szükség van a talajművelő, talajelőkészítő munkálatokra. A fóliák földjének talajművelése az 1980-as évek vége óta már általában kis traktorokkal vagy rotációs kapákkal történik, a belmagasság függvényében.⁶⁰³ A talajt minimum 20-30 centiméter mélyen át kell forgatni, a laza, jól megművelt talaj fontos előfeltétele a korai termelésnek. Ha a fóliában már előzőleg is termeltek valamit, akkor a növényi szárazakat, maradványokat a szabadföldi termeléssel ellentétben nem szántják alá, hanem eltávolítják, hogy csökkentsék a talajba jutó vegyszermaradványok és kártevők mennyiségét. Sőt a talajfertőzöttség elkerülése érdekében sokan hívnak talajfertőtlenítő szakembereket is, akik átökölik a talaj felső rétegét, és csak utána következik a többi talajelőkészítő művelet. A talajt nemcsak mechanikus úton készítik elő, hanem gondoskodnak a tápanyagpótlásról is szerves- vagy műtrágyák formájában. A talajerő pótlást nem bízzák a véletlenre, a kecskeméti Kertészeti Főiskola vagy a szentesi Árpád Agrár Zrt. talajelemző laboratóriumában elemzett talajminták alapján kérnek szakvéleményt arra vonatkozóan, hogy az általuk termelni kívánt növény szükségleteihez igazodva milyen tápanyagokat, milyen arányban juttassanak a talajba.

⁶⁰³ A gépi földmunkákat megelőző kézi szerszámokról és módszerekről: Takács Lajos 1974. 121-130. és Balassa Iván 1994. 423-457.

Vetőmagbeszerzés, palántanevelés

Annak érdekében, hogy a talaj lazább legyen és egyenletesebb, az átforgatás és boronálás után mind a mai napig sok gazda átgereblyézi még a fóliasátrak földjét. Az így előkészített talajba kerül a mag, illetve a palánta. A magok beszerzését illetően nincs nehéz dolga a fóliás termelőknek, hiszen Kecskeméten található a Zöldségtermesztési Kutatóintézet magboltja és számos, a fóliában termelhető zöldségfélék magjainak forgalmazásával foglalkozó cég telephelye is. Ők havi rendszerességgel szerveznek bemutatókat, magbörzéket, ahol a legújabb fajták előnyeivel ismertetik meg a termelőket. Nagyon divatosak a „drázsés” magvak, amelyek a mag körül csávázó- és tápanyagkérget is tartalmaznak.

A retek magról vetik, az igazán korai termelők akkor nyugodtak, ha a retek szilveszterkor már a fóliában van. A retekvetésre a házilag barkácsolt gépeket alkalmazzák még ma is.⁶⁰⁴ A retekfajták közül a kispíros és a jégcsap retek a legelterjedtebbek. A különféle palántákat vagy maguk nevelik a gazdák, vagy az erre szakosodott vállalkozásoktól vásárolják. A palántanevelés helyszíne legtöbbször maga a fólia egy erre elkülönített része, vagy egy külön palántanevelő fólia. A palántanevelő részleget igyekeznek 80-100 centiméter magasságban kialakítani, hogy csökkentsék a palánták gondozásakor a fásasztó hajlogtatást. A palántanevelésre olyan különleges földkeveréket használnak, ami 50-50 térfogatszázalékban tartalmaz átszitált tőzeget és homokot. Legtöbbször a folyami homokra esküsznek. Sokan ezt erdei földdel és szerves trágyával is kiegészítik. A palántanevelés legtöbbször két fázisban történik. A fóliában ritkán használnak tűzdelés nélküli, szálas palántát. Először is a magot egy palántanevelő asztalon kialakított magágyba vetik, amennyire csak lehet sűrűn, és miután azok levelet eresztenek, utána tűzdelik ki őket a tápkockába, cserépbe, tejföls pohárba, kis konténerbe. A paradicsomot két levelesen, a paprikát 6 levéllel. A tápkockához szükséges nyers tőzeget először ledarálják, majd rostálják, utána betonkeverőben keverik össze a többi összetevővel. A tápkockákat kezdetben házilag barkácsolt tápkockaverőkkel készítették.⁶⁰⁵ A tápkockázásra ma már legtöbbször házilag barkácsolt tápkockázó gépet használnak. A tűzdelés, vagy más néven pikírozás⁶⁰⁶ erősebb palántákat eredményez és tovább javítja a koraiságot. A tűzdelés már azok közé a munkafolyamatok közé tartozik, amihez legalább

⁶⁰⁴ A retekvetőgépek pontos, műszaki leírását adja: Fodor Ferenc 2008a 110-111.

⁶⁰⁵ A tápkockaverő kéziszerszám ugyan házilag barkácsolt, de nem fóliás találmány, a magyar szakkönyvek úgy mutatják be, mint Hollandiában már használatos eszközt.

⁶⁰⁶ A németkertészek szakszókincsből átvett kifejezés, a palánták szétültetése: Boross Marietta 1963. 205.

4-6 ember együttes munkája szükségeltetik. A tápkockakészítést a férfiak végzik, a tűzdelést a nők. A palántát addig nevelik a tápkockában, amíg teljesen be nem hálózták azt a gyökerek, utána kerülhet sor a földbe ültetésre. A kiültetés előtt újra elgereztyézik, belocsolják a földet és botok leverésével, madzagok kifeszítésével kijelölik a sorokat. A sor- és a tőtávolságot az adott növény szükségleteihez igazodva mérik ki. A palántákat kihordják, majd „lukallóval” kiemelik, kiássák a helyét.⁶⁰⁷ Sokan fűrőgép feje szerelt „lukallóval” könnyítik a munkájukat. A palánták kiültetése is egyszerre legalább 4-5 ember összehangolt munkáját követeli meg. A palántáláshoz gyakorlat kell, mert nem sérülhet meg a növény gyökere, és gondosan kell lenyomni, rászorítani a földet, hogy a palánta biztos „megfogja.” Akik palántanevelőktől veszik a palántát, azok cserépben vagy kis konténerben kapják, mert csak úgy szállítható. A palántákat a kiültetést követően be kell locsolni.

Növényápolás, kötözés, kacsolás

A kiültetést követően pedig a növényápolási feladatok sora veszi kezdetét. A paprikának, a paradicsomnak, az uborkának megfelelő támrendszert kell építeni. Ezeket a növényeket újabban a belmagasság maximális kihasználása érdekében másfél-két méter magasságban „felfuttatva” nevelik. Ez nemcsak gazdaságosabb, hanem így a betakarítás is egyszerűbb. Fontos kézi munkát igénylő feladat a kötözés is. A vízszintesen futó támrendszerrel lelógó függőleges madzagokra rá kell tekergetni a növény fő, központi hajtását. A növekedés üteméhez igazodva hetente 2-3 alkalommal is meg kell ismételni ezt a kötözést. Ebben az esetben ügyelni kell, hogy az óra járásával megegyező irányba tekerjék, futtassák fel a madzagra. A paradicsomot és az uborkát kacsazni kell, vagyis ki kell tördelni a mellék, illetve a honalj hajtásokat, hogy a termés nagyobb, szebb legyen.

A földiában, ha csak lehet, mellőzni kell a mély talajművelést, csak a sekély kapálás, a karaszolás lehetséges.⁶⁰⁸ A különleges mikroklíma miatt ugyanis a növények sűrű, földfelszín közeli gyökérzetet eresztenek, ami sérülékenyebb, mint a szabadföldi termesztésénél. Akik nagy területen végeznek földiás termelést, azért fektetnek komoly hangsúlyt a talajfertőtlenítésre és a vegyszeres gyomirtásra, mert túl sok munkaerőt és munkaórát igényelne a kapálás. Akik viszont kisebb területen termelnek, azok azért is

⁶⁰⁷ Az ültetőfákról: Takács Lajos 1963- 350-373.

⁶⁰⁸ Karaszolás: Új Magyar Tájszótár 3. 1992. 104-105.

esküdnek a karaszolásra, mert úgy tartják, hogy a porhanyósabb, levegővel teltebb talajban korábban hoznak termést a növények.⁶⁰⁹

A fóliában végzendő munkák mindegyike kapcsán meg kell említenünk azt a tényezőt, hogy fóliában lévő magas hőmérséklet, a sokszor 40 Celsius fok meleg és az óriási páratartalom miatt nagyon megerőltető a fizikai munkavégzés, a fullasztó levegő és a meleg miatt nagyon nehéz és nyomasztó több órán keresztül a fóliasátor alatt dolgozni.

Szellőztetés

A fóliában, mint mesterséges környezetben a termelőnek kell biztosítani a növény számára a szükséges napfényt, vizet, tápanyagot és páratartalmat is. A páratartalmat a szellőztetéssel lehet szabályozni, amihez nagy termesztői tapasztalatra vagy automatizált rendszerekre van szükség. A napfény erejét belső energiaerővel tudják szabályozni. Ennek lényege, hogy ezek nem áttetsző anyagból készülnek, hanem füstszínű vagy szürke fóliából, és ha túl „éles” a fény, ami már ártana a növénynek, akkor kihúzzák, hogy tompítsa, szórtabbá tegye a fényt. Akik nem tudnak annyi energiát fordítani ezeknek a fóliáknak a ki- és visszahúogatására, illetve nincs lehetőségük automatizálni, azok fehér festékkel fröcskölik le belülről a fóliák falát, az is csökkenti a fény élességét.

A fóliás létesítmények egyik legfontosabb kezelési munkája a rendszeres szellőztetés. A szellőztetés óvja a növényeket attól, hogy túlmelegedés miatt elpusztuljanak, ahogy a fóliások mondják: „megüsse őket a guta.” A fóliasátrak többsége úgy van megtervezve, hogy nemcsak a két végén, az ajtók felett legyen szellőztető ablak, hanem az oldalsó részen is. A fóliákat az ajtók kinyitásával nem lehet szellőztetni, mert akkor folytonos őrzést kívánnának. A napi többszöri szellőztetéssel történő hőmérsékletszabályozás olyan állandó jelenlétet kívánó munka, amire gyakran külön munkást fogadnak.

Öntözés

A szellőztetés mellett a másik állandó jelenlétet kívánó fóliás munka az öntözés. Öntözni nem lehet akármikor. Más a rendje a téli, tavaszi, őszi és nyári öntözésnek. Az

⁶⁰⁹ A talajlazító módszerekről és eszközökről: Takács Lajos 1974. 121-130.

egyik alapszabály, hogy túl melegben nem lehet öntözni, mert a növényt „megüti a guta.” Így az 1990-es évek közepéig, amikor még slaghúzogatással, a locsoló fejek arrébb pakolásával, kézi erővel folyt az öntözés, napfelkeltekor és naplemente előtt néhány órával öntöztek. A víz- és tápanyagpótlás ma már legtöbbször együtt történik. A tápoldatos tartályokból fővezetékeken, majd mellékvezetékeken keresztül jut el egyenként a cserepekbe, termesztő-konténerekbe a tápoldat, sőt automatizálva van, hogy mennyi időként milyen mennyiségű oldat jusson a cserépbe. Az optimális termesztési körülmények biztosítása, vagyis a helyes arányok és mértékek megtalálása a fóliák automatizálása előtti világban csak a tévedésekből, károkból tanulva volt lehetséges. Akkor még kevés műszer, egzakt mutató létezett arra, hogy mennyi víz, pára és napfény az optimális a fóliás zöldségeknek. A természeti megfigyelések és az érzékszervek tapasztalati úton történő „edzésén” múlt a termés sikere. Napjainkban pedig a kertészeti szakemberek által kidolgozott számítógépes programokon.

Növényvédelem

A növényvédelem a fóliás zöldségtermesztés egyik kardinális kérdése. A fóliában teremtet optimális körülmények ugyanis nemcsak a zöldségnövényeknek, hanem a kártevőiknek is kedveznek, így azok is fokozottan virulensek a meleg, párás környezetben. Ráadásul a zárt térben az úgynevezett „fertőző” betegségek még gyorsabban és megakadályozhatatlanul terjednének és tönkre tennék az egész termést, ha nem lenne hatékony a növényvédelem. A fóliás termelőknél pedig a nagy energia és munkaerő ráfordítás miatt nem engedhető meg, hogy a termés károsodjon, eladhatatlanná váljon. A vegyszeres növényvédelem kapcsán fontos megemlíteni azt aényt, hogy a fóliás zöldségtermesztés kialakulásának és meghonosodásának idején, az 1970-es években még nem léteztek a fóliákban kikísérletezett permetszerek. A fóliások egyszerre voltak kísérletezők és kísérleti alanyok, akiknek maguknak kellett a fóliában is alkalmazható permetszereket megtalálni, utána pedig eltalálni a permetszerek hígítási arányát. Nem véletlen, hogyha a fóliások találkoznak a mezőgazdasági boltban, az átvevő telepen vagy a piacon, a legfőbb beszédtema szinte mindig a növényvédelem: ki milyen szert használ, milyen hígításban, milyen gyakran. Azt is mindenki tudja és számon tartja, hogy a nem megfelelő permetezéssel a legkönnyebb hibázni, azzal lehet a legnagyobb károkat okozni a termésben. Talán nem is készítettem még interjút olyan termelővel, aki a növényvédelem kapcsán nem kapott volna már valakitől véletlenül, vagy szerinte direkt rossz tanácsot,

amire rá ne fizetett volna. A permetezés fontosságát az is mutatja, hogy ez az a munka, amit a legritkább esetben bíznak a gazdák másra. Ezt mindig szeretik maguk csinálni. A permetezéshez legtöbbször otthon barkácsolt magasnyomású permetező gépet használnak. Védőruhát, gázálcot kevésbé alkalmaznak, pedig a zárt légtérben a permetszer hatványozottabban veszélyes az emberi szervezetre, mint a szabadtéren alkalmazott.

A növényvédelem visszasságai az 1990-es évek elején kerültek a figyelem középpontjába. Egyrészt a fóliázást az 1970-es években kezdő gazdák közül az 1990-es évekre már több meglehetősen rossz egészségi állapotba került, illetőleg rákos betegségekben elhalálozott, ami sokakban keltett aggodalmat. Másrészt, amikor a biotermesztés elvei kezdtek elterjedni és az első biogazda-tanfolyamokat szervezték Fülöpjakabon, egyre többször merült fel a kérdés, hogy vajon szabad-e ilyen nagymértékben alkalmazni a permetszereket. Györfly Sándor kertészmérnök, a tanfolyam egyik előadója is többször felhívta a figyelmet, hogy mennyire tipikus és káros az a gondolkodásmód, hogy csak akkor hatékony a permetezés és a használ az adott szer, *„ha a permetezés után a bogár rögtön leesik és megdöglik.”* Nem szabadna annyira türelmetlennek lenni és a hosszabb távon, de kíméletesebben ható szereket kellene előnyben részesíteni a termelőknek.

Az 1990-es évek második fele óta már széles skálája kapható a fóliában alkalmazható növényvédő szereknek és külön vállalkozások alakultak növényvédelmi tanácsadásra. Illetve a piacokon is külön vegyszermaradvány ellenőrzési hatóság alakult a fogyasztók védelmére. A gazdák pedig komolyabban veszik a védőruhák viselését.

Szedés, áruelőkészítés, tárolás, szállítás

A szedés időszaka a fóliás gazdálkodás egyik munkacsúcsa. Ez a munkafolyamat az, amelyik a tápkockázás és az ültetés mellett a legnagyobb szervezettséget és munkaerő mozgósítást igényli. Ezt nem lehet megoldani csak a családi munkaerőre támaszkodva, külső munkaerőre is van szükség. A szedéshez minimum 6-7 emberrel fognak csak neki, ugyanis viszonylag rövid időn belül, pár óra alatt le kell szedni egy pótkocsinyi, kisteherautónyi árut, valamint megtisztítani és előkészíteni ahhoz, hogy a lehető legfrissebben érkezzon meg a felvásárlóhoz vagy a piacra.

A zöltségek szedésére általában a reggeli, délelőtti órákban kerül sor, ilyenkor tartják a legfrissebbnek, vízzel telinek őket. A szedéshez ügyes kézre és gyakorlatra van

szükség. A zöldségfélék esetében ugyanis ügyelni kell rá, hogy a szedés során ne károsodjon se a betakarított termés, se maga a növény. Éppen ezért szívesebben alkalmaznak erre a munkára nőket. A szedésnél főként műanyag vödörket használnak. Egy-egy sorba beállva szedik le a termést, a célszerűség érdekében sokszor vannak vödörhordozók is, akik a teli vödörket kiviszik a ládákhoz, az üreseket pedig visszaviszik a szedőknek. A teli vödörket már a szedés helyszínén műanyag ládába, rekeszekbe pakolják át és minőségi osztályokba sorolják. A GEV-es⁶¹⁰ faládákat, rekeszeket az 1980-as évek második felében váltották fel a műanyagból készültek. A paradicsomot egysoros rekeszbe rakják, a paprikát ládába vagy zsákba, az uborkát nejlonzacskókba, a retket is ládába. A retek, a karalábé, a káposzta és a karfiol mosáson, és komolyabb tisztításon, levéltelenítésen vagy levélgyerítésen megy át, a többi zöldségféle esetében a vízzel való érintkezés, a mosás csak rontaná a minőségét. A mosásra és tisztításra régi bádógkákat, olajos hordókat használnak a leggyakrabban. A korai retek esetében ez különösen nehéz munkának számít, mert a víz nemcsak hideg, hanem egyenesen jeges, amiben mosni kell a retket. A retket, ha kint a telephelyen mossák is, legtöbbször már otthon csomózzák. A karalábét, karfiolt, káposztát is otthon levéltelenítik, tisztítják.

Tapasztalataim azt mutatják, nem túlzás azt állítani, a retekcsomózás a Kiskunfélegyháza környéki falvak életében évtizedekig a legfontosabb társasmunka volt. Szinte átvette az egykori kukoricafosztók, fonók szerepét. Ha a retekcsomózást bér munkásokkal végeztették is a fóliás gazdák, de csomózni már szívesebben elment az egész szomszédság, rokonság, férfiak, nők, gyerekek. A csomózás sürgető munka volt a frissesség, a piacra készség megőrzése érdekében. Az egy átvételi napra vagy piacra szánt retket legfeljebb fél napig csomózhatták, a csomózások sokszor éjszakába nyúltak. A rokonság és az ismerősök különösen a munkaidő végeztével 4 óra után csatlakoztak a bér munkásokhoz. A csomózás helye legtöbbször vagy egy régi fóliásátor, vagy kiürített garázs volt. A retekcsomózó asztalokat legtöbbször direkt erre a célra eskábálták a gazdák kecskelábakból, raklapokból és terítették le fóliával. Retket csomózni vagy állva szoktak, vagy oldalára fordított ládára ülve. A csomózás közben egyúttal minőségi osztályokba is válogatták a retket, 5 osztályba sorolva. A vitásabb esetek eldöntésére 5 lyukú mércét használtak. A retket az 1940-es évekig a tél folyamán előkészített felhasználott kukoricacsuhéval kötözték össze, később pedig szívesen használták a Jutka nevű kerti virág jól hasadó, erős szárát a kötözésre. A műanyag rafiakötözők az 1980-as években terjedtek el. A virágformába fogott retekcsomót ügyes kézműveltséggel 3-4-szer tekerték

⁶¹⁰ A Göngyöleg Ellátó Vállalat rövidítése.

körbe madzaggal és utána erősen meghúzva kötötték rá csomót. Az 1990-es évek végéig 5-ösével csomózták össze a retket, újabban pedig az áruházláncok felvásárlóinak a kérésére készítenek 12-es csomókat is. A retekcsomózás közben mindig élénk társalgás, étel- és italkínálgatás, valamint rádióhallgatás zajlott.

A többi fóliában termelt zöldségféléknél is gyakori, hogy a termelőhelyről még hazaszállítják, és otthon történik a minőségi osztályokba történő válogatás, a ládákban, zsákokba, nejlonzacskókba való átpakolás, majd a teherautóra vagy az utánfutóra való felpakolás. A ládákat, zsákokat gumipókokkal rögzítik az utánfutón vagy a raktárban, hogy biztonságosabb legyen a szállítás.

Az értékesítés, a piacozás

Folyhat bármilyen jól szabályozottan, gondosan a termelés, lehet akármilyen szép, mutatós a zöldség, a gazdálkodás sikeressége, a gazdaság anyagi gyarapodása mindenképpen a piaci tevékenységen múlik.⁶¹¹ A dolgozatom történeti fejezetei már rámutattak, hogy a korai zöldségtermesztésbe fogó Kiskunfélegyháza környéki gazdák nagyon sokat köszönhettek annak, hogy volt bennük vállalkozó kedv és merészség, így terményeiknek megkeresték a legjobb piacokat.⁶¹² Vonaton, szekerekkel elmentek egészen Budapestig, ahol a Nagyvásárcsarnokban, a Haller téri piacon, majd a Bosnyák téren árulták terményeiket.⁶¹³ Később a szocialista gazdaság termeltetői és felvásárlási szerződésekkel könnyítette meg a korai zöldségtermesztők értékesítési gondjait.⁶¹⁴ A Zöldért és az Áfész által biztosított felvásárlási lehetőség ellenére jellemző termelői magatartás volt, hogy az értékesítést nehezen engedték ki a kezük közül. Aki csak tehette két fronton próbálkozott. A felvásárlóknak is szállított, de maga is keresett piacot az iparvárosok kisebb piacain, Dunaújvárosban, Tatabányán. Ha valakinek csak kisebb mennyiségű áruja volt, vagy visszahozta Budapestről, mert nem tudta eladni, az Kecskeméten próbált szerencsét. Az 1990-es évek végén Kecskeméten és Kiskundorozsmán is kialakultak kisebb volumenű nagybani piacok, ahova elkezdtek járni a Félegyháza környéki fóliások, de ezek nem lettek olyan népszerűek, mint a budapesti nagybani piac.

⁶¹¹ A kertészeti terményvásárokról és az értékesítés fontosságáról: Csoma Zsigmond 1994. 61-67. és 1998.

⁶¹² A Losonc vidéki kertészfalvak piacozásáról: Paládi-Kovács Attila 1982. 377-385.

⁶¹³ A kiskánizsai „sáskák” piacozási szokásairól és sikeres távolsági kereskedelméről ír. Molnár Ágnes 2005c 221-238.

⁶¹⁴ A termeltetési és felvásárlási szerződésekről, mint a termelésben érdekeltté tevés eszközéről, a szövetkezeti gazdálkodás időszakában: Mészáros Sándor 1973. 249-284.

2000-től a TÉSZ-ek igyekeztek levenni a termelők válláról az értékesítés terhét, de olyan alacsony árakat kínáltak és olyan sokára fizettek, hogy a Kiskunfélegyháza környéki fóliásoknak eszük ágában sem volt felhagyni a piacozással.

Előkészületek a piacozásra

A Kiskunfélegyháza környéki fóliások fő értékesítési célpontja az 1990-es évek eleje óta a budapesti Nagykörösi úti nagybani zöldség piac. Itt a fő piaci napok a vasárnapról hétfőre és a szerdáról csütörtökre virradóak. A többi napokon rendszerint csak azok a fóliások járnak piacozni, akiknél olyan a munkaszervezés, hogy ez megoldható, illetve szükség esetén, például ha végszedés van.⁶¹⁵

Egy nyári napon, mikor a fóliások piacra készülődnek, hamarabb véget érnek a szedési munkálatok és délután 4-5 órakor már megkezdődik az árunak a kocsira pakolása. Az árut tisztogatni, válogatni, osztályozni kell, így kerül a ládába. A minőségre minden magára és piaci hírnevére adó gazda igen kényes. Akárki végzi is az áru előkészítését, a piacozók nem indulnak el anélkül, hogy saját szemükkel meg ne győződjenek a minőségről. A paradicsomot mindig ládában szállítják és abban is csak 1-2 sorban, nehogy megnyomódjon, sérüljön. Ugyanígy a salátát és a káposztaféléket is. A paprika és az uborka nagyobb ládákban, necc hálóból készült úgynevezett raschel⁶¹⁶ zsákokban, valamint nagyobb méretű nejlonzacskókban kerül piacra. A ládákban alulra kerül a kevésbé szép áru, felülre a tetszetősebb, mivel ritka az a vevő, aki átpakolná, inkább csereládát adnak helyette. Vannak, akik a ládák tetejére vizes rongydarabokat, patracokat⁶¹⁷ raknak, amik a melegben, a szállítás alatt is frissen tartja a zöldségeket.

A termelők többsége rendelkezik személy vagy tehergépkocsival. A személykocsikhoz utánfutókat csatlakoztatnak, míg a teherautóknál a rakteret pakolják meg áruval. Az 1980-as évek végére a Robur, Barkas és Aro tehergépkocsik mellett egyre elterjedtebbek lettek a nyugat európai modellek, például az Iveco, a Ford és a Mercedes. A kocsí platójára egymás mellé, mögé kerülnek az azonos minőségi osztályba tartozó áruk. A „kicsi”, a „hibás”, a „közepes”, a „nagy”, és az „extra”. Ezután rögzítik, ellenőrzik az utánfutót, illetve a teherautó ponyváját.

⁶¹⁵ A végszedés a növénytermesztők által használt szakkifejezés egy adott növénykultúra utolsó szedését, a szezonon belüli teljes felszámolását és esetleg más növénykultúrával való pótlását jelenti.

⁶¹⁶ A raschel egy kötési technika elnevezése, amely laza textilt eredményez.

⁶¹⁷ A patrac jelentése kenderponyva: Szinnye József 1893-1901. 97. A kifejezést a pálmönstori dohánytermesztők is használták: Szűcs Judit 1990. 81.

Minden piacozonak fontos a saját könyvelés is. Egy füzetbe feljegyzik, mennyi és milyen minőségű árut visznek, hiszen ez majd a piacon is segít a könnyebb eligazodásban. Jót tesz az egész napos munka után, az indulás előtt a frissítő mosakodás, zuhanyozás. Általában eközben valamelyik női családtag elkészíti az útravalót, a szendvicseket, a termoszban a kávé, a vizet vagy esetleg üdítőt. Különösen a kóla kedvelt magas koffein tartalma miatt. Melegebb ruhákra is szükség van, hiszen a nyári éjszakák is elég hűvösek tudnak lenni. Zseblámpa, írószerszám, számológép mindig van a kocsiban, és újabban a mobiltelefon is elmaradhatatlan. Az öltözködésre vonatkozóan általában mindenkinek megvan a jól bevált piacos, piacozó ruhája, amit szívesen visel. Fontos, hogy több szem előtt lévő zseb legyen rajta, hogy az ember a pénzt mindig magánál tarthassa. Volt több eset is már rá, hogy valaki elbóbiskolt és a feje alól lopták ki a kistáskáját az aznapi bevételével.

Elindulástól a bebocsáttatásig

A földi gazdáknak a sokévi piacozás során általában kialakulnak a jól bevált útvonalai. Az 1990-es években még az volt a fő szempont, hogy kedvező legyen az út minősége a tehergépkocsiknak és ne kelljen autópálya díjat fizetni, mert az túl magas volt, és kevés legyen arrafelé a rendőri igazoltatás. Természetesen az is fontos volt, hogy a falubeli ismerős földi is azt az útvonalat válasszák, mert defekt vagy az autó meghibásodása esetén rájuk lehetett igazán számítani. Ma már mindenki az M5-ös autópályán közlekedik, amelynek használati díja 2010-ben egy évre 30 000 Ft volt. Az autópálya-építés időszakában valószínű versengés alakult ki a Kiskunfélegyháza környéki földi falvak között, hogy melyik kapjon közvetlen fel és lehajtási lehetőséget az autópályára, ezzel szerezve lépéselőnyt a nagybani piacra érkezésre. Végül le- és felhajtó Kiskunfélegyházán és Petőfiszálláson épült, a kunszállásiaknak nem sikerült elérni a céljukat, pedig ők is kitartóan lobbiztak.

A nyári időszakban szerda és vasárnap délután 5-6 óra körül egymás után indulnak neki az útnak a zsúfolásig megpakolt autók. Legkorábban a bugaciaknak, járszentlászlóiaknak, földpjakabiknak kell indulni, mert ők laknak legtávolabb az autópályától. Az egykori kunszállási plébános kifejezését használva sajátos „búcsújárása” ez a földi soknak.⁶¹⁸ A Kiskunfélegyháza környéki termelők az 1980-as és 1990-es években

⁶¹⁸ Fritz Péter, Kunszállás plébánosa 1978 és 2009 között.

leggyakrabban még a Kecskemét-Lajosmizse-Dabas-Ócsa útvonalat választották, amelyen jó tempóban másfél óra alatt volt elérhető a nagybani piac. Az autópályán ma már háromnegyed óra alatt oda lehet érni. A piac előtt várakozók sorába érdemes már fél 8 körül beállni, hogy az ember minél hamarabb bejuthasson a piacra, és ezáltal minél gyorsabban és jobb áron adhassa el terményeit. A piacnak két főbejárata van. Az egyik a váltott hellyel rendelkezőknek, a másik a többieknek. A váltott hely azt jelenti, hogy azon a helyen csak ő és családja árulhat. Akad olyan eset is, hogy 2 család bérel egy helyet, és felváltva használják. A váltott hellyel rendelkezők plusz kiváltsága, hogy őket már este 9 óra tájban beengedik a piacra, míg a többiek csak éjfél előtt egy kicsivel juthatnak be.

A piac kapuinál már 6-7 óra körül megkezdődik a gyülekezés, de a váltott hellyel nem rendelkezőknek célszerű még hamarabb megkezdenni a sorban állást. Ennél a kapunál már 7 óra körül filmbe illő autós rodeó veszi kezdetét. A bejárat előtt sugaras elrendeződésű sorokat kialakítva próbálnak a termelők ékszerűen benyomulni a piacra. Emberre és járműre egyaránt veszélyes helyzetekbe képesek belemenni a jó helyekért. A rendőrség néha elrettentésül próbálkozik a szabálytalankodók megbüntetésével, de ahogy ott mondják, *„ha tényleg minden szabálytalankodót megbüntetnének, előbb-utóbb senki se maradna a piacon.”* A bérelt hellyel rendelkezők bejáratánál kicsit más a helyzet. A kocsik zöme a kapu két oldalán áll, mivel a Nagykőrösi út megakadályozza több sor kialakulását. A termelők sokszor itt is megőrzik azt a rossz beidegződést, amit a váltott hellyel nem rendelkező korszakukban szereztek: muszáj nekik minél több autót megelőzve bejutni a piacra, tülekedni, bár a váltott helyek esetében ennek nem igazán van jelentősége. A nyári csúcsidőszakban nem ritka a 3-4 kilométeres sor.

A sorban állás közben már élénk beszélgetés folyik a termelők között az előző piac áráiról, felhozataláról, a mai napi esélyek latolgatásáról, gyorsan megtalálják egymást a régi ismerősök, és az egy helyről érkezettek. A beszélgetések alkalmával igyekeznek minél több hasznos információt szerezni, minél kevesebbet kiadva. A fölián, permetszereken, műtrágyákon, kereskedőkön kívül másról nem is igen esik szó.

A piac belső kapuinak nyitáskor eszelős előzgetés veszi kezdetét. A csak 500-800 méteres utat sokszor háromnegyed óra alatt lehet megtenni folytonos előzgetések közepette, amikor a kocsik összetörésének veszélye minden percben fennáll. A nagy melegben lehúzott ablakkal manővereznek a sofőrök, belélegezve a szinte harapható sűrűségű kipufogógázt. Tapasztalt sofőrnek kell lenni ahhoz, hogy az ember koccanás nélkül megússza a piacra való bejutást. Az belső kapun bejutva az emberek megváltják a napi helyjegyüket, mivel a bérleti összeg csak a hely fenntartásának költségét tartalmazza,

az alkalmankénti árusítását nem. A helyjegyek ára a kocsi rakodó terének nagyságától és az autó teherbírásától függ. Aki csak teheti, igyekszik ezt kijátszani, kevesebbet bemondani a valós adatoknál. Ezt általában vagy elhiszik a pénztárosok, vagy nem. Rengeteget számít, hogy ki mennyire ismerős arc a piacon, és milyen udvariasan köszönti a pénztáros nőt. Az autó forgalmi-engedélyének elkérésére csak szűrőpróbaszerűen kerül sor.

A piac

Ezt követően még mindig nem állhatnak a termelők a helyükre, hanem egy újabb kapu előtt, a banánérlelő depók mellett várakoznak. Innen kb. 1-1,5 óra múlva engedik be őket a helyükre. Felbolydult méhkaszhoz vagy megzavart hangyákhoz hasonlítható az az igyekezet, amivel mindenki a helyére talál. A piac igen grandiózus látványt nyújt. Szemmel alig belátható, óriási területen fekszik, és mint egy gondosan megtervezett települést főutak, utak, utcácskák tagolják kisebb részekre. Felszíne is különlegesen, lankásan van kiképezve, az elárúsító helyek a hullámhegyeken, az utak pedig a hullámvölgyekben találhatóak. Ennek okára majd a hordárokról szóló résznél derül fény.

A piac legnagyobb és legmeghatározóbb központi épülete a raktár, a lerakat. A legtehetősebb kereskedők, és a nagyobb felvásárlók rendelkeznek itt kisebb raktárhelyiségekkel. A felvásárolt árut itt gyűjtik össze és innen szállítják majd tovább. A nagy raktár mellett van a „bazárutca”, ahol mindent lehet kapni, amit az élelmiszer, vegyi áru, háztartási cikk üzletek kínálhatnak. A piac végén a fóliások ide térnek be, hogy a bevételből megejtsék a nagybevásárlást.

A „bazárutca” melletti sorok a külföldről behozott áruk, déli gyümölcsök értékesítési helyei. Hatalmas nagy Cuba, Costa Rica, Argentína és Greek feliratú faládákban állnak a dinnye, narancs, és banán halmok, a sose látott egzotikus gyümölcsök. A terület központi fekvése és a különleges ponyvával fedett standok arról árulkodnak, hogy a kereskedők egy tehetősebb részéhez tartozik ez az utca. Az egész piacon általános látványt nyújtanak a rakodás során lehullott zöltségek, gyümölcsök, kettérepedt dinnyék, a roncsolt vagy hibás termények, amit Budapest szemfülesebb szegényei gyűjtenek össze.

A piac többi részén vannak a különböző termények utcái. Külön vannak a levezöltségek, a hagyma, a káposzta, a fűszernövények, a különböző gyümölcsfajták, az olajos magvak, a tökfélék, a főzni való kukorica, a dinnye, a fóliás zöltségek, a paprika, a paradicsom, az uborka és a virágok. Külön helyet kapnak még a piacozóknak

szolgáltatásokat nyújtó büfések, lacikonyhások és piacfenntartók. A terményutciókon belül az egy-egy vidékről érkezők szívesen telepednek egymás mellé. A szomszédos helyeken árulók között nem árt a jó kapcsolat, hiszen több esetben egymás kölcsönös segítségére szorulhatnak: vigyáznak egymás árujára, kereskedőket közvetítenek.

A hely elfoglalása után jön az áru lepakolása. A piacozók csak mutatóba raknak le 1-2 ládát a kocsi mellé mindegyik típusú áruból. Nagyon fontos ilyenkor a célszerű elrendezés és az esztétikum. Ekkorra már jól besötétedik és a piacon álló hatalmas neonlámpák biztosítják a kellő megvilágítást. A gazdák gyakran viszik magukkal gyerekeiket vagy valamelyik munkásukat piaci kisegítőnek. A kisegítők feladata az áru le- és felpakolása, őrzése, míg a gazda elmegy információkat szerezni, vásárolni, és fontos egymás szóval tartása is, hogy ne legyen olyan unalmas az éjszakázás, ha már aludni úgysem lehet rendesen. Miután mindenki lepakolta az árut, körútra, piacutatásra indulnak, kikérdezik egymást még egyszer, hogy ki mennyi árut hozott fel és mennyiért szeretné eladni. Ennek alapján alakítja ki mindenki a kezdő árait. Egy fülöpjakabi gazda így beszélt erről: *„Mikor felmegyek a piacra kell egy kis piackutatást végezni, nehogy elszámítsam magam az árakkal, azért is jó, ha ketten mennek piacozni, hogy míg az egyik az árura ügyel, addig a másik szét tud nézni. Ha majdnem magam vagyok azzal a fajta áruval az egész piacon, akkor nincs gond. Ha egy bizonyos árut sűrűn kérdeznek e kereskedők, akkor lehet érezni, hogy abból kevés van. Amikor sűrűn elmennek előtte, akkor sejti az ember, hogy azt keresik. Persze az ember többet is mondhat érte, de ha egyszer már kimondott egy árat, nehéz aztán többet mondani, mert akkor jön az anyázás.”*

Ekkorra már előkertülnek a kocsi platókra a pokrócok, kispárnák, a földre a kis sámlik, mellé a számológépek, füzetek, írószerek és rövidesen megindul a kereskedők első rohama is.

A kereskedők

Ha nem a földiásokról szólna ez a dolgozat, a kereskedők külön megérdemelnének több fejezetet is. A földiás adatközlőim szerint nagyon kevés emberből lesz úgy kereskedő, hogy van egy kis pénze, fogja magát, kimegy a piacra és úgy dönt, kereskedni fog. A kereskedőséget legtöbbször úgy öröklik meg a szüleiktől.⁶¹⁹ A kiskereskedők esetében

⁶¹⁹ A piac sajátos világáról és a kereskedés szereplőiről szól a következő szociográfiai regény: László - Bencsik Sándor 1987.

például örökölnék egy zöldséges boltot és kijárnak felvásárolni a piacra, hogy ezt ellássák áruval. A nagykereskedők viszonteladóként áruházláncokat, kiskereskedőket, vendéglőket, távolabbi piacokat látnak el áruval, export-import vállalkozásokat alapítanak. Egy járszentlászlói gazda így mesélt a piaci kereskedőkről:

"A kiskereskedők sokszor maszek zöldségesek, vendéglősök, akik hajnalban öt előtt kiszaladnak, mielőtt nyitják az üzletüket, összeszedik, ami kell nekik, aztán friss áruval nyitnak. Ezek csak egy-két láda árut vesznek. Kisebb vásárlók, de elég sokan vannak. A nagykereskedők azok, akik kamionszámra vásárolnak, ők általában viszonteladók, akik külföldre, meg az ország különböző sarkaiba szállítanak."

A kereskedők csemetéinek a kereskedésbe való belenevelődése már igen korán megkezdődik. Nem ritka látvány a kereskedők mellett 7-8 éves forma gyerekek, aki szüleit kíséretve tanulja az üzleti tevékenységet. A kereskedők nem szeretnek egyedül dolgozni. Kedvelik a családi vállalkozást. A férfi kereskedőknek fiaik, testvéreik, a nőknek férjük, gyermekeik nyújtanak biztonságot és segítenek a teher megmozgatásában. A kereskedők munkáját segíti még a mobil telefon, a számológép, egyre gyakrabban a számítógép. Kényelmes ruhát viselnek, különösen a cipőnél fontos ez, mivel több tíz kilométert is megtehetnek egy piac alkalmával. Fontos kellékük a pénztárca, hiszen mindig a helyszínen fizetnek és készpénzzel. Mivel mind a föliázás, mind a kereskedés apáról-fiúra öröklődhet, így generációkon átívelő gazdasági kapcsolatok is létrejöhetnek a piacon. Csak gazdasági kapcsolatról lehet szó, mivel az üzletben nincs barátság, nincs érzelm. Vannak olyan kereskedők, akik a megbízható, állandó minőség érdekében állandó termelői körrel rendelkeznek, akiktől vásárolnak. Van viszont olyan kereskedő is, aki igyekszik az efféle kapcsolatokat, elköteleződést kerülni, az alkalmi vételek híve. Egy bugaci gazdának ilyen tapasztalatai vannak a kereskedőkről: *„A piacon nagyon fontos a megbízhatóság, meg az ismertség, hogy valakinek neve legyen. Olyan is van, hogy egy-egy szezonra folyamatos üzleti kapcsolatot is ki lehet építeni egy kereskedővel, de hosszabb távra nem nagyon, mert a piaci viszonyok nagyon forgandóak. Van, hogy már itthonra jön a telefon a kereskedőtől: Mikor jössz, mit hozol? Salátád van? Akkor kérek hatvan ládával. Van, hogy még útközben is csörög a telefonom: Jössz-e, úton vagy-e, tudsz-e hagyni kicsit többet?”*

A „lebratyzást” ezért mindenki igyekszik elkerülni, mind a termelő, mind a kereskedő felvesz egy piaci stílust, ami az üzletre korlátozódó, se nem túl közvetlen, se nem túl távolságtartó. Ez a stílus furcsa keveréke a diplomáciának, a bókokkal teli udvarlásnak, az üzleti tárgyalásnak és a kocsmai beszélgetéseknek.

A kereskedők, mivel óriási nagyságú a piac és egy éjszaka alatt többször is körbe kell járni, sokszor biciklikkel vagy kismotorokkal, robogókkal, óriás rollerekkel közlekednek a piacon. Nézegetik a terményeket, kérdezetik az árakat, vizsgálják a felhozatalt. Ha tetszik az áru, alkuba kezdenek, ha nem, továbbállnak és járják a piacot. Az alku kezdetén a kirakott árut körbenézik, néhány darabot kézbe vesznek, forgatják. Akár elégedettek a minőséggel, akár nem, olyan arcot igyekeznek vágni, mintha csalódtak volna az áru minőségében. Ez a pszichológiai stratégia azt a célt szolgálja, hogy alkuhelyzetbe vonják az eladót. Ezután megkérdezik az árakat, és hogy milyen mennyiséget, hány ládányit hozott fel a termelő. Aztán a kereskedő hibákat keres a terményekben, lefitymálja, hogy lentebb vigye az árát. Bevett szófordulat, hogy *„az egész piac ezzel van tele, és két sorral lentebb már sokkal olcsóbban lehet ilyet venni.”* Közben persze kevesebért kéri, amiért az eladó tartotta, és azzal próbál érvelni, hogy az áru nem szép, illetve azzal, hogy sokat vagy netán mindet megveszi. Az alkudozás végig tegeződve folyik, obszcén, trágár kifejezésekkel tarkítva, hol hízelegve, udvarolva, hol mérgelődve, szitkozódva, erőszakosan. A piacon egyébként is mindenki tegeződik. Az eladó természetesen tisztában van áruja minőségével, a piaci viszonyokkal, és leginkább azzal, hogy mennyiért szeretné terményeit értékesíteni. Rendkívül *„észnél kell lenni”* ahhoz, hogy a sok körüludvarolás, alkudozás hatására ne lágyuljon el az ember.

A kereskedők sokszor szinte letámadják az árusítókat. Ilyenkor 3-4 kereskedő egyszerre megy oda egy zöldségeshez, és lehetőleg négyen nyolcféle kérdést tesznek fel neki, hogy minél kevésbé tudjon figyelni, összezavarodjon. Ekkor nyújt segítséget a piacos füzet, amiben az áru nyilvántartása található. Vannak vadul alkudozó kereskedők, de vannak olyanok is, akik csendesesen, magukban mérlegelve döntenek és vásárolnak. A vásárlásnál sok esetben nem viszi el a kereskedő rögtön az árut, hanem előleget, foglalat ad körülbelül egynegyedét, egyötödét az áru teljes összegének, és azt mondja, hogy majd később küldi az emberét, hordárját az áruért a csere ládával. A kereskedő a foglalóhoz bemond egy nevet is, ami lehet keresztnév, ragadvány vagy fantázianév, de sosem a teljes és valódi neve, például: Erzsi, Kess, Tóni, Frici, Kócos, Laja, Zsupi. Érdekes, hogy a kereskedők mindenféle különösebb védelem nélkül húszezres kötegekkel járják a piacot, könnyű prédának tűnhetnek, mégsem hallani bűncselekményekről.

A hordárok

A hordárok is igen sajátos alakjai a piacnak. Látni vékony, nyiszlett emberkéket, akikről első látásra nem igazán hinné el az ember, hogy akár egyetlen ládát is meg tudnak emelni. Vannak gondosan kigyúrt testépítők, sportolók, akik az éjszakai szórakozóhelyeken alkalmazott kidobók élete helyett a piaci rakodást választják kereset-kiegészítésül.

A hordár-kocsiknak is több fajtája létezik, vannak 3-4, valamint 20 láda kapacitásúak is, de egyre gyakoribb, hogy kisteherautókkal próbálnak manőverezni a sorok között. A piac dimbes-dombos kiképzése is a teher könnyebb megmozdítását szolgálja, hiszen egy-egy hordár több mázsa súllyal tologatja kocsiját. A hordár felpakol, jön a kereskedő, megtörténik a teljes összeg kifizetése és a ládacseré. A korrekt, keveset alkudozó, nagystílusú kereskedők jó hírnevéhez hozzátartozik a jó láda, de azért előfordul, hogy becsempésznek egy-két hibás vagy nem szabvány ládát. A kiskereskedők, akik nem rendelkeznek elég csereládaival, gyakran zsákba öntetik át a terményt a termelő nem kis bosszúságára.

A nepperek

A kereskedők mellett szót kell ejtenünk a nepperekről is. Magát a kifejezést a zöldségpiac a kábítószercpiac szlengjéből vette át. A közvetítőket, átdókat nevezik így. A nagybani zöldségpiacokon pedig azoknak az elnevezésére használják, akik igazából se nem kereskedők, se nem termelők, hanem piaci viszonteladók. A termelők előtt kereskedőnek kiadva magukat igyekeznek árujukat minél olcsóbban felvásárolni, és a következő sorokban már mint termelők adják tovább a tényleges kereskedőnek. A legkisebb fáradság nélkül fölzik le a legnagyobb hasznot. A piacon mindenki megveti őket, ezért ez a mesterség, ügyeskedés nem űzhető sokáig. Igyekeznek kiiktatni, nem eladni nekik az árut, ha felismerik őket, figyelmeztetik egymást. Aki még is áldozatul esik egy nepper ügyeskedésének, az nem veri nagydobra, igyekszik titkolni. Egy bugaci gazda így foglalta össze a nepper szó jelentését: *„A piaci szókincsbe beszélünk még a nepperekről is. A nepperek jóformán be se engedik a piacra az embert, már kint elkezdene alkudozni. Mindent mondanak, most adok ennyit, mert tegnap annyi volt. Megveszi, aztán bent még egyszer nagy haszonnal el tudja adni, kint kereskedőnek adja ki magát, bent meg termelőnek. A hiéna a mi szókincsünkben az kicsit más. Az piaczáráskor jön elő és*

felvásárolja a maradék árut, de ha valami száz forintba kerül, azt a nagykereskedő meg is veszi annyiért, a kiskereskedő már csak nyolcvanát ad érte, a hiéna azt mondja, elviszi negyvenért. Kivár, figyel, mint az afrikai dögevők, azért hiéna. Tudja, hogy amelyik termelő kétszáz kilométerről jött, az nem viszi vissza az áruját. Szinte rákényszeríti a termelőt, hogy eladja neki a terményét. Nem tud mit csinálni az ember, mert annyi többlet-felhozatal van.” A Kiskunfélegyháza környéki fóliások közül is próbálkoztak néhányan nepperkedéssel, de 1-2 év után felhagytak vele.

Szolgáltatások a piacon

A piac életéhez számos szolgáltatás is kapcsolódik. A piac, mint az adás-vételek színhelye, rendkívül jó talajul szolgál más üzleti tevékenységeknek is. Más kereskedők is megtalálják itt a számításukat. A piacozók ellátásáról számos büfé, lacikonyha, kisértetem gondoskodik. Könnyen elkészíthető és könnyen fogyasztható ételeket kínálnak. Melegszendvicseket, hot-dogokat, hamburgereket, pizzákat, meleg egytálételeket és a nassolni való chips-et, mogyorót, csokoládét. Az italok között a magas koffein tartalmú, éjszakai segíti italok kerülnek előtérbe, a kávé, a tea, a különböző üdítők és energiaiitalok. A kávé és a tea ráadásul még az éjszakai hidegben is jó az elgémberedett kezek melengetésére. Gyakori látványt nyújtanak a piacon a kávé és teaárú asszonyok is, akik nagy táskákban termoszkokat hordanak körbe a piacon, amiből kávé és teát árulnak.

Éjszaka a piacon

Az áru eladhatósága nemcsak a minőségétől függ. Az eladási lehetőségnél a kereslet és a kínálat a meghatározó. Fontos, hogy milyen terménynek van éppen szezonja. Jelentősen csökken az ár, ha valamiből túl sokat hoztak fel a piacra, dömping van belőle. Nehéz eladni a nagyon szép, minőségi árut. Sok esetben a hibás, pirosodott paprikát már az első órában el lehet adni, de a szép extra áruval még reggel 9-kor is a piacon „szobroznak.” A kereskedők egyfelől azt mondják, nehéz továbbadni az extra paprikát, mert ha ráteszik még a maguk hasznát is, nincs aztán olyan, aki annyi pénzért megvegye. A vásárlók az apróbb, olcsóbb, netán sérült, befőzésre, fagyasztásra alkalmas árut keresik. Másrészről a kereskedők szeretnek egy tételben vásárolni, hogy minél egységesebb legyen az árujuk,

egybe 6-10 ládával vásárolnának, de az extra áruból általában csak 2-3 ládával van egy-egy szedésből. Így megesik, hogy az extra minőségű árut csak reggel a rosszabb minőségű áruval egy árban lehet eladni.

A termelők fő célja, hogy minél hamarabb eladják az árujukat, lehetőleg még éjfél előtt, mert utána a reggelhez közeledve egyre csökkennek az árak. A termelők igyekeznek jó kapcsolatokat kialakítani egymással a piacon. A beszélgetésekben a család, a magánélet ritkán kerülnek elő, inkább a termesztési technikákról, a permetszerekről, a tegnapi piacról, a felhozatalról és az új fajtákról esik szó. Gyakran vigyáznak a termelők egymás árujára, amíg a másik elmegy a büfébe, vagy „piackutatást végez”. Volt már rá esett, hogy egy-egy kimerült gazda végigaludta a piacot, amíg a többiek árultak helyette. Gyakoriak a meghívások egy-egy kávéra, teára, melegszendvicsre, amit illendő viszonzni is. Vannak holt időszakok a piacon, „amikor a légy se száll”. Az éjszakai piac hálás terepül szolgálna az alvaskutatásnak is. Az emberek ládákon, paprikás zsákkal a fejük alatt pihennek vagy a koci platóján bevaccolják magukat.

Nem ritka látvány a piacon a szülőkkel érkező gyermek sem, akit vagy nem tudnak otthon kire hagyni, vagy szeretnék, ha minél hamarabb beletanulna a piacozásba, hogy aztán szüleit segítse. Hajnalban a szundikáló emberek között csak elvétve jár 1-2 kereskedő. Ők arra utaznak, hogy mindenki kimerült, fáradt, szeretne már hazamenni, hiszen mindent eladott már 1-2 láda kivételével. A kereskedők észjárását, taktikáit nehéz követni, hiszen mindegyik más-más módszerekkel dolgozik. Van, aki olcsóságra, van, aki állandó minőségre törekszik, és olyan is akad, aki egyszerűen csak nem hagyja ki a kínálózkodó lehetőségeket. Napfelkeltekor újra feltámad a piac. 1-2 óra szenderegés vagy egy teljesen álmatlan éjszaka után újra lendületet véve igyekeznek az emberek túladni portékáikon. Mindenki igyekszik elkerülni, hogy a nyakán maradjon a terménye, inkább jóval áron alul képesek eladni, de olyanokról is mesélnek, akik hazafelé kiborítják az út szélére. Ritkán viszik haza az egyszer már piacra előkészített árut. Szégyenként élük meg a piaci kudarcot.

A reggeli órákban jönnek a vendéglők anyagbeszerzői, a roma vállalkozók és a kispénzü nyugdíjasok. Itt kaptam választ arra a kérdésemre is, hogy hogyan kerül a zöldség a budapesti aluljárók alkalmi roma árusaihoz. Ők ilyenkor vásárolják fel a maradék zöldséget alacsony áron, amit aztán nejlonzacsókba kiporciózva a hozzátartozóik árulnak. A piac délelőtt 10-kor bezár, addig el kell adni az árut szinte bármilyen áron. Erről a kétségbeesett igyekezetről szólnak a piac utolsó órái. A fóliások utána esetleg még tesznek

1-2 kört a bazársorban, valamit visznek a gyerekeknek, aztán irány haza és indulhat újra a mókuskerék.

A munkaerővel való ellátottság és a munkaszervezés

A Kiskunfélegyháza térségében kialakult korai zöldségtermesztő körzet történetét bemutató fejezetekből már kiderült, hogy a vidék volt irredemptusai,⁶²⁰ föld nélküli kisparasztjai saját és családi munkaerőjük intenzív felhasználásának, speciális kertészeti tudásuknak, találfelhasználásuknak és vállalkozó szellemüknek köszönhetően váltak az 1940-es évekre tulajdonos paraszttá, vásárolhattak annyi földet, hogy felzárkóztak a középparaszti réteghez. És éppen ezek a tulajdonságok voltak azok, amelyek a rendszerváltozáskor és az uniós csatlakozás után is a felszín felett tartották az intenzív zöldségtermesztéssel foglalkozókat a magyar mezőgazdaság válságos időszakában.

A földiás gazdálkodás témakörében végzett kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy az anyagi eszközökkel való ellátottság és az alapos gazdálkodási ismeretek mellett az emberi erőforrások hatékony kezelése az egyik alapfeltétele a sikeres földiásnak.⁶²¹ A gazdaságok megfelelő munkaerővel való ellátottsága és a munka megszervezése megkerülhetetlen kérdés. A földiás gazdaságokban a munkához való viszony még erősen a régi paraszti munkafelfogásban gyökerezik: annak ellenére, hogy a munka életük fő szervező elve, a saját maguk által végzett munkájukat nem számítják költségnek, nem tartják pénzben kifejezendő értéknek. Felfogásuk szerint a saját munka ingyen van.⁶²²

A gyűjtéseim során minden gazdát megkérdeztem arról, hogy milyen tulajdonságokkal kell rendelkezni egy sikeres földiás gazdának. A válaszokban az egyik leggyakrabban előforduló tulajdonság a szervezőkészség volt. Aki földiászra adja a fejét, annak tökéletesen tisztában kell lennie a kezén összpontosuló anyagi eszközökkel és emberi erőforrásokkal. A szövetkezeti gazdálkodás időszakában a háztáji gazdálkodásnak nagy szerepe volt abban, hogy a zöldségesek munkaszervező-készsége megmaradjon, és ne szokjanak rá a legtöbb térszben uralkodó „tedd ide, menj oda” -féle irányított munkavégzésre.⁶²³

Legtöbb földiás kis- és középgazdaság arra törekszik, hogy a munkavégzés nagy része családon belül történjék.⁶²⁴ A hiányzó munkaerő pótlását elsősorban a rokonságon, szomszédságon belül igyekeznek megoldani, csak a végső esetben folyamodnak idegen

⁶²⁰ A redemptióban részt vállalni nem tudó, szegényebb családok elnevezése a Jászoknál: Bánkiné Molnár Erzsébet 2000. és 2004. 181-195.

⁶²¹ Bihar Mária 2002a 153-160. 2005b 273-283.

⁶²² Szabó László 1985. 24-39.

⁶²³ Saját gyűjtés: Ágó József (1906-2000) Kiskunfélegyháza.

⁶²⁴ A paraszti munkaszervezésről, a családi munkaszervezésről és annak változásáról: Szabó László 1965. 133-158. 1968. 1981. 27-43.

munkaerő alkalmazásához. Ennek számos oka van, először is a gazdaságos termelés nem teszi lehetővé, hogy a bér munkásoknak a nehéz munkának és mostoha munkakörülményeknek megfelelő magas munkabért fizeszenek.⁶²⁵ Éhbérért pedig szinte lehetetlen megfelelő munkaerőt találni, aki gyors és minőségi munkát végez.⁶²⁶ A munkásoknál ez így fogalmazódott meg: „*azér' a kis pénzér nem fogok megszakadni, úgyse álom kerül majd a Mercédész.*” A munkáltatóknál pedig így: „*Akinek van annyi esze és tehetsége, hogy fel lehetne fogadni, az éppen azért, mert elég esze van, inkább megcsinálja magának.*” A bér munkásoknak ráadásul meg kell felelniük mindazoknak a szigorú munkakövetelményeknek, amelyek a család tagjaira vonatkoznak, miközben nem élvezhetik a családhoz való tartozás előnyeit. Másrészről egy olyan családi gazdaságban, ahol a család megélhetése, anyagi jóléte a tét, nem szívesen engedik ki a munkát a kezük közül: „*Nem állhatok ott minden munkás mellett, hogy így csinál, és ne amúgy, ha meg nem figyelek, abból csak a baj van.*” Ritka az a munkás, aki a megfelelő anyagi érdekeltség nélkül versenyre tudna kelni a család megszállottan dolgozó tagjaival. A legkisebb hiba is sokba kerülhet: a palántázásnál nem jól odaszórtított palánta „nem fogja meg”,⁶²⁷ szedésnél letörik a paprika szára, és kárba vesznek a kis paprikák.

Ezen okoknál fogva a földiások nagy része csak a fő szezonra, illetve a kiemelten munkaerő-igényes munkákra keres időny munkásokat. Ilyen munkák azok, amiket a lehető legrövidebb időn belül el kell végezni, különben elpusztul, károsodik a növény, eladhatatlanná válik az áru, ilyen például a szedés, a kötözés és a palántázás. Egy pálmónostorai gazda, így foglalta össze a munkaszervezéssel kapcsolatos gondjait. *"Mi a saját munkánkat sose számoljuk. Azt tényleg senki kívülálló személy nem hiszi el, hogy mink mindennap 16 órát dolgozunk, nagyon nehéz fizikai munkát. Legtöbbször családilag dolgozunk csak, külső segítséget nem tudunk igénybe venni. Nehéz jó munkást találni, mert ha jó munkás volna, annak van annyi esze, hogy saját magának megcsinálja. Aki pedig olyan, hogy magának nem tudja megcsinálni, az meg annyira használhatatlan, hogy még a kertbe se lehet beengedni. Folyton fogni kell a kezét, hogy mit csináljon. Ezzel meg az ember annyira kiidegeli magát, hogy inkább megcsinálja saját maga. Dolgozik dupla annyi munkaidőt, dupla annyi intenzitással, de akkor nem kell mérgelődnie senkivel. Így annyit csinálunk amit magunk bírunk. (...) Aki szívvel-lélekkel dolgozik, az magának dolgozik, nem napszámba. Volt itt egy lány napszámba. Mutattuk neki a kacsot: Azt csípd ki! Erre*

⁶²⁵ A családi munkaszervezetről szociológiai szempontból: Laki László 1995. 43-53. és Bánlaky Pál 1995. 55-61.

⁶²⁶ Bihar Mária 2002b 359-414.

⁶²⁷ A nem fogja meg kifejezés azt jelenti elpusztul.

kicsípte a kisuborkát, meghagyta a kaccsot. Mondtuk neki azt is, hogy az uborkát a nap járásával megegyezően kell feltekerni, balról jobbra. Hát azt mondta, az neki nem áll kezire. Az ember azért hívna segítséget, mert már nem bírja. Ha piacra készíti is az árut, 50-100-200 rekeszt nem egyszer, de van, hogy tízszer is meg kell mozgatni, mire összekészítjük. Van, amelyik megáll, oszt nézi, hogy a gazda hordja, de elvárja a jó kaját, meg hogy ki legyen szolgálva mindennel. Ha már nincs pontban tizenkettőkor az asztalon az ebéd, akkor megáll, oszt nézeget befelé."

A munkát keresők többsége nem éri be a gazdák által kínált alkalmi, illegális munkalehetőséggel, hanem állandó munkaviszony létesítésére törekszik, biztos megélhetést szeretne. Így a két érdekelt fél törekvései ritkán, vagy nem is találkoznak. A megye lapjainak álláshirdetési rovatai tele vannak főlíás munkaerőt kereső hirdetésekkel, a jelige legtöbbször „főlia” vagy „paprika.”

Megoldások

A nagyobb üvegházrendszerekben, 25-30 házas óriás főlíás-gazdaságokban semmiképpen sem elegendő a szűkebb család munkaereje, és ez a legoptimálisabb gépesítési feltételek mellett is határt szabhat a gazdaság fejlődésének. Az eddigiekben három alapvető megoldással talákoztam a munkaerőhiány kiküszöbölésére.

Először is igyekeznek a gazdaságot minél több részterületen gépesíteni, bár bizonyos munkafolyamatok elvégzése ezzel sem oldható meg, így például a szedés vagy a kötözés. A munkaerő szükséglete egy gazdaságnak a gépesítéstől és a művelési ágtól függően 10-12 állandó dolgozó lenne hektáronként ideális esetben. A gépesítés, az automatizálás, a jó munkaszervezés csupán 30-40 %-os kézimunkaerő szükséglet csökkenést eredményez.⁶²⁸

Másodszor magától értetődik a lehetőség, hogy a gyerekkoruk óta főlíázásba belenevelődő utódok a családalapítás után továbbra is a szülőkkel együtt gazdálkodnak, illetve bevonják a tágabb rokonságot, a nagyszülőket, unokatestvéreket is a főlíázásba.

Harmadik megoldási forma lehet a külső munkaerő alkalmazása bémunka formájában. A kisebb főlíás gazdaságokban jobbára csak feketén, illegálisan alkalmazott munkaerővel talákoztam. A „feketemunka” egyik fő jellemzője, hogy következményként a munkaadó nagyobb, míg a munkás kisebb haszonra tesz szert és elveszíti szociális

⁶²⁸ Jeszenszky Zoltán - Tibold Vilmos 1980. 6-24. A főlíás zöldségtermesztés gépesítésének lehetőségeiről és korlátairól.

biztonságát.⁶²⁹ A nagyobb gazdaságokban, amelyek mezőgazdasági vállalkozásként működnek, hivatalosan alkalmaznak mezőgazdasági munkásokat.

Családi gazdaságok, családi munkamegosztás

A Kiskunfélegyházán és környékén vizgált, 10-15 fős gazdaságokban gazdálkodó kis- és közepes nagyságú családi gazdaságok döntő többsége a családi munkaerőre építő termelést tekinti a leghatékonyabbnak és leggazdaságosabbnak, de mégsem ideálisnak. Ez a típusú „gazdasági társulás” ritkán hosszú életű, hiszen nemcsak a munka közös, hanem a bevétel is, aminek igazságos elosztása szinte lehetetlen.⁶³⁰ Nem is beszélve a korosztályok közötti nézetkülönbségekről, más gazdasági felfogásról. Az egyik fiatal járszentlászlói fős gazdaság így beszélt erről: *„Az őcsém lakodalmáig szépen ment a gazdaság, jól tudtunk együtt dolgozni, tervezni, de mióta a sógornőm is betette a lábát a gazdaságba, és folyton osztja az ést, nehezebben jutunk előre, sok a vitázás.”* A túlfeszített munkatempó, a hatékony gazdálkodáshoz szükséges sokszor ridegül józan ész és a családi érzelmek különválasztása nem könnyű. Ez sokszor a legideálisabb családi légkört is megmérgezheti, megbontathatja az összetartást. Nem egy eszményinek tűnő családi gazdaság bukott már el egy-egy rosszabb piacon, vagy kevésbé megszállottan dolgozó beházasulón.

A fős gazdaságok élete jobbra a munka köré szerveződik, egész életvitelüket meghatározza. A fős gazdaságokkal dolgozók a téli esetleges egy-két hónapos leállást kivéve nem tesznek különbséget hétköznap és vasárnap, munka- és ünnepnap között. Ahhoz, hogy jól forogjon a kerék, mindenkinek ki kell vennie a részét a munkából, mindenkinek azon a területen kell a kezébe venni az irányítást, amihez a legjobban ért.⁶³¹

Eddigi vizsgálataim szerint a fős gazdaságokban egymás mellett van jelen, a *„minden családtag szükség esetén minden munkafolyamathoz”* elvárás és az állandósult családi munkamegosztás. A *„mindenki értsen mindenhez”* felfogás meglétét az is alátámasztja, hogy, több példát is találtam arra, hogy a férj betegsége, vagy halála miatt a felesége volt kénytelen továbbvinni a gazdaságot, ami ugyanolyan sikeres marad, mint előtte volt.⁶³²

⁶²⁹ Bihar Mária 2002b 400-414.

⁶³⁰ Bihar Mária 2002b 360-372.

⁶³¹ A családi munkaszervezetről és gazdasági stratégiákról végzett jelen vizsgálatot Zsombón: Jávor Kata 2002. 161-169. és 2007. 3-58.

⁶³² A családi munkamegosztás változásáról és a rendszerváltás után kialakult sajátos női szerepekről: Lovas Kiss Antal 2007. 193-204.

Az állandósult családi munkamegosztás esetén a család tagjai felosztják egymás közt a különböző munkaterületeket.⁶³³ Az egyik 4 tagú bugaci főlíás családnál a következő munkamegosztás szerint dolgoznak. A családfő a munkaszervező, az alapanyag beszerző, az értékesítő, hozzátartozik a növényvédelem, az egész gazdaság folyamatos ellenőrzése és koordinálása. A feleséghez tartozik a palántanevelés, a munkások ellátása, a főlíavasalás,⁶³⁴ és a szedési munkálatok irányítása. Fiuk a gépekért felelős, ő végzi a szellőztetést⁶³⁵. A lányukra kevésbé számíthatnak, mivel ő a fodrász szakmát választotta, így csak munkaidő után kapcsolódik be a gazdaságba. A családfő így vázolta munkaszervezési elveit: *„Ebben a gazdaságban nincs olyan, hogy én kivonom magam egyik vagy másik munkából, vagy én nem tudom megcsinálni ezt vagy azt. Ebbe a kertészetbe mindenkinek mindent kell tudni csinálni. Csak egy-két kivétel van, amit én meg Laci csinálunk inkább, ilyen az öntözés és a tápanyag adagolás. Anna is besegít az ültetésbe, a növény-kezelésbe, kaccsolásba, metszésbe, kapálni már szerencsére nem nagyon kell. A szedést, a csomagolást, a piacra készítést is meg tudja csinálni, de még a trágyaszórást is. Össze kell fogni, ha valaminek fél óra alatt kész kell lenni, akkor annak kész kell lennie, akkor ugorjunk össze négyen, oszt csináljuk. A permetezés az zömében az én feladatom, de néha segít a fiam is. A permetezés magasnyomású készülékkel történik, amihez van 50 méter tömlő, azt segíteni kell kiadni, felvenni, húzni. Nem nehéz munka, de mégis valakinek még ott kell lenni.”*

Mindenki azon a területen veszi kezébe az irányítást, amihez a legjobban ért, amiben a leggyakorlottabb. A nők az igényesebb, finomabb, több szépérezket és kézügyességet kívánó munkáknál kerülnek előtérbe.⁶³⁶ Esetleg jó szótehetségük esetén piacozni járnak a férjükkel. Többnyire ők tartják kézben a háztartást, a gyermeknevelést, és az önellátást biztosító gazdaságot.⁶³⁷ A férfiakra a főlíás gazdaságokban az általános koordinálás, felügyelet, munkaszervezés jellemző. Ők végzik a nagyobb fizikai erőt, és műszaki érzéket kívánó munkákat, a karbantartást, a cipekedést, a rakodást, az áruszállítást, a növényvédelmet és az értékesítést.⁶³⁸

A főlíás családokban a gazdaság érdekeinek megfelelően a gyerekeket már elég korán a nagyszülők, idősebb asszonyok felügyeletére bízzák, vagy a testvérek egymást pesztrálják, hogy az anya minél hamarabb munkába állhasson. Elrettenítő példaként

⁶³³ A „Kertész” családban Bugac - Felsőmonostor. Bihar Mária 2005b 273-283.

⁶³⁴ A főlíadarabok forró vasalóval történő összeillesztése.

⁶³⁵ A túlmelegedés elleni kinyitása az ajtóknak, szél és hideg idő esetén pedig a becsukása.

⁶³⁶ A nőknek a kertészkedésben betöltött szerepéről: Zakariás Erzsébet 1995. 27-33.

⁶³⁷ Hasznos szempontokat találtam a női munkaterületek bemutatásához: Jacobeit, Sigrid 1981. 60-103.

⁶³⁸ A kecskeméti zöldséges családokban működő nemek szerinti munkamegosztásról ír: Boross Marietta 1963. 202-229.

emlegetnek az egyik településen egy olyan családot, akik az 1970-es évek végén másfél éves kislányukat, hogy ne csináljon semmi haszontalanságot, amíg ők a földiában dolgoznak, kikötötték a lábánál fogva a járókához, és mivel nem figyeltek rá, beszorult a járóka alá, aminek maradandó egészségkárosodás lett a következménye.⁶³⁹ A munkába való belenevelést is egészen fiatalon kezdik. A gyermek minden munkában részt vesz korának és képességeinek megfelelően. Segít madzagot darabolni a kötözéshez, gyomlál, húzgálja a slagot a locsolásnál, odaviszi az apjának a kért csavarhúzózt, számolja a ládákat. Ha a munka úgy kívánja, akkor akár a házi feladat rovására is ki kell vennie a részét a gazdálkodásból. A vidék pedagógusai, különösen az 1980-as évek végétől az 1990-es évek közepéig, kimondottan toleránsan viszonyultak a szülők azon kéréséhez, hogy retekzedés idejére hadd maradjon otthon a gyerek, hiszen sokan a tanárok közül is gyakorló földiások voltak.

A gyerekek lépésről lépésre tanulnak bele a földiázásba, egyre több munkát önállóan is elvégeznek. A nagyobb gyerekek ösztönzésül részt kapnak a haszonból, idővel pedig saját földiarészt, földiát. Gyakori, hogy már a jogosítvány megszerzése előtt autót, teherautót vezetnek a gazdasági telephelyen, ellenőrizetlen földutakon, mivel a szállításba is be kell segíteniük. Korán szereznek jogosítványt, és kapják meg szüleiktől első, rendszerint „nyugati típusú” személygépkocsijukat. A hasznosság elvét követve pályaválasztásuknál előtérbe kerülnek a mezőgazdasági iskolák, gépszerelői, növénytermesztői szakok. Az egyik anya így mesélt erről: *”A fiam nem tartozott ugyan a legjobb tanulók közé, de felvették Kecskemétre a kereskedelmi iskolába, másodikos volt, amikor az apja elkezdett neki magyarázni, hogy mire az osztálytársaid végeznek, neked addigra fiam már házad, kocsid lesz a földiázásból, így abbahagyta az iskolát.”* A gyerekekkel szemben támasztott alapvető szülői elvárás a szorgalom, a gazdaságba való minél korábbi, minél intenzívebb bekapcsolódás. A szülők, ha készülnek abbahagyni a gazdálkodást, és átadni, akkor rendszerint fiaiknak adják át. Az 1990-es évek végétől kezdett csak megjelenni a „menekülés a földiázásból” stratégia, aminek következtében a gyerekeiknek már más jövőt szántak a szülők.⁶⁴⁰

Mivel a gazdaság optimális működéséhez a legkisebb segítség is igen sokat jelent, ezért a szülőket, nagyszülőket, rendszerint idősebb rokonokat is próbálják bevonni a munkába. Ők vigyáznak a gyerekekre, segítenek a munkások ellátásában, szedésben, retekcsomózásban. Segítségükért természetesen nem kapnak pénzt, csak ellátást, és egy

⁶³⁹ Saját gyűjtés: Baranyi Istvánné szül. 1948. alkalmi munkás, Kunszállás.

⁶⁴⁰ Ezt a jelenséget Molnár Ágnes is felvázolja a kiskanizsai „sáskák” kapcsán: Molnár Ágnes 2005c 221-238.

kisebbségi mennyiséget az éppen termelt zöldségekből, vagy a kimaradó palántákat saját gazdaságuk számára.

A családon kívüli munkaerő alkalmazása

„Asszonybrigádok”⁶⁴¹

A főlíákban alkalmi munkát rendszerint azok vállaltak, akik nem rendelkeznek megfelelő szakképzettséggel és ennek hiányában gyakran állandó munkahellyel sem: munkanélküliek, kis fizetésűek, nyugdíjasok, a nyári időszakban diákok. A női bér munkások közül sokan kizárólag alkalmi munkákból tartják fenn magukat saját önellátó gazdaságuk mellett. Bandákba verődve járják sorba a libásokat, főlíásokat. A térszekben a kertészeti telepek létrehozásának egyik fontos célja volt, hogy a nők, a családok anyák és az idősebbek számára is biztosítsanak munkalehetőséget.⁶⁴² Így Kiskunfélegyházán és környékén a mai napig a főlíás kertészekben dolgozó, összetársuló női munkacsapatokra ma is szívesen használják az „asszonybrigád” kifejezést. Ezek az „asszonybrigádok” számon tartják, értesítik egymást, ha munkalehetőség van. Szorgalmasabbjaikat egymásnak kommandálják, ajánlják be a gazdáknak. Sajátos függési rendszer is kialakult, bizonyos fokú állandóságra törekednek, minden gazdának megvannak a jól bevált munkásai. Így beszélt erről az egyik asszony: *„Nincs mese, ha szombat van, ha vasárnap, menni kell, mert legközelebb nem hívnak.”* Az asszonyokat elsősorban palántázni, pikírozni, kötözni, szedni, csomózni hívják, finomabb kezet igénylő munkákhoz, sok esetben a gazda, gazdasszony is velük dolgozik, közben felügyelve a munkát. Fizetésük előre megbeszélt-kialkudott órabér, ami Kiskunfélegyházán és környékén 2000 nyarán 250 Ft körül között mozgott, 2010 nyarán pedig már 700 Ft volt. A gazdák által be nem tartott fizetési feltételekről az asszonybrigádok kapcsán még nem hallottam, hiszen azt a falvak közvéleménye kibeszéléssel szankcionálja és az olyan gazda előbb-utóbb nem kap majd munkást. Az 1990-es évek közepéig általános szokás volt, hogy az alkalmi munkások kaptak ebédet is. Ez a szokás egyre inkább kezd eltűnni. A munkások ellátása a kávéval, üdítővel való kínálásban merül ki. A 2000-es évek elején terjedt el, hogy a gazdák

⁶⁴¹ A különböző bér munkáscsoportok megnevezésére használt, időzójelbe tett kifejezéseket a főlíásokkal készített interjúkból vettem át, ezek az ő saját, belső megnevezéseik.

⁶⁴² A családi munkamegosztás kapcsán is előkerült már, hogy a kertészkedés kezdeményezői, és akiknek a vállán a legtöbb tehet nyugodott: főként az asszonyok voltak, a nagykorúsi uborka termesztés és a bagiaik piacozása kapcsán is ezt állapították meg: Balanyi Béla 1994. 529-552. Bellon Tibor 1988. 103-155.

eldobható, műanyag poharakból kínálják a munkásokat, előtte a kínálás mindig egy közös üveg pohárból történt, azt körbeadogatva. A gazdák mindig a nap végén fizetnek, még a munkavégzés helyén, hiszen az a biztos. A gyakorlottabb, munkában jobban jártas asszonyok gondosan ügyelnek arra is, hogy rétegesen öltözködve, meleg ruhákkal felszerelve induljanak el, hiszen a munkavégzés bármilyen rossz körülmények között történhet. Tavasszal fűtetlen, húzatos, hideg garázsban kell csomózni a retket. Nyáron pedig kijöve a főlíából, ahol gyakran 50 fok is van, pillanatok alatt megfáznak az ember akár egy kis szélről is. Legtöbbször gumikesztyűben dolgoznak a főlíában, sokan nemcsak a sérüléstől óvják a kezüket, de vannak, akik szégyellik a munkahelyükön ezt a fajta keresetkiegészítést, és nem akarják, hogy lássák a kezükön. Legtöbbször minden esetre visznek magukkal meleg italt és valami élelmet is, hiszen nem mindig tudni, milyen gazdával lesz dolguk. Az asszonyok munka közben beszélgetéssel, pletykálkodással ütik el az időt, ahogy ők mondják, *"eldöntik a falu sorsát."* A csendesebbeket, visszahúzódnobbakat nem is annyira szeretik maguk közt, búval béleltnek, büszkének tartják őket.

„Megbízhatóak”

A férfi bér munkásokat, akiket szintén feketén alkalmaznak a főlíások, három főbb csoportba soroltam. Az első csoportot azok a megbízható nyugdíjas, rokkantnyugdíjas, és munkanélküli férfiak alkotják, akik állandó felügyeletet biztosítanak a gazdaságokban. Érdekes, hogy a főlíázás a munkaképes rokkantnyugdíjas paradoxonát is képes fenntartani.⁶⁴³ Ezek a munkások a külterületekre, tanyák mellé telepített főlíákat felügyelik, tartják karban. Sok főlíás 2-3 ilyen telephellyel is rendelkezik, ahol vigyázni kell, nehogy más szedje le helyettük a termést, és folyamatosan szellőztetni kell a főlíákat, nehogy túlmelegedjenek. Lényegében látványos eredménnyel nem járó, sziszifuszi munka ez. Egész nap oda-vissza, kismotorral, biciklivel kell járni a főlíák közt és felügyelni őket. A munkaidő lényegében kötetlen, és legtöbbször tudnak is élni ezzel a lehetőséggel, két látogatás között kicsit kapálnak a maguk kertjében is, csillapítják a szomszédokat valamelyik kisbeterőben. A gazdák éppen ezért igyekeznek ezeket a munkásaikat is ellenőrizni. Bérezésük napi bér formájában történik, munkakapcsolatuk az egyik legállandósultabb az alkalmi munkások csoportján belül, ha igyekeznek, sokszor még azt is elérik, hogy havi bért kapjanak.

⁶⁴³ A mezőgazdasági munkavállalásban, munkáltatásban megjelenő illegális eljárásokról: Lovas Kiss Antal 2005. 105-117. és 2006.

„Szegénylegények”

A második csoportot azok a „szegénylegények” képviselik, akiknek munkavállalása ténylegesen alkalmi, esetleges. Őket az igazán nehéz fizikai munkákra, illetve a ténylegesen piszkos, földközeli munkákra alkalmazzák. Ezeket az embertelenül nehéz munkakörülményeket csak a perifériára sodródott, tartósan munkanélküli, sokszor alkoholistá, nyomorúságos körülmények között élő emberek vállalják éhbérért. Nyáron akár 50 fokok meleg és elviselhetetlen páratartalom van a földiában, amikor bent kell kapálni, szedni a parét,⁶⁴⁴ kijöve pedig rögtön megfázik az ember, télen fagyban húzogatni a havat a földiáról, nehogy beszakadjon. Tavasszal, késő ősszel dermesztő szélben szedni a retket, salátát, mosni a fagyos vízben, majd ládába pakolni.

A „szegénylegények” felfogadása gyakran reggel a kocsmában történik, amíg még nem ittak túl sokat, de ahhoz viszont eleget, hogy igent monddjanak a gazda nem éppen kedvező ajánlatára. Bérüket minimális készpénz, rendszerint napi bér jelenti, de inkább étel, szállás, 1-2 darab ruha, pár liter rossz kannás bor, pálinka, hiszen józanul talán neki sem látnának. A gazda nem igen kínálgatja őket, csak otthagyja nekik szabad fogyasztásra, amit gondol. Mivel a földiás gazdaságokat gyakran külterületre, tanyák mellé telepítik, így a gazda gyakran átengedheti nekik a lerobbant tanyaépületet, hogy legalább mindig elérhetőek legyenek. A gazdák gyakran juttatnak munkásaiknak egy-két darab használt ruhát, pokrócot is, hogy télen ne fagyjanak meg, így legalább a falu sem szólhatja meg őket, hogy rosszul bánnak a munkásaikkal.

Ezeket „szegénylegényeket” tartósan alkalmazni nem lehet, mert csak akkor szegődnek el, ha teljesen kifogytak a pénzből. Szerencsétlen emberi roncok, sorstragédiák. Komoly gond, hogy a szakképzettség hiányában feketén dolgozók miként jutnak majd megfelelő orvosi ellátáshoz, nyugdíjhoz, hiszen utánuk senki sem fizet adót, tb járulékot. Pár éve nagy port vert fel az egyik Kiskunfélegyháza környéki faluban az az eset, mikor egy ilyen munkás, akiről mindenki tudta, hogy X. Y. munkása, súlyosan megbetegedett és kórházba került. Családja és biztosítása nem lévén felmerült a kérdés, hogy ki állja majd a kezelési költségeit. Végül a közvélemény nyomására a földiás gazdának kellett a zsebébe nyúlania, félve az esetleges feljelentésektől.⁶⁴⁵

⁶⁴⁴ Gaz, gyomnövény.

⁶⁴⁵ B. L., az a bizonyos munkás azóta 2002-ben, 31 évesen meghalt.

„A fekete vendégmunkások”

A harmadik csoportba külföldről, elsősorban Romániából érkező vendégmunkások sorolhatók. A Ceausescu-éra bukás, az 1989-es *Revolucio* utáni időszakban Románia az egyik legjelentősebb társadalom- és gazdaságformáló jelensége a külföldre irányuló *vendégmunka* lett. A nagymértékű munkanélküliségnek és a mezőgazdaságból élés nehézségeinek egyik következményeként a románok és a romániai magyarok jelentős része külföldön, így Magyarországon vállalt, vállal időszakosan munkát. Akik nem rendelkeztek megfelelő iskolai végzettséggel, azok nagyobb tömegben a mezőgazdaságban és az építkezéseken találtak munkalehetőséget.⁶⁴⁶ Így jutottak el a romániai vendégmunkások a Kiskunfélegyháza környéki földias gazdákhoz is. Mivel őket sem hivatalosan bejelentve, hanem illegálisan alkalmazzák, a szakirodalom feketemunkásnak, vendégmunkásnak is nevezi őket.⁶⁴⁷ A kockázatok ellenére sokan azért választották a munkaerőpótlásnak ezt a formáját, mert a rendkívül rossz bérezés és munkakörülmények mellett is állandó munkára foghatóak voltak és minden munkát elvállaltak.

Az első vendégmunkások az 1990-es évek elején kezdtek beajánlkozni a Félegyháza környéki földiasoknál. Egy részük előzetes kapcsolatok, már kint lévő rokonok, ismerősök segítségével vágott neki az útnak. De olyan is akadt szép számmal, aki csak úgy hallomás alapján nekiindult az ismeretlennek. Az ilyenek általában a személyszállításból élő, a feketemunkások oda-vissza szállítására szakosodott „vállalkozásokra” bízta magukat, akik elszállították őket olyan helyre, ahol munkát kereshettek. Ilyen a munkás-szállítási végállomás, „emberpiac” volt a 2000-es évek elejéig a kiskunfélegyházi vasúttállomás és a kecskeméti buszállomás. Ide érkeztek a kisbuszok, a munkások pedig innen indultak tovább, felajánlkozni a földiasokhoz a környező településekre. Eddig Székelyudvarhely, Marosvásárhely és Bákó környékéről érkező vendégmunkásokkal⁶⁴⁸ találkoztam a Kiskunfélegyháza környéki földias telepeken.

A földiasok közt a vendégmunkások foglalkoztatásának, a velük való bánásmódnak semmiféle minimuma, egységes „*jogszokása*” nem létezett. Kizárólag a gazda mentalitása volt az, ami meghatározza munkásaihoz való viszonyulását, a két szélsőség: a rabszolgatartó és az atyai gondviselő között. A feketemunkásokkal való bánásmód végleteinek illusztrálására szolgáljanak a következő, Gyergyó környéki magyar falvakból való gyűjtéseim: „*A leányomék, s a fiamék is elmentek Magyarba dolgozni a*

⁶⁴⁶ A témával foglalkozik: Ozsváth Gábor 1999. 157-176. 2005. 83-106.

⁶⁴⁷ A vendégmunkásokról ír: Papp Árpád 1999. 145-155. és Fodor Ferenc 2006. 423-428. 2008a 89-91. 2009. 122-129.

⁶⁴⁸ A csángók magyarországi vendégmunkájával foglalkozik: Hegyeli Attila É.n. 163-175.

Revolucio után. A fiamnak van tehetsége, mezőgazdasági iskolát végzett, mechanikát csinált, végzett a traktoriskolával. Sofőrsége van TIR-re meg mindenre, de nem volt munkahely. Ahol most vannak, ott jó helyük van, van a gazdának óriási barackosa, meg szolárjai virággal. Ők el vannak látva étellel, nagyon hálásak, mosnak rájuk. Volt hogy kirándulni is elvitték őket. Dehát melyik hogy kapja meg, van akivel nem a legszebben bánnak.”

„Nagyon sokszor lecigányoztak, lerománoztak! A patron⁶⁴⁹ az nagyon csúnyaszájú volt, egyszer meg azt mondta: Nem bánom, ha itt döglőtök is meg, de mára kaccoljátok le a paradicsomot! Csúnyán beszéltek velük. Pedig aki nagyon csúnya szájú, az előbb-utóbb nem kap munkást, ha elmegy a híre, senki se akar nála dolgozni. Van, akinek 20 munkása is van egyszerre, de milyen nagyon lekezelően beszélnek róluk: nekem is van 2 cigányom most – mondják. Rettenetesen felügyeltek ránk, mindig a sarkunkban voltak. Erősen járt a rendőrség is utánunk, egyszer még a kannelba⁶⁵⁰ is be kellett ugranom, mert helikopterrel is figyeltek.”

Az 1990-es évek folyamán a munkaügyi felügyelet és a határrendészet razziái szinte mindennaposak voltak ezen a vidéken. A külföldi vendégmunkások alkalmazása sokkal rizikósabb, mint a hazaiaké, hiszen ők nemcsak a munkavégzés ideje alatt tartózkodnak a gazdaságban, hanem egy szezonra szegődnek el, és ebben az időszakban ott is élnek a gazdaságban, gondoskodni kell az élelmezésükről, a mindennapos szükségleteikről. 2003-ig munkavállalási engedély nélkül csak 1 hónapot tartózkodhattak volna egyhuzamban Magyarországon, így arról is gondoskodni kellett, hogy utána, ha csak a szükséges pecsét megszerzésének erejéig, de átlépjék a magyar-román határt és utána már jöhettek is vissza.⁶⁵¹

Kiskunfélegyházán és környékén a főlíázás telepek elég sűrűn találhatók egymás mellett, legtöbbször a falvak szélén, így külföldi feketemunkást inkább azt tud alkalmazni, akinek gazdasági telephelye eldugott, tanyás területen áll, ahol nincs nagy forgalom. A rejtőzés magasiskoláját fejlesztették ki ezeken a helyeken. Régi tanyák, istállók, kiégett teherautók, buszok utastere szolgál a vendégmunkások lakhelyeül. Mivel a gazdák okultak a túlzott kizsákmányolásból fakadó bűnözés megjelenéséből, egységesítették az ellátást és a béreket. Fontos óvintézkedés, hogy hazai és külföldi feketemunkásokat a legritkább esetben foglalkoztatnak együtt. Az egyik félegyházi főlíás 1999 nyarán a következő feltételekkel alkalmazott 3 Bákó mellől érkező vendégmunkást: szállás a bebutorozatlan,

⁶⁴⁹ A patron szó főnököt jelent.

⁶⁵⁰ Kannel: csatorna.

⁶⁵¹ A határra való utazás megszervezésének érdekességeiről ír: Fodor Ferenc 2008. 89-91.

kis, hordozható cserépkályhával fűtött tanyán, napi egyszeri meleg étel, legtöbbször paprikás krumpli, keménytarhonya, bableves, a többi étkezést ők oldják meg. A feketemunkások bérezése 25-30 ezre havi bérrel indult, de idővel ez napi bérére alakult, mert az egy összegben kapott pénzt nehezebben tudták beosztani. Ez egészt ki hetente 1 tekercs WC-papírral, egy szappannal, havonta egy-két használt munkásruhával.

Ez a nemrég területünkön még újdonságnak számító jelenség mára kezdi a letisztulás jeleit mutatni. A megszorító intézkedések és a gyakori hatósági razziák miatt Kiskunfélegyháza környékén egyre kevesebben élnek ezzel a lehetőséggel. *„Anélkül is annyit idegeskedik az ember, elbírja-e adni az árut, lesz-e fagy, kinek hiányzik még az is, hogy azon aggodalmaskodjon ki látta, meg ki nem, hogy ki szedi a földijában a paradicsomot.”* A Fodor Ferenc által Csolyóspálos környékére vonatkozóan tett megállapítások arra utalnak, hogy ott a termelők annyira szolidárisak egymással és összetartóak, hogy még a Romániából érkező vendégmunkások dolgoztatásában is összefogtak.⁶⁵² Ezt én Kiskunfélegyháza környékén nem tapasztaltam, sőt a razziák mellett a földiás gazdáknak az állandó feljelentésektől is tartaniuk kellett, mivel a faluközösség nem nézte jó szemmel az idegen embereket. Sőt, abból is rengeteg probléma adódott, hogy a munkaadók szerették volna a világtól elzárni a vendégmunkásokat és titokban tartani őket, a munkások viszont szerettek volna kis világot is látni, vásárolni, társalogni, kocsmázni és amikor megtalálták rá a lehetőséget, sokszor úgy kirúgtak a hámból, hogy rendőrségi ügy lett belőle.

2004 után már csak 5-6 földiás családot emlegettek Kiskunfélegyháza környékén, akik a „szezonban” vendégmunkásokkal dolgoztattak. A feketén dolgozó vendégmunkások vizsgálatának másik érdekes aspektusa az, hogy az ő életmódjukra, gazdálkodásukra hogyan hat a magyarországi kertészetekben történő munka. A vendégmunkának köszönhetően bekövetkező életmódváltásukról Hegyeli Attila⁶⁵³ és Ozsváth Gábor⁶⁵⁴ tanulmányaiban olvashatunk. A Nagyenyed környéki magyar falvakban, így egyebek között Magyarbecén én magam is találkoztam olyan családokkal, akik magyarországi földiás kertészetekben dolgozva, majd hazatérve hozták létre saját földiás kertészetüket. Az általam 2003-2005 között vizsgált magyarbeci földiás gazdaságok fejlettségi szintje a Duna-Tisza közti földiás gazdaságok 1970-es években tapasztalható fejlettségi szintjének felelt meg.⁶⁵⁵

⁶⁵² Fodor Ferenc 2008a 89-91.

⁶⁵³ Hegyeli Attila É.n. 163-175.

⁶⁵⁴ Ozsváth Gábor 2005. 83-106.

⁶⁵⁵ Bihar Mária 2007. 45-86.

„Kliensek”

A családon kívüli munkaerő alkalmazásának egy sajátos formája is kialakult, amit tekinthetünk pártfogó-pártfogolt viszonyoknak is. Az ilyen esetekben egy nagyobb föliás, aki több föliával, jobb gépi ellátottsággal, szállítási lehetőségekkel rendelkezik, egy kevésbé fejlett gazdasággal rendelkező föliást *„pártfogása alá vesz”*. Együtt nevelnek palántát, szerelik be a fűtést föliáikba, vásárolnak műtrágyát, hordják piacra az árut. A kisebb gazdasággal rendelkező föliás a szállításért, gépek használatáért cserébe munkaerejével fizet, rendszerint kisebb hasznot húzva az együttműködésből. Az effajta gazdasági kapcsolatnak a szomszédság vagy a rokonság az alapja elsősorban. Az alapját képező kényes egyensúlyt, hogy senki se érezze magát kihasználtként, nehéz fenntartani.

„Specialisták”

A föliás munkák közül számos különleges szakértelmet, komoly gyakorlatot és speciális gépeket igényel, például a föliaállítás, a fűtő- és locsoló-berendezés szerelése, a géppel végezhető földmunka és a palántanevelés. Akik mindehhez megfelelő háttérrel rendelkeznek, specializálódnak egy-egy tevékenységre, felhagynak az általános termeléssel.

A Tormás család palántaneveléssel foglalkozik. Az anya, Fánika Kecskeméten a Mezőgazdasági Kutatóintézet kísérleti telepén dolgozott az 1990-es évek elejéig, majd családi problémák miatt két fiával Kunszállásra költözött. Mivel különlegesen jól értett a palántaneveléshez, és idősebbik fia is a Kertészeti Főiskolán végzett, föliázni kezdtek, és ők látják el palántával az egész környéket.

A bugaci Ádám család 29 éves fia vérnyomás problémái és a családi gazdaságban való aktív részvétele miatt feladta nyomdász szakmáját, és mezőgazdasági vállalkozóként keresi a kenyerét. Édesapjával közösen vásároltak egy kis traktort mindenféle kiegészítőkkel, így most talajművelési szolgáltatásokat nyújt a környékbeli föliásoknak.

A petőfiszállási Nagy Pista is föliásként kezdte pályafutását, de a katonaságnál hivatásos sofőri vizsgát tett. Kisteherautójával már az 1970-es évek óta járt a pesti Bosnyák téri piacra, majd a Nagykőrösi úti nagybanira. Kezdetben csak egy-két idősebb ember kérte meg, hogy vigye fel 1-2 zsák paprikáját, pár láda paradicsomát. Mivel nem mindenki rendelkezett ebben az időben megfelelő szállítási lehetőségekkel, vagy a gazdaságos

szállítási lehetőséget biztosító árumennyiséggel, nagy igény mutatkozott szolgáltatására. Petőfiszálláson az 1980-as évek végén, vasárnap esténként megszokott látvány volt, hogy Nagy Pistákék⁶⁵⁶ kisteherautója hol ennél, hol annál a háznál állt meg, felpakoltak pár láda zöldséget és emberekkel, árukkal megrakodott csomagtérrel indultak Budapestre.

⁶⁵⁶ A három család megnevezésére fiktív neveket alkalmaztam.

Fólia alatt termesztethető speciális növénykultúrák

A fólia alatti termesztésen belül léteznek speciális növénykultúrák, amelyeket nem egyszerűen a fóliasátor alatt termelnek, hanem egy kicsit eltérő módon alkalmazzák a fóliát. Ilyenek a bakhátas rendszerben ültetett és kis fólia alagúttal letakart korai burgonya⁶⁵⁷, illetve a hasonló rendszerben termelt, de fekete fóliával takart spárga.⁶⁵⁸ A földi epret legtöbbször kettős fóliatakarással termesztik. A fólia sátor alá ültetett epret még talajtakarással is védik a gyomosodástól és serkentik a korábbi termelést.⁶⁵⁹ Kiskunfélegyháza környékén sem korai krumpli, sem spárga,⁶⁶⁰ sem földieper termesztéssel nem foglalkoznak a fóliások. A fólia alatt termesztethető speciális növénykultúrák közül a gombatermesztés, valamint a virág- és dísznövénykertészet található meg a vizsgált területen. Ez a két növénykultúra más kertészeti szaktudást és eszközanyagot kíván, mint a többi zöldség termesztése, így a dolgozat is külön tárgyalja őket.

Gombatermesztés

A hajtatóházak gombatermesztésre való felhasználása már a fóliázás meghonosodásának idején, az 1970-es években előtérbe került.⁶⁶¹ A termesztethető gombafajok közül legrégebb óta a csiperkegombával és a laskagomba-félékkel foglalkoznak. Újabban pedig a bocskoros gombával, a shiitakéval, a harmatgombával, a gyapjas tintagombával, a téli fülökével és a déli- és az ízletes tőkegombával. Kiskunfélegyházán és a környező településeken 3 család foglalkozik gombatermesztéssel. A Szalma család⁶⁶² az 1990-es évek elején fogott bele a gombatermesztésbe. A háztáji földjükön már korábban is foglalkoztak fóliázással, de amikor megszűnt téjesztagságuk már nem látták értelmét továbbfejleszteni a zöldségtermesztésüket, mert egyre nehezebben tudták értékesíteni, amit megtermeltek. Mint a legtöbb jó gazdasági ötlet, a gombatermesztés ötlete is a budapesti

⁶⁵⁷ A balástyai korai és fóliás krumpli termesztéséről Fodor Ferenc 2008a 127-131.

⁶⁵⁸ A spárga-termesztésről: Fodor Ferenc 2003. 113-132. és 2008b 107-132.

⁶⁵⁹ Bartalos Tivadar 1968. Szamóca a fólia alatt a Vecsési ÁG-ban. Kertészet és Szőlészet 17. évfolyam 5. szám 118.

⁶⁶⁰ Spárgát Jakabszálláson és Öttömösön termelnek Kiskunfélegyháza közeli területein.

⁶⁶¹ Messinger Gézné 1968. Hasznosítjuk üvegházjainkat gombatermesztéssel és aszalással. Kertészet és Szőlészet 1968. 17. évfolyam 15. szám 413.

⁶⁶² A család kérésére nem használtam a családnévüket a gazdálkodásuk bemutatására, hanem egy fiktív névvel helyettesítettem.

nagybani piacon jutott eszükbe. Rájöttek, hogy Kiskunfélegyháza környékén még senki sem foglalkozik gombázással, hátha nekik majd sikerült. Az is a gombázás mellett szólt, hogy már nem bírták annyira a munkát, és nem volt sok esély arra sem, hogy a gyerekeik tovább akarják vinni a földiás zöldségtermesztést. A piaci gombások mind azt mondták, a gombával nincs akkora „hajtás”, mint a paradicsommal vagy a paprikával. Ez idővel be is bizonyosodott, hiszen a férj és a feleség a mindennapos munkákat maga is el tudja látni, a telepítésénél és a szedésénél van csak szükségük a gyerekeikre és külső munkaerőre.

A Szalma család laskagombát termeszt, zsákos termesztési módszerrel. 1 fóliát alakítottak át gombatermesztő hajtatóházzá. A fólia duplafalú a jobb hőmegtartó képesség miatt. A laskagomba a félhomályt szereti. Ezért a dupla falú fóliákat úgy kellett kialakítani, hogy árnyékolhatók legyenek. Kezdetben, amikor még nem lehetett füst színű fóliát kapni, akkor nitrohígítóval felvitt kályhaezüsttel vagy fekete akril festékkel festették be a belső fóliafalat kívülről. Azóta már kapható fűrt színű fólia is és inkább azt használják. A laskagomba hajtatóházban való termesztése magyar szabadalom.⁶⁶³ A termesztéshez előkészített, becsírázott zsákos anyagot a Szalma család egy erre szakosodott vállalkozástól szerzi be Kecskemétről.⁶⁶⁴ Nekik nincs saját zsákoló gépük, mert annak az ára másfél millió forint lenne. Ők egész évben folyamatosan termelnek, így 4-szer kell újra telepíteni a zsákokat a fóliákban, a gomba tenyészideje ugyanis 2-3 hónap. 10 hónapon keresztül használják ki a fóliát, július-augusztusban nem termelnek, mert akkor nehéz lenne a túlmelegedéstől megóvni a gombát, és nincs is akkora kereslet rá. A fóliában raklapokból, deszkákból kialakított padozatra állítják a gombás zsákokat, úgy, hogy mind a két oldaluk hozzáférhető legyen. A fóliában 3 sor ilyen padozat van, köztük 50-60 centiméter út a locsoláshoz, szedéshez. Az igazán nagy termelők, akik nagyban viszik, azok olyan polcrendszerre állítják a gombákat, hogy egymás fölé 2-3 zsákot is tesznek. Ezt Szalmáék azért sem alkalmazzák, mert így nehezebb lenne a szedés és az öntöző rendszer kialakítása. Az 50 méter hosszú fóliába 300 laskás zsák kerül 3 párhuzamos sorba. Tartalékként is rendelnek 10-20 zsákkal. 1 műanyag laskás zsák kb. 20 kilós és 65 centiméter magas, 50 centiméter átmérőjű. A zsákok a tetejükön teljesen zártak és az oldaluk van perforálva, ott vannak beoltva a gombafonalakkal, az oldalukon nő ki a gomba. A zsákokba hőkezelésen átesett szalmatörlemélke kerül a gomba szaporítóanyaga. Sok üzem a szalmát dúsítja még babszárral vagy lucerna örleményével is, mert az fokozza a tápanyagtartalmát. Régebben fatönkökön és kukoricacsutka örleménnyel töltött zsákokon

⁶⁶³ A gombatermesztésről: Szabó István 1986.

⁶⁶⁴ 2010-ben a becsírázott, beszóvetett zsákosgomba ára zsákonként 200 Ft. volt.

is termelték a laskagombát. A zsákok úgy vannak beoltva, hogy 2-3 hullámban lehessen szedni róluk a gombát. Szalmaék, még ha többbe is kerül, de nemcsak becsírázott, hanem átszővetett zsákokat hozatnak, mivel azokat már átszőtték a gombafonalak és hamarabb termőre fordulnak.

A gombatermesztésnél nagyon fontos, hogy nemcsak a fólia belsejét, de a környékét is jól meg kell tisztítani a különböző szerves anyagoktól, amelyek bomlás termékei megfertőzhetnék a gombát. Így Szalmaék még a fólia elegyengetett talajára, a padozatok alá is terítenek fekete fóliát. Az új zsákok berakása előtt egy magasnyomású készülékkel, amit eredetileg autómosásra használnak, forró vízzel átmosatják, fertőtlenítik a fólia alját és a falait. Utána még mészhidrátos oldattal is bemázolnak mindent az alaposabb fertőtlenítés érdekében. Nagyon-nagy figyelmet kell szentelni a zsákok szállításának is: semmiképpen sem ázhatnak meg, illetve amikor meg érkezik a szállítmány, rögtön be kell pakolni a zsákokat a fóliába, nehogy befülledjenek, vagy túlságosan lehűljenek és károsodjanak a gombák micéliumai. Sőt a zsákokat, amelyek fellazultak, vagy eldeformálódtak a szállítás során, újra kell kötni, igazítani, hogy ne legyenek lazák, túl levegősek. A Szalma család egyedül a zsákok beállításához fogad bér munkásokat, mert lerakodni és beállítani a 300 egyenként 20-25 kilós zsákot nagyon nehéz fizikai munka.

Amikor már a gombás zsákok a fóliába kerültek, a következő 4-5 hétben gondoskodni kell róla, hogy elég nedvességet kapjanak, hogy megfelelő legyen a hőmérséklet és a páratartalom. A gombának legjobb a porlasztós öntözés, ami egyszerre öntöz és párasít is. Szalmaék ezt csöveken vezetik végig a gombászsákok mellett. A párasítás érdekében a napi kétszeri öntözés nem elég, hanem az utakat is és a földet is locsolják, nedvesen tartják. A gombás fóliában a páratartalomnak 80%-osnak kell lennie. A fűtést egy vegyes tüzelésű karborobottal oldják meg, aminek külső fűtőháza van, a gomba nem viseli el a közvetlen meleget. A fűtőcsöveket a talaj közelében vezetik lent, a padozat alatt, így kevesebb a hőveszteség és a gombás zsákok közvetlenül, arányosan elosztva kapják a hőt. A gomba nem igényel túl meleget, 16-17 Celsius fokon adja a legszebb termést. Csak novembertől márciusig fűtenek rá, így a termesztése kevésbé költséges, mint a zöldségé.

A zsákok beállításától számított 3-4 héten belül törik át a zsák falát a kis gombák. A 2-3 hullámban történő éréskor kézzel és késsel történik a gombaszüret. Egy-egy érési hullám alatt 2-3-szor mennek piacra az áruval. Ha rendben folyik a termelés, évente 12 alkalommal kerül sor nagyobb, több napos gombaszüretre, ilyenkor a két felnőtt, más

területen dolgozó gyerekek és a menyük, vejük is besegít. Ezen kívül pedig a köztes időben ért, kisebb mennyiségű gombát a félegyházi piacra viszik. Az érett gombacsokor könnyen lepattan a zsákról, késsel csak a legalsó szennyezett termőrészt vágják le. A sokszor 1 kilogrammot is elérő laskacsokrot kisebb részekre szedik, hogy ne fülledjen be. Tartósabb így, kisebb csokrokban. Utána rögtön azokba a faládákba pakolják, kalappal felfelé, amelyekben szállítani fogják a piacra. Szalmáék egy zárt rakterű IVECO transporterrel piacoznak és a gombás ládák tetejére mindig egy-egy vékony kartonlapot raknak, hogy a gomba ne sérüljön a ládák egymásra pakolásakor. A kiskunfélegyházi és a budapesti-soroksári nagypiacra járnak árulni, Budapestre a férj, Félegyházára az asszony. A laskagomba nagy részét az export-import vállalatoknak dolgozó nagykereskedők vásárolják fel. A félegyházi piacon pedig a vendéglősök és a háziasszonyok.

A Szalma család gombatermesztése kapcsán meg kell említenünk, hogy amióta ezzel a gazdálkodási móddal foglalkoznak, még nem találták meg a módját annak, hogy a már elhasználódott, leszüretelt gombaszákokkal mit csináljanak. Így a művelés alól kivont összes földjükön már gombaszák-hulladéktároló van, a hol egymásra dobálva, halmokban rothadnak, mállanak a gombás zsákok. A hulladék lerakásért fizetni nem tudnak és nem akarnak. Eddig semmiféle közterület-felügyeleti figyelmeztetést emiatt nem kaptak és maguk is tanácstalanok, nem tudják kihez fordulhatnak majd, mit csinálnak majd akkor, ha a használt gombás zsákokkal az egész területük megtelt.

A fóliás virágkertészet és dísznövénytermesztés

A fóliások elitjét, krémjét a virágkertészek adják. A virágtermesztés rendkívül tökeigényes: drága a szaporítóanyag, fűtés nélkül elképzelhetetlen a termesztés, a locsolásnál is csak az igényesebb csöpögtető rendszer felel meg, ha valaki nagyobb mennyiséget termel, akkor már kötőzőgép kell az igényesebb piaci megjelenéshez, szállítani csak zárt légterű, kellő belmagasságú transporterekkel lehet, amelyeknél jó, ha klímaberendezéssel vannak ellátva. Emellett a virág az egyik legigényesebb fóliában termesztendő növény, különleges szaktudást, gondozást, ápolást kíván. A vágott virág még ma is luxuscikknek számít, így termesztésével is csak nagyon kevesen foglalkoznak. Sőt az Unió csatlakozás következményeként egyre kevesebben.⁶⁶⁵ A hollandiai virágtőzsdéről hetente

⁶⁶⁵ A dísznövényágazat helyzetéről az ezredfordulón: Jámborné Benczúr Erzsébet – Szántó Matild – Retkes József 1999. 175-184.

hűtőkamionokkal érkező rózsza, szegfű, tulipán és gerbera szállítmányok elárasztották Magyarországot is. Kiskunfélegyházán és a környező településeken összesen így már csak 3 család foglalkozik a fóliázásnak ezzel az ágával.

Ha a zöldségtermelésre igaz, hogy a különböző növényeknek szezonjai vannak, akkor a virág és dísznövény kertészetre ez még fokozottabban érvényes. A virág termesztés tenyészidőszakát úgy kell beállítani, hogy a nagyobb virágajándékozási alkalmakra legyen vágható állapotban a virág. A legfontosabb virágajándékozási alkalmak a nők napja, anyák napja, a ballagások, a halottak napja és a nagyobb névnapok, például Mária, Katalin.

A virágkertészet Kiskunfélegyháza környéki történeti előzményeként meg kell említenünk, hogy több korai zöldségtermesztővel készített interjúból fény derült arra, hogy a két világháború között a palántanevelő üvegházakba szívesen ültettek rózsát, mivel az nagyon korán már virágot hozott, így borsos áron el tudták adni a félegyházi és a budapesti piacokon.

A szocialista korszakban a virágkertészetben az volt a jellemző, hogy az ország virágellátását néhány virágkertészeti nagyüzem biztosította, Kiskunfélegyházát és környékét a Sasad Téesz⁶⁶⁶ látta el virággal. Friss vágott virágot vásárolni pedig csak Kiskunfélegyházán és Kecskeméten lehetett.⁶⁶⁷ A szocialista korszak vége felé, az 1980-as évek második felében szinte minden faluban nyílt virágüzlet, ahol a vállalkozóbb szellemű virágüzletek maguk is belevágtak a virágtermesztésbe. A termeléshez szükséges eszközöket és szaporító anyagokat a már említett téeszek virágkertészeti nagyüzemeiben szereztek be.

Napjainkban a virágkertészek vagy szabadföldön természetesen virágot vagy fóliákban, üvegházakban, de sokan kombinálják is ezt a két módot, hogy még jobban tudják biztosítani a megélhetésüket. A fóliában, üvegházban természetesen legnépszerűbb vágott virágfajták: a rózsza, a szegfű, a gerbera, a tulipán, a kardvirág és a krizantém. A cserepes virágok közül a muskátli, az árvácska, a dáliafélék és a különböző sziklakerti növények. A fóliás virágkertészetek gyakran egészülnek ki tujafa teleppel és szabadföldi szárazvirág ültetvényekkel. Az 1990-es évek változásai azonban a legtöbb ilyen kertészetet tönkretették. Olyan mértékűvé vált a holland virágbehozatal és olyan alacsony árakat diktáltak, hogy a növekvő energia árak mellett a magyar termelők már nem tudták állni a versenyt. A virágüzletek ugyan megmaradtak, de a holland exportból vagy a piacon maradt

⁶⁶⁶ A Sasad Téesz központja Budapest, XI. kerületében volt.

⁶⁶⁷ Név nélkül. A Sasad Téesz virágkertészete. Kertészet és Szőlészet 1967. 16. évfolyam 17. szám 6-7.

magyar kertészetekből szereztek be az árut. Kiskunfélegyháza környékén is csak 3 olyan virágkertész család folytatja a termesztést, amelyik megtalálta a rést a piaci telítettség falán. Sőt ebből két család számára a fóliás virágtermesztés már nem kizárólagos megélhetési forrás, hanem kiegészítő jövedelem. Egy tiszaaipári család a saját virágüzlete számára folytatja kis mennyiségben a szegfűtermesztést. A két félegyházi család közül pedig az egyik erkélyre és ablakba szánt cserepes növényeket, valamint temetői és sziklakerti virágokat termel, a másik pedig kardvirág és krizantém-termesztéssel foglalkozik.

A 4 tagú félegyházi virágkertész családnál, Rózsaéknál⁶⁶⁸ már a férj szülei is fóliázással foglalkoztak, de ők még zöldséget termeltek. A fiatalember egyik nagybácsijának volt fóliás virágkertészete, oda járt Péter sokat segíteni és megtetszett neki ez a munka. Péter 1992-93 táján önállósult és kezdett saját maga fóliás virágkertészettel foglalkozni. Mielőtt belefogott volna, már annyit hallott a hollandiai virágosokról, hogy elhatározta: neki is el kell jutnia oda. Egy a szülőfalujából oda kiköltözött református lelkészházaspár segítségével látogatott ki először Hollandiába, akik összeismertették olyan magyarokkal, akik 1956-ban disszidáltak ki és most fóliás zöldség illetve virágtermesztéssel foglalkoznak. Péter elbeszélése alapján a hollandiai magyar virágkertészek 8000 négyzetméteres üvegházakban termelnek, és a holland állam pedig rendkívül kedvező hitellehetőségekkel támogatja őket. Három év türelmi időt kapnak, mielőtt elkezdenék törleszteni a vállalkozási hiteleiket, amelyek kamata évi 2-3 százalék. Mint mondta, a hollandiai magyarok nem voltak olyan maguknak való, tudásukra féltékeny emberek, mint akikkel idehaza találkozott. Sok mindenbe beavatták, sok mindenben segítettek, hogyan induljon el. Péter ma is úgy tartja, hogy annak ellenére, hogy az ő fóliás gazdálkodása nem számít a legkorszerűbbnek, azért tud sikeresen termelni, mert követi a hollandiai virágpiaci által diktált trendeket, divatokat és rögtön le tudja reagálni őket. Míg a többiekhez általában csak később, közvetítőkön keresztül jutnak el ezek az információk.

A virágtermesztés a Rózsa családban idővel csak kiegészítő foglalkozássá vált. A hollandiai kapcsolatokra építve létrehoztak egy export-importvállalkozást is: használt autót, műszaki cikkeket és bútorokat hoznak be Magyarországra és értékesítenek. Mint mondják, jobbnak látták, ha más irányba is fordulnak, mivel egyre világosabb lett a számukra, hogy kizárólag a fóliás virágtermesztésből nem lehet egy négytagú családot fenntartani, de nagyon jól jön a virágszezon végi pénz egy összegben.

⁶⁶⁸ A család kérésére fiktív megnevezést használok a jelölésükre.

A világ vágott virág és dísznövénytermelésének központja Hollandiában van. A holland piac diktálja a trendet, az éppen divatos virágfajtákat, színeket. A legújabb nemesítések ott jelennek meg. Rózsák is a hollandiai magyar virágkertészek tanácsára döntöttek úgy, hogy azt a két virágfajtaját kezdik el termesztetni, amit Hollandia nem tud exportálni. Az egyik ilyen a kardvirág, ami egy óriási tömegű, nehezen szállítható virág, a másik pedig az óriás, egyszálas krizantém. Ennek pedig az a tulajdonsága, hogy a virágfejen a szirmok úgy épülnek egymásra, egymás mellé, ha egy szirm megsérül és lepottyan, „leszalad” az egész virágfej, lecsupaszul, így csak nagyon veszteségesen vagy egyáltalán nem szállítható. A legtöbb magyar virágkertész most ezzel foglalkozik. A magyar „virágos társadalom” csúcára 2000 után a különleges, drága virágokkal, így a papagájvirággal, a liliummal és a flamingóval foglalkozó termelők kerültek. Ezek is a szállításra érzékeny virágok közé tartoznak, nehezebb őket Hollandiából behozni. A virághagyma termesztéssel már közülük is csak nagyon kevesen foglalkoznak, mert az még egy óriási plusz beruházást igényel. A virághagymát felszedés után csávázni kell és egy állandó, optimális páratartalmat és hőmérsékletet biztosító helyiségben kell tárolni. A papagájvirág, a flamingó és a lilium termesztéséhez már komoly üvegházrendszerek vagy műanyag Filclair-rendszerek szükségesek, a szállításukhoz pedig nagy belmagasságú hűtőcsovik. A virágosok többsége Szeged, Kecskemét és Budapest környékén termel.

A kardvirág- és krizantémtermesztéssel foglalkozó Rózsa családnak 3 darab 500 négyzetméteres duplafalú fóliája van. Azok, akik úgy, mint ők, ugyanabban a fóliában termelnek minden virágot, egy éven belül két virágkultúrát tudnak váltani. A kardvirág gumókat és a krizantém töveket is Hollandiából szerzik be. Mint mondják, ez a garancia arra, hogy eladható lesz az árujuk, a holland virágmagpiacon ugyanis mindig az éppen aktuális szín- és fajta divatot lehet megvásárolni. Ezeknek a szaporítóanyagoknak egyetlen hátránya, hogy nem a magyar klimatikus viszonyokra vannak kinemesítve, így kicsit többet kell velük kísérletezni, hogy eltalálják az optimális víz-, hő-, és tápanyag igényüket. A holland piaccal való kapcsolat óriási előnye még, hogy Rózsák felkerültek egy olyan mezőgazdasági internetes hírlevélre is, amely segítségével sok hasznos gazdálkodási tanácsot, prospektust kapnak.

Gazdálkodási telephelyük a város szélén található, ami már tanyás övezetnek számít, ők viszont bent laknak a városban. Véleményük szerint ez elég szerencsétlen helyzet, mivel nagyon költséges, hogy szezon alatt naponta többször is ki kell oda autózniuk. Előbb-utóbb szeretnék a telephely mellé házat is építeni, hogy ne kelljen

annyit ingázníuk. Az általuk termelt a kardvirágnak és a krizantémnak is körülbelül 3 hónap a tenyészideje. A kardvirágot február közepén, végén ültetik, és az általános iskolai ballagásokra, májusra „kész kell neki lennie.” Az ültetés mindkét növénykultúra esetében kézzel történik. A földiák kitakarítása, a kardvirág szezonra való előkészítése januárban kezdődik. A Rózsa család 2000-ig rotációs kapával ásta fel a földiák földjét, akkor vásároltak egy kis traktort, ami befér a földiák alá, azóta azzal végzik ezt a munkát.

A virágkertészet esetében még a zöldségtermesztésénél is nagyobb szerepe van a kézzel történő munkavégzésnek, az állandó, megbízható és finomkezü bér munkaező megtalálásának. A földiákban termelhető növények közül a virág a legserűlékenyebb, a legtöbb figyelmet igénylő. A virágosok minden más földiáknál jobban törekednek az állandó, hosszú távú munkakapcsolat kialakítására, a távolabbi családtagok, nagyszűlők, testvérek, rokonok bevonására. A virágosok magasabb bért és családiasabb hangulatot igyekeznek biztosítani a munkásaiknak, hogy megtartsák őket. Rózsaékknál 2004-ben ez így nyilvánult meg: *„Mi 450 Ft-os órabért fizetűnk, a zűdségesekeknél meg 360-at lehet kapni óránként. Ha dűmping munka van, akkor még ennél is többet adunk. Kávával megkínálom őket, üdűtűt, ásványvizet kapnak, megkínálom őket, vihetnek virágot is. Ha elfogy a pénzűk, kisegűtűk őket. Enni nem adunk nekik, ők hoznak és ott megehetik. Kűlcsűn is adunk nekik, de azt meg legtöbbszűr nincs szűvűnk levonni a bérűkbűl, mert akkor alig marad valami a betevűre. Románokat mi nem is merűnk alkalmazni, bent a virágok kűzt, csak ha földiák takarítás van, vagy ilyesmi.”*

A földiák virágtermesztés esetében is fontos a jű talajfertűtlenítés és tápanyagpűtlás, mivel gyomirtűzni csak korlátozott mértékben lehet a virágokat, túl érzékenyek rá. Rózsaék inkább gyomlálnak, nem gyomirtűzzák a kardvirágot, a krizantémot pedig nem is lehet. A virággondozáshoz szűksűges anyagokat, permetszereket nagyrűszűt Hollandiában és a szűgetszetmiklűsi virágpiacn, illetve a fűlegyházi és kecskeméti Agroker boltokban szerzik be. A virágok növényvűdelménél legszűvesebben a fűstpatronos szereket alkalmazzák, amelyek egyenletesen oszlanak el a földiákban és a használatuk egyszűrűbb, így kevésbé ártalmasak az egűszsűgre. A permetezést, a fűstpatronok kihelyezését mindig a fűrűj végzi. Péter igyekszik minél több növényvűdelmi szakkűnyvet beszerezni és növényvűdelmi kérdéseknben sosem kér tanácsot más virágosoktól, mert *„arra elég volt egyszűr nagyon ráfűzni.”* Sűt úgy gondolja, hogy a piacon hallott hírekbűl jű hármategűyet kell összevetni, hogy reális legyen az informácűi az új szerekrűl, eljárásokrűl. *„A virágos-társadalom, akik virággal foglalkoznak, azok olyanok, hogy nem szűvesen adják át*

a másíknak a tapasztalatokat. Nagyon sokan csinálják és senkinek nem érdeke, hogy a másíknak is jó minőségű virága legyen. Inkább megtartják a tapasztalataikat, megtartják a titkukat.”

Rózsák nem alkalmaznak állandó fűtést a virágra. Van egy belső fekete energiaerőjük, amivel szabályozzák a hőmérsékletet, az erősebb fagyok idejére pedig hőlégbefúvó berendezést kölcsönöznek, azzal fűtenek a virágra. A virágtermesztésnél az ültetés és a gyomlálás mellett nagy kézimunkaerőt igénylő feladat a kacsolás, vagyis az oldalhajtások eltávolítása és természetesen a szedés. A kardvirágot tövestől húzzák ki a földből és utána, metszőollóval vágják le a gumóját. A krizantémot pedig egyből metsző ollóval vágják le, egyenként. Péterék már pontosan tudják, hogy egy-egy fóliában kb. 26 ezer szál virág van. A szedést a csokorbakötés és a piacra való előkészítés követi.

A kardvirág-piacon a legnagyobb konkurenciát a szabadföldön termelő kardvirágosok jelentik, akik több hektáron termelik a virágot és minden évben új földbe vetik. Szűz földeket bérelnek, aminek következtében nagyon szép lesz a viráguk. Ők nagyon leszorítják az árakat és túltermelést idéznek elő. Mellettük Rózsák csak úgy tudnak fennmaradni, hogy hajlandók Hollandiában a legdivatosabb színű és fajtájú szaporító anyagot megvenni és a legjobb minőségű virággal állnak elő. Persze minden igyekezetük ellenére volt már olyan, hogy a 2000-ben a holland piacon divatosnak számító barackvirágszínű kardvirággal próbálkoztak, de az itthon csak nehezen volt eladható, majdnem a nyakukon maradt. A másik erősségük pedig az áru esztétikus előkészítése a piacra, a kötözéshez nagyon értenek és azon rengeteg múlik. Hollandiából hoztak kötözőgépet, amit aztán átalakítottak a saját igényeiknek megfelelően. *„Mert ha a virág szépen van kötve, a csúnyábbat is el lehet adni. A férjem mesélte, hogy sokszor már nagyobb kardvirágosok is odamentek hozzá és nézték a virágunkat, hogy hogyan lehet ennyire szépen bekötni. Ezt mindig szépen meg is dicsérik. Sokat próbálkoztam, kísérleteztem, mire rájöttem, mitől lesz szép. Ügyelek rá, hogy az alsó bimbók egyvonalban kezdődjenek, alulra rakom a bimbósabbakat, felülre a nyitabbakat. A nagybanira a többi virágot húszasával kell kötni, de a krizantémot és a kardvirágot azt pedig tizesével, mert olyan óriásiak és nehezek.”*

A kiskunfélegyházi virágkertészek, így Rózsák is Szigetszentmiklóson, a Flórahungária, illetve Budaörsön a Floracoop elnevezésű nagybani virágpiacon értékesítik a virágaikat. A Flórahungária piac Kft.-ként működik, aminek több száz virágos mellett Rózsák is tulajdonosai. Az évi bérleti díj befizetéséért elárusító helyet kapnak, amivel

szabadon rendelkezhetnek. Mivel Rózsáék szezonális virágtermesztéssel foglalkoznak, a köztes időre ők is kiadják bérbe a helyüket. Ez azért is praktikus, mert ha odaengednek valakit, annak az áruválasztéka mintegy kiegészíti az övékét, és a vevőkörük is közössé válik.

Szigetszentmiklóson minden hétfőn és csütörtökön nappali piac van, ami délelőtt 10 körül elkezdődik és délután 4-5-ig tart. Ez a drágább piac, ide a szebb árut is viszik, mert ide járnak a nagykereskedők és a menőbb virágboltosok. Budaörsön csak éjszaka van piac, délután 3-kor kezdődik és hajnali 4-5-ig tart. Ide a kiskereskedők járnak és a kisebb virágboltosok. A virágosok és a kereskedők, virágboltosok közt természetesen itt is érdekellentét feszül: a virágosok drágábban, a kereskedők olcsóbban szeretnék a virágot megvenni. Rózsa Péter szokta is mondani a piacon, ha valaki drágállja az árat, ami a virágért kér: *„Csókolom nem kellene a 100 forintos virágot 250-ért árulni, akkor nem lenne magának se drága. (...) Van amelyik kereskedő olyan durván alkudozik, hogy kinyílik a bicska a zsebemben, mert hát én dolgoztam vele, de a nagy pénzt ő akarja leszakítani róla.”*

A virágos családok életében fontos programok a Budapesten megrendezett évi virágkiállítások, valamint az időjárás jelentések. *„Mindig szoktunk imádkozni, hogy október közepén legyen egy jó erős fagy, mert akkor elfagy az öreg nénikéknek a krizantémjuk és fix hogy jó szezonunk lesz.”* A Kiskunfélegyáza környéki virágosok látva a piaci viszonyokat már nem akarják növelni a gazdaságaik területét. A fejlesztési céljuk az, hogy megkönnyítsék a munkájukat és szép, jó minőségű, eladható árut termeljenek. Gyermeküknek is más jövőt szánnak.

A fóliás gazdálkodás és a környezet kölcsönhatása

Az egyik fóliás gazda, mikor megkérdeztem, miért fogott bele ebbe a gazdálkodási módba, a következő választ adta: „*A fólia alatt nem befolyásol a természet. Én befolyásolom a virág fejlődését, és ha jól gondolom, learathatom a munkám gyümölcsét.*” A fóliázás kapcsán rendkívül tanulságos megvizsgálni e termelési módnak a környezethez való viszonyát. Ez egyrészt azért érdekes, mert amíg a hagyományos paraszti gazdálkodás a természet rendjét követve, ahhoz alkalmazkodva zajlott, a fóliázásban amennyire csak lehet, igyekeznek kiiktatni a természetes környezetet és mesterséges körülmények közt termesztik a növényeket. Ennek következményeként a természettel való kapcsolat felbomlik és ez számos környezetvédelmi problémát is okoz.

Másrészről a paraszti gazdálkodás egyik alapvető jellemzője volt, hogy a hozzá szükséges tudást döntő részben a természet megfigyeléséből, tapasztalati úton szerezték, „ki volt próbálva”. A gazdálkodók igyekeztek olyan módszereket alkalmazni, aminek működési elvével tisztában voltak. A modern gazdálkodásban, de kiváltképpen a fóliázásban ez az egyensúly felbomlott. Sok olyan, a kor csúcstechnológiáját képviselő munkafolyamat, munkaeszköz van, amelyet átvesznek, használnak ugyan a fóliások, de működési mechanizmusával, használatának hosszútávú következményeivel már nincsenek tisztában. Ez különösen a műanyag fóliára igaz, mivel a mű-anyagok közül a fólia volt az, amellyel először és legnagyobb tömegben találkozott a paraszti gazdálkodás.⁶⁶⁹ Úgy gondolom, ebben az összefüggésben még nyugodtan használható a paraszti gazdaság kifejezés, hiszen az 1970-as évek fóliázói, akik elsőként találkoztak ezzel az anyaggal, még paraszti, utóparaszti gazdálkodók voltak.

A műanyag fólia, mint új anyag a gazdaságokban

A műanyagok megjelenésükkel némiképp zavart okoztak a parasztgazdaságokban. Mégpedig abban a sajátos rendszerben, amelynek az volt a lényege, hogy alig keletkezett hulladék. Nem dobtak ki semmit, mert aminek csökkent az értéke, azt másodlagos vagy akár harmadlagos funkcióban is felhasználták. Amikor pedig már semmire sem volt alkalmas, még akkor is hasznosult valamilyen formában: tüzelő, állati eledel vagy trágya

⁶⁶⁹ A műanyag megjelenéséről a kertészetben: Dr. Somos András 1958. Kertészet és Szőlészet II. évfolyam 6. szám 8-9. oldal.

lett belőle. Kezdetben a műanyagokat is próbálták beintegrálni ebbe a rendszerbe, így keletkeztek a kábelhéjjal befont üvegek, a tejeszacskóból kötött cekkerek és lábtörlők, a raklapokat összefogó műanyag szálakból a kosarak.⁶⁷⁰ Kimosták a műanyag cukroszacskót és megszáritva diót, vetőmagokat raktak bele. Ebben a rendszerben a kertészeti műanyagfólia sorsa is hasonlóan alakult. Amilyen formában és ameddig csak tudták, igyekeztek újrahasznosítani. Ékes példa erre a kertészeti műanyagfólia „építőanyagga” válása. Ennek első lépéseként nemcsak a zöldségtermesztésre és palántanevelésre használták a fóliasátrakat, hanem munkatérnek is. Itt zajlott le az áru előkészítése a piacra. Emellett a régi, kisebb fóliasátrokban kezdték el tárolni a szerszámokat, a fóliázáshoz szükséges eszközöket. Még ennél is tovább lépve: ebből készítettek garázst a kistraktornak. A fóliát használták a locsoláshoz ásott víztározó gödrök kibélelésére is.

Gyakori volt, hogy a néhány év használat után előregedett a fóliát a rokonság vagy a szomszédság elkérte és a fóliasátrak mintájára szerszámokamrát készített belőle magának. Ahol fűszerpaprikát termeltek, ott a fóliából készült sátor jól betöltötte a szikkasztó helyiség szerepét is. A paprika fűzése ugyanis könnyebb, ha a szedés után még legalább egy hetet szikkasztják, akkor felpuhul a szára és könnyebb fűzni. Ilyenkor, a szikkasztásnál nagyon fontos, hogy a paprikát ki lehessen teríteni egy olyan helyre, ahol nem éri az eső. Ez a nagy, fedett színszerű épület legolcsóbban műanyagfóliából volt elkészíthető.⁶⁷¹

Ez az olcsó és könnyen használható „építőanyag” gyorsan népszerű lett. Így a zöldségtermesztéssel egyáltalán nem foglalkozó emberek is szívesen készítettek garázs céljából fóliasátrat. Különösen a fuvarozóknál, kamionsofőröknél volt népszerű, hiszen egy kamion befogadására alkalmas nagy garázs építése egyébként elég komoly beruházást igényelt volna. Egyes helyeken még tyúkol is készült fekete fóliából, amit házilag béleltek ki aztán szalmával. Idővel pedig a másik intenzív gazdálkodási ágazat, a libázás találta meg a fóliában az építőanyagát. A vályogból épített náddal fedett libatartó hodályokat a szimpla, vagy dupla fóliából készített libatartó fóliasátrak váltották fel. Ezek gyorsan felépíthetőek és jól tartják a meleget. A libások rendszerint nem áttetsző, hanem szürke vagy füstszínű fóliával borított fóliasátrakat használnak a libanevelésre.

A fólia előregedésének és elhasználódásának viszont van egy olyan fázisa, mikor már nem hasznosítható tovább, millió apró darabra széttöredezik. Ekkor a legtöbben

⁶⁷⁰ A budapesti Néprajzi Múzeum 2006. április 27. és 2007. február 4. között rendezett kiállítást a műanyagról, mint a kultúránk részéről, amelyről katalógust is adott ki: Fejős Zoltán – Frazon Zsófia (szerk.) 2007.

⁶⁷¹ Saját gyűjtés: Bihar István szül 1953. Kunszállás.

elégetik, ami mérgező gázok felszabadulásával jár, vagy sorsára hagyják és szétmálva mérgezi a talajt. A fóliások nagy része erről azonban semmiféle tudással nem rendelkezik és semmiféle ismeretterjesztés nem folyik erről. Mai fogalmainkkal élve a fólia veszélyes hulladéknak számít. A gazdálkodók a nem megfelelő kezelés mellett a régi fóliadarabokkal káros anyagokat juttatnak abba a földbe, amelyben aztán élelmiszert termelnek. Az időjárás viszontagságaitól és a rozsva marásától szétszakadozott fóliák veszélyes hulladékként való kezelése mindmáig nem megoldott. A fóliások nem tudják, miként lehetne begyűjteni újrafeldolgozásra vagy biztonságos megsemmisítésre a polietilén fóliákat. Jobb híján addig is kihordják a szemételepekre vagy elégetik.

Ez a folyamat a túlzott vegyszer és műtrágyahasználattal együtt odáig vezetett, hogy a talajelemzéssel foglalkozó szakszolgálatok az ezredfordulón már egyre gyakrabban adtak ki olyan szakvéleményeket, hogy a talaj olyan mértékben kimerült és szennyezett, hogy nem alkalmas a termelésre. Ennek következményeként sokan a talaj nélküli, gyapotkockás vagy termőkonténeres termesztésre álltak át. Ezek a fóliás vállalkozók már tényleg nem nevezhetők földművesnek: termelésüknek semmi köze a földhöz. És mi van azokkal, akik sohasem kényszerültek még rá, hogy talajminta vizsgálatot kérjenek?

A vegyszer használat

A másik ilyen probléma, amely a fóliás termelési mód Achilles-sarkának is tekinthető, a növényvédelem. A fóliázásban itt érhető tetten leginkább, hogy a termelők már nincsenek tisztában a rendelkezésükre álló termelési eszközök használatának hosszú távú következményeivel, a csúcstechnológiát nem tudják a tapasztalati úton megszerzett tudásukkal követni. A fóliázás során a növényt számos hiánybetegségtől, kártevőtől meg kell óvni, hogy sikeres lehessen a termelés, biztos a haszon. A növényvédelemnél viszont rendkívül elővigyázatosnak kell lenni, hiszen a használt szerek mind a termelő, mind a fogyasztó egészségét veszélyeztethetik, ha nem az előírásoknak megfelelően használják őket. Egyrészt a fóliások által alkalmazott vegyszerek nagy részét nem is a fóliás termesztés céljainak megfelelően fejlesztették ki, hiszen a zárt légtérben sokszorosára hatványozódik a hatásuk. Másrészt nem is minden termelő rendelkezik a biztonságos vegyszerhasználathoz szükséges megfelelő háttértudással. Például alapvető lenne, hogy a permetezésnél, a termelő védőruhát, gázálcot viseljen, és a permetezés után azonnal ruhát cseréljen és a tisztálkodásról se felejtkezzen meg, mivel a vegyszerek bőrön keresztül is

felszívódhatnak, belélegzésükről nem is beszélve. Permetezés előtt és után pedig szigorúan tilos az alkoholfogyasztás, mivel egyes növényvédő-szerek különlegesen jól oldódnak alkoholban.⁶⁷² Ezzel szemben az 1990-es évek elejéig, a legtöbb termelő felesleges időpocsékolásnak érezte a folytonos átöltöztetést, és a gázálarccal sem akarták „kinevetetni” magukat, ezért inkább csak kendővel kötötték be a szájukat permetezéskor, és az utána szükséges ruhacsere is gyakran elmaradt. A szabályok be nem tartása az 1990-es évekre már számos egészségkárosodást okozott, sőt halálos áldozatokat követelt. Ahogy mondani szokták, nem sok nyugdíjas föliást látni. Például az egyik, negyven év körüli kunszállási föliás gazda 1996-ban bekövetkezett korai halála kapcsán kiderült, hogy lebontatlan vegyszermaradványokat is találtak a szervezetében, míg egy másik petőfiszállási fiatalasszonynál a föliásáturnak a permetezés utáni nem megfelelő szellőztetése majdnem maradandó látáskárosodást okozott. Arról nem is beszélve, hogy az így halmozódó káros hatások következményei majd csak évek múlva fognak ténylegesen megmutatkozni.⁶⁷³

Az érem másik oldalán pedig a fogyasztó kockára tett egészsége áll. Mivel a termelő biztosra akar menni az áru minőségét illetően, esetenként jóval többször permetez a szükségesnél. A lelkiismeretes, szabályokat betartó termelők mellett vannak olyanok is, akiket a permetezés után megszabott várakozási idő sem tart vissza attól, hogy a biztonság kedvéért újra permetezzenek, de amennyiben a két permetezés között nem telik el elegendő idő, a növényből nem tudnak kiürülni a vegyszermaradványok, és felhalmozódnak benne. Nem is beszélve arról, hogy az egészségügyi várakozási idő mellett létezik egy munkavédelmi várakozási idő is a permetszereknél,⁶⁷⁴ amelynek a lejártá előtt nem tanácsos a munkavégzés a föliában, ennek létezéséről sokáig egyáltalán nem is tudtak. Az 1990-es évek derekán egy müncheni kereskedő vállalkozást készült alapítani primőr zöldségek exportálására a környékből. A kereskedelmi kapcsolat létrejötté a laborvizsgálatokon bukott el, ugyanis a zöldségek a megengedettnél több vegyszermaradványt tartalmaztak.⁶⁷⁵ A másik ilyen tanulságos adat, hogy az újszülötteket elbocsátó kórházi zárójelentésekben állandó jótanácsként szerepel az a záradék, hogy kisgyermekeknek ássott kutak vize és föliában termelt zöldség adása tilos.⁶⁷⁶

⁶⁷² Agárdi Antal szül. 1967. föliázó agrár-vegyészmérnök, Kunszállás közlése alapján.

⁶⁷³ Az 1970-es években a föliázásba kezdő, azóta már elhalálozott gazdák között gyakori halálok volt a májrák, a családtagjaik elmondása szerint.

⁶⁷⁴ A szabályos vegyszerhasználatról: Somos András - Koródi László - Turi István 1980. 194-205. és Turi István 122-140.

⁶⁷⁵ Saját gyűjtés: Bokor József szül. 1946. Kecskemét, agrármérnök szíves közlése alapján

⁶⁷⁶ Ennek két fő oka van: az egyik a fényszegény időszakokban a növényekben felhalmozódó nitrát, a másik pedig a túlvegyszerezettség.

A különböző civil mozgalmak és környezetvédelmi szervezetek szinte minden egyes szezonban hadjáratot indítanak a magyar primőr zöltségek ellen, mondván, hogy azok tele vannak vegyszerekkel és a mesterséges termesztési körülmények miatt szinte nincs is tápértékük. Emögött a fóliások sokszor az exportőrök lobbí tevékenységét sejtik.

Öntözővíz

Napjainkban a Duna-Tisza közí gazdálkodókat foglalkoztató egyik legaktuálisabb téma Alföld elsivatagosodása és az öntözésre alkalmas vízkészlet kimerülése. A Homokhátság lassú, de folyamatos kiszáradása már az 1970-es évek elején elkezdődött.⁶⁷⁷ A kutatók ezt éghajlati tényezőkkel, pontosabban az éghajlatváltozással magyarázzák. A talajvízszint 25 év alatt helyenként csak 1-2 méterrel, de van ahol már 4-5 méterrel csökkent. Kiapadtak az ástott kutak, a csókutakat pedig egyre mélyebbre kell fúratni, egyre költségesebb a készíttetésük. Az ENSZ élelmezésügyi világszervezete, a FAO hosszú távú előrejelzésében a Duna-Tisza közét félsivatagi övezetté nyilvánította, sőt a borúlátóbb elemzések az elsivatagosodás veszélyét vetítik előre. A 2004-es esztendőben a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete Kecskeméten „Homokhátság” címmel Csatári Bálint vezetésével külön kutatási programot indított a Duna-Tisza közí Homokhátság környezeti konfliktusainak feltárása, köztük az öntözővíz hiányára.⁶⁷⁸

A talajvíz csökkenést a következő okokra vezetik vissza: a csapadékhiány, a rétegvíz kiemelés, a közvetlenül a talajból történő vízkivétel, a tanyákon ástott kutak, a korszerűtlen belvízelvezető hálózat. Ez a hálózat ugyanis a vizeket teljesen levezeti, nincs visszatartási lehetőség a száraz időszakra. A Duna és a Tisza vízbőségének kihasználatlansága. Közvetett módon a mezővédő erdősávok kiirtása is hozzájárul a vízhiányhoz, ugyanis a szél szárító hatása így nem tud mérséklődni. A vízkészletek kimerülésért sokan felelőssé teszik az engedélyezetlen csókút-fúratásokat és a szabályozatlan és korlátlan mértékű öntözést.⁶⁷⁹

A kiszáradás következtében a homokos talajra hulló csapadék, illetve öntözővíz nagy része gyorsan a gyökérzóna alá, a növények számára hozzáférhetetlen mélységbe szivárog. Így annak ellenére, hogy csökken az öntözővíz mennyisége, még fokozottabb

⁶⁷⁷ Az öntözés jelentőségének történetéről: Palov József 1985.

⁶⁷⁸ Csatári Bálint 2004. 3-6.

⁶⁷⁹ Pálfi Imre 1994.

öntözésre volna szükség. Ezért kétségesse vált, hogy az olyan vízigényes mezőgazdasági kultúráknak, mint a földművelésnek meddig van jövője a Duna-Tisza között.⁶⁸⁰

A megoldást a szakemberek a következőkben látják: a Duna-Tisza csatorna megépítése víztározókkal, belvízelvezető zsilipek és tározók létesítése, szigorúbb engedélyeztetés és ellenőrzés a magán kutak fúratásakor, tisztított szennyvízzel való öntözés, valamint a víztakarékos csepegtető öntözés széles körű elterjesztése.⁶⁸¹

⁶⁸⁰ Csatári Bálint 2004. 3-6.

⁶⁸¹ Kovács András Donát 2004. 6-11.

A fóliás zöldségtermesztés társadalomnéprajzi vonatkozásai

A közel másfél évtizede, amióta néprajzi szempontból vizsgálom a fóliás zöldségtermesztést egyértelmű volt számomra, hogy a kutatás során nem lehet, nem érdemes elválasztani egymástól a gazdaság- és társadalomnéprajzi kérdéseket. Annak ellenére, hogy a kutatásom fő célja a fóliázás gazdaságnéprajzi vonatkozásainak feltárása volt, folyamatosan jöttek szembe a társadalomnéprajzi kérdések, amelyek megválaszolása elől nem térhettem ki. Idővel meggyőződésemmé vált, hogy a fóliások világa nem ismerhető meg a társadalomnéprajzi szempontok figyelembe vétele nélkül. A következő fejezet címéül a Társadalomnéprajzi vonatkozásokat adtam, mert tisztában vagyok vele, hogy a Kiskunfélegyháza környéki fóliás zöldségtermesztők társadalomnéprajzi vizsgálata nem merülhet ki ennyiben, amit ez a dolgozat tartalmaz. A következő fejezet csak azokat a főbb társadalomnéprajzi kérdésköröket tartalmazza, amelyekkel a gazdálkodási mód kutatása állított szembe.⁶⁸²

Fóliázók vagy fóliások? A fóliás kertészek a helyi társadalomban

A Kiskunfélegyházán és környékén kialakult fóliás zöldségtermesztés társadalomnéprajzi vizsgálata során az első kérdésfeltevésem az volt, létezik-e egyáltalán fóliásnak nevezett társadalmi csoport, és ha igen, kik azok? Ennek megállapításához két újabb kérdésfeltevéssel közelítettem. Egyrésztől kíváncsi voltam rá, hogy maguk a fóliában korai zöldséget termelők minek tartják magukat? Másrésztől a kívülállók, a faluközösség hogyan látja őket? A kérdést minden egyes fóliázással foglalkozó gazdálkodónak, családtagjaiknak és munkásaiknak feltettem, valamint a velük egy településen élő, fóliázással nem foglalkozó, úgynevezett kívülállóknak is. A válaszokból az derült ki, hogy mind a települések lakói, mind a zöldségtermesztésben a fóliát alkalmazók a fóliás elnevezést használják ennek a gazdálkodói csoportnak a megnevezésére. Az interjúkból az is kiderült, hogy nem mindenki fóliás, aki fóliában zöldséget termel. Aki csak 1-2 kisebb fóliában termel zöldséget azért, hogy kiegészítse jövedelmét, azok a közösség szóhasználatában fóliázók. Tőlük megkülönböztetve fóliásoknak csak azokat nevezik, akiknek a fő foglalkozása ez, és legalább 3-4 nagyobb fóliasátorban termelnek. Nem nevezik fóliásnak

⁶⁸² Az intenzív zöldségtermesztők körében a rendszerváltozás után bekövetkezett társadalomnéprajzi változásokról, a makói hagymatermesztők esetében: Medgyesi Konstantin 2001. 151-186. A kiskaniszaai „sáskákról” pedig: Molnár Ágnes 2005a 190-217. 2005b 127-138. 2005c 221-238.

azokat sem, akik alkalmazzák a földiát, de nem zöldséget termelnek benne. A földiában virágot termesztők a virágosok, a gombatermesztők a gombások.

Az interjúk másik fontos tanulsága volt, a gyakran használt „mi földiások” szókapcsolat, és az olyan típusú megállapítások, amelyek arra utalnak, hogy létezik ebben a gazdálkodói közösségben csoporttudat: a közös sors, közös értékrend vállalása. A kívülállók részéről az egyik legmeggyőzőbb bizonyíték volt, hogy csoportként kezelik a földiásokat a sztereotípiák megléte. Ilyenek például: *„a földiások tehetősök, rosszul fizetik a munkásaikat, és látástól vakulásig dolgozva nem is tudják élvezni a munkájuk gyümölcsét.”*

A másik fontos társadalom néprajzi kérdés volt, hogy kikből lettek a földiások, milyen családi indíttatású, milyen vagyoni helyzetű, iskolázottságú emberekből áll ez a csoport? Vannak-e közös ismérvek? A szakirodalmi adatok és a saját kutatásaim is arra mutattak rá, hogy Kiskunfélegyházán és környékén a piacra termelő korai zöldségtermesztésbe azok a volt irredemptusok, zsellérek, dohánykertészek fogtak, akiknek vagy csak nagyon kicsi földjük volt, vagy nem is volt, hanem bérelni kényszerültek. Ezt a kis területet, ami általában könnyen felmelegedő homoktalaj volt, a lehető leghatékonyabban szerették volna kihasználni, ezért munkaigényes és speciális tudást igénylő zöldségtermesztéssel próbálták a földet kihasználni. Azok a kertészek, akik már a 19. század utolsó évtizedeiben felismerték a korai zöldségtermesztésben, különösen a félegyházi kispiros retekben rejlő lehetőséget, a kiegyezés után konszolidálódó gazdaság, a vasútvonalak kiépülése, a városiasodás és a jó exportlehetőségeknek köszönhetően az 1940-es évekre már jórészt kivergődtek a nincstelenségből. Anyagi gyarapodásukban az első világháború és a nagy gazdasági válság jelentett törést. Arra, hogy megtalálták a számításukat a korai zöldségtermesztésben az egyik legmeggyőzőbb bizonyíték, hogy a kiskunsági homokhátságnak erről a részéről nem vándoroltak ki az emberek és a városokban is csak az 1940-es években indultak munkát vállalni, már a kollektivizálás szellemét megsejtve. A kertészet egyes családoknál olyan anyagi gyarapodást is eredményezhetett, hogy nem egy esettel találkozunk, hogy a téesz szervezés időszakára a „bulgároskodó” egykori nincstelen zsellérből már „kulákgyanús egyén” lett. Hiszen a zöldségesek a haszonból stráfkocsikat, földet, állatállományt, szőlőterületet vásároltak. Az ő céljuk, eszményük is a család fenntartását biztosító, több lábon álló középparaszti birtok volt. A téesz szervezés aztán a maga sajátos eszközeivel az 1950-es évekre újra egyenlővé, egyenrangú téesztaggá tette a felemelkedés útján elinduló zöldségeseket a többi gazdálkodóval.

A szövetkezeti gazdálkodás korai időszakában, az 1950-es 1960-as években, sok helyütt a bizalmatlanság légköre vette körül az egykori zöldségeseket. A hivatalos agrárpolitika is az volt, hogy a kisüzemi gazdálkodással teljesen fel kell hagyni és a zöldségtermesztést nagyüzemi keretek közt, gépesítve szabad csak folytatni. Az, hogy ez nem lesz járható út, az 1960-as évek közepére bebizonyosodott. A kudarc okát abban látták, hogy nem szakemberek irányították a kertészeteket, valamint a nagyüzemi keretek közt nem tudták biztosítani a zöldségtermesztés munkaigényét. A változást a háztáji rendszer bevezetése hozta meg. A háztáji keretek közt termelt zöldség pedig újra differenciálta a zöldségesek társadalmát. Megjelent a műanyag fóliasátor és a vállalkozó kedv, a kertészeti tudás, a szorgalom és a lelemény újra az anyagi gyarapodás szolgálatába állt. Így az 1980-as évek végére a háztáji gazdálkodás keretein belül termelő föliások újra feltornázzák magukat a falvak legtehetősebb emberei közé. Új házaik, személygépkocsijaik, külföldi utazásaik vonzóvá tették gazdálkodási módjukat a többi ember számára. Sokukból lett tanácselnökök, tanácstag, az asszonyokból a szülői munkaközösségek elnöke. Nemcsak a földből élő téesztagok számára volt a kisüzemi föliázás jó lehetőség, de a falusi értelmiségiek és a városba ingázó ipari munkások számára is.

A téeszkek felbomlása, a privatizálás során megszűnő munkahelyek hatására sokan főállású föliázók lettek, őstermelői keretek közt foglalkoztak ezzel a tevékenységgel. Ekkor már inkább az volt a kérdés, hogy ki marad talpon, ki lesz sikeres, hiszen már nem volt megszervezve a termelés és az értékesítés, megszűntek a felvásárlások, a piac.

A korai zöldségtermesztés történetét végigkísérve a Kiskunfélegyháza környéki homokvidéken fontos tanulság, hogy a legsikeresebb termelők akár a 19. század végén, akár a háztáji termelés vagy a téeszkek felbomlása utáni szabadpiacos időszakban azok voltak, akiknél a szellemi tőke dominált. Ezt a kapcsolati tőke követte, vagyis, hogy valakinek mennyi ismerőse van, milyen gyorsan jut a fontos információkhoz? Még ha meglepő volt is egy-egy tanár család vagy kisiparos föliázásba fogása, amögött mindig volt a földművelő, gazdálkodó ősektől átmentett tudás, tapasztalat.

A föliások számára az ezredforduló is több kihívást hozott. Az idősebb generációk számára a „hogyan abbahagyni”, „átállni másra”, vagy a „kilépni ebből”, esetleg a „továbbadni” kérdése vált aktuálissá. A fiatalabb föliás gazdák is válaszút elé kerültek az uniós csatlakozással: vállalkozó válni, TÉSZ-hez csatlakozni vagy abbahagyni? A kérdésre a legtöbben még most is keresik a választ.

Napjaink minden tanácstalansága ellenére Kiskunfélegyházán és környékén a korai zöldségtermesztők és utódaik, a földiások a 19. század végétől napjainkig a társadalom meghatározó csoportját alkotják, akik egy sikeres életstratégiát mutattak a közösségnek, amely a tudásbeli tőkére és a kétkezi munkára épült. Vagyoni helyzetük, a saját gazdaságuk irányításának képessége, a piacokon keresztül szerzett világlátásuk a helyi közösségekben megbecsülést szerzett nekik. A közösség előljáróivá, tanácselnökökké, később polgármesterekké választották őket, a vizsgált terület képviselő testületeiben pedig a mai napig benne vannak. Nagyarányban kerülnek ki közülük az iskolákban a szülői munkaközösségek elnökei, de még az egyháztanácsok tagjai, vezetői is. Gyermekeik közül több jól képzett agrármérnök, falugazdász, településfejlesztő került ki. Az egyik legszemléletesebb sikertörténet, egy fiatal agrár-vegyésszmérnöknek a története, aki földiás család gyermekeként indult és ma Egyiptomban az egyik multinacionális cég kertészeti telepvezetője. Hetente repülővel ingázik Magyarország és Egyiptom között.

Természetesen arról sem felejtkezhetünk meg, hogy a társadalomtudósok: a néprajzkutatók, a szociológusok, az antropológusok, a gazdaságtörténészek, a gazdaságföldrajz kutatói és a településfejlesztők vajon kiknek, milyen társadalmi csoportnak tartják a földiásokat? Parasztnak, utóparasztnak, parasztpolgároknak, kistermelőknak, mezőgazdasági vállalkozóknak, földművesnek, élelmiszertermelőnek vagy csak egyszerűen vidéki népességnek?

Erdei Ferenc azon társadalom-tudósok közé tartozik, akik elsőként, már az 1930-as években kinyilatkoztatták, és közé tették, hogy a parasztleletforma válságban van. A Futóhomok című munkájában az „öntudatlan parasztlátszó” az „öntudatos polgárság” ellentétéként definiálta. Szerinte a nyugati társadalmakhoz viszonyítva Magyarországon a parasztság nemcsak egy foglalkozási ág, amelye egy rétege a polgári társadalomnak. Magyarországon parasztnak lenni egy állapot, amelyet meghatároz „a termelés nyűgéhez való kötöttség”.⁶⁸³ A Futóhomokban és más társadalomtörténeti írásaiban a Duna-Tisza közti kertes tanyák lakóiban már egy, az átlagostól eltérő paraszttípust látott, vállalkozó szelleműnek, nyitottságuknak köszönhetően. A Parasztnak című munkájában már a paraszti létforma egyik legfontosabb jellemzőjének az erkölcsé vált szakadatlan munkát tartja, a termelést, amelynek minden életmegnyilvánulás alárendelődik.⁶⁸⁴

Az elmúlt évtizedekben a társadalomtudósok, így a néprajzosok közül is sokan és sokféleképpen járultak hozzá ahhoz a diskurzushoz, amely a parasztfogalom

⁶⁸³ A Futóhomok című kötet hasonmás kiadása: Erdei Ferenc 1977a

⁶⁸⁴ Erdei Ferenc 1973. lásd még ezt a gondolatsort: 1980.

érvényességét, értelmezhetőségét helyezte a középpontba.⁶⁸⁵ A parasztság fogalmának a meghatározására alkotott definíció-kísérletek összességét tekintve a föliásokat már nem nevezhetjük parasztnak. Sárkány Mihály így foglalta össze a paraszt fogalom ismérveit: „*a parasztok mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és a termelő tevékenységüket olyan társadalomban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek a birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elcsajátítják.*⁶⁸⁶ Ezt a definíciót Szilágyi Miklós megállapítása több ponton is kiegészíti: „*mert a parasztot - történeti értelemben – nem csupán a föld és a termelőeszközök birtoklása-tulajdonlása, hanem életszervezésének és életminőségének egésze jellemezte.*⁶⁸⁷

Ezt az életszervezést és életminőséget érintő jellemzőket az 1980-as évek tévesparasztság esetében Szabó László foglalta össze. Véleménye szerint a társadalomnak ez a része falun, vagy a volt mezővárosok külterületén, tanyai részén él, fizikai, ezen belül is főként mezőgazdasági munkából él, a munka életszervezésében központi helyet foglal el, a munkavégző a saját munkáját egyáltalán nem számítja, munkatempója, munkaszervezése önkiszákmányoló, tudása komplexitásra törekvő, az ismeretek örökítésében a hagyományozódás fontos szerepet játszik.⁶⁸⁸

A kutatásaimból az is kitűnik, hogy a korai zöldségtermesztők és az utódaiknak tekinthető föliások is átmentek egy polgárosulási folyamaton, méghozzá egy olyan nagy ívű és hosszú távú, ami többször is megakadt, illetőleg újra indult. Kósa László így foglalta össze a paraszti-polgárosodás folyamatának fő jellegzetességeit: „*A paraszti polgárosulás az a társadalmi és kulturális folyamat, amelynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől, a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz.*”⁶⁸⁹ A Kiskunfélegyháza környéki zöldségestanyák lakói elsőként a 19. és 20. század fordulóján léptek a polgárosulás útjára, e folyamat a második világháború után azonban megrekedt. A folyamat 1970-es években folytatódott a háztájival és a kistermeléssel, de ekkor már nem a „polgárok” szolgáltatták a mintát a „rangosodásra,

⁶⁸⁵ Szabó István 1976. Hoffmann Tamás 1977. 34-52. és 1979. 175-196.

⁶⁸⁶ Sárkány Mihály 1983. 31.

⁶⁸⁷ Szilágyi Miklós 2002. 8.

⁶⁸⁸ Szabó László 1985. 24-39.

⁶⁸⁹ Kósa László 1991. 57.

módosulásra,”⁶⁹⁰ így a szociológusok ezt a folyamatot inkább „középrétegesedésnek” nevezik.⁶⁹¹ Sőt véleményem szerint ennek az átalakulási folyamatnak egy harmadik szakasza is elkezdődött az ezredfordulón, de ekkor már a földiázásból élő utóparasztként nem polgárok és nem is „középréteg” akartak lenni. A földiások számára vonzó életminőséget és életszínvonalat kínáló referencia csoportok a rendszerváltozásból hasznot húzó úgazdagok lettek: a kertészeti nagyvállalkozók, a kereskedők, a felvásárlók, az agrármenedzserek.

A Kiskunfélegyháza környéki földiások körében végzett vizsgálataim arra is rámutattak, hogy legnagyobb érvényességgel, a magyar társadalomkutatásba Márkus István által bevezetett, utóparaszt kifejezés használható rájuk.⁶⁹² A földiások esetében is megállapítható, hogy bár földjük és termelői eszközeik tulajdonlása már lehetővé tenné, hogy nem parasztként, hanem vállalkozóként folytassák tevékenységüket, életmódjukban, életstratégiájukban máig ragaszkodnak néhány a paraszti vonáshoz. Például hiába maximálisan gépesített egy földiás birtok, a leghatékonyabbnak, legmagasabb szintűnek a kézi munkavégzést tartják. Ameddig csak tudnak, ragaszkodnak a családon belüli munkaszervezéshez. Egyfajta, nemek közti munkamegosztás is erősen tartja magát. Az önállósításra való törekvést, a saját kiskertet, a saját fogyasztásra hízalt állatállományt nem akarják teljesen felszámolni. Nem szeretik különválasztani egymástól a munka- és lakóterület. Életük fő szervezőelve a munka, ennek mindent alárendelnek. A saját munkaerőt nem tartják pénzben kifejezendő értéknek. Az időjárás-jelentések alapos megismerése és az időjáráshoz való igazodás napi lelki szükségletük. Ha választaniuk kellene tevékenységük két fő összetevője között, vagyis a mezőgazdasági termelés, azaz a paraszti vonás és az értékesítés, azaz vállalkozói vonás között, döntő többségük a termelést, ahogy viccesen szokták mondani „a parasztizálást” választaná.⁶⁹³

Bali János a hazai és külföldi szakirodalmi eredmények összefoglalásaként a paraszt, a parasztgazdaság, paraszttársadalom definícióinak sarkköveit a következőkben látja: résztársadalom részkultúrával, átmeneti kategória, a piac által részlegesen integrált, létalap a földművelés, önállóság motívuma, „moral economy”, azaz a reciprocitás elvét szem előtt tartó gazdasági gondolkodás, a háztartás: a termelés és a fogyasztás egysége,

⁶⁹⁰ A vizsgált területen ezeket a kifejezéseket használják a társadalmi felemelkedés folyamatának a megnevezésére.

⁶⁹¹ Csöte András 1997. 117-137.

⁶⁹² Az utóparasztságról: Márkus István 1973. 56-67. A magyar társadalomfejlődés hosszútávú folyamatairól: Márkus István 1991. és 1996.

⁶⁹³ A szempontokat a következő tanulmány ihlette: Szilágyi Miklós 2005. 9-16.

közösségi norma érvényesülése a döntésekben.⁶⁹⁴ Ha a föliások viszonyát vizsgáljuk ezekhez a „sarkkövekhez” azt a megállapítást tehetjük, hogy „egyiktől sem mentesek.”

Azt a megállapítást, amely szerint a föliásokra leginkább az utóparaszi lét jellemző, azzal szeretném kiegészíteni, hogy véleményem szerint az ezredforduló, de különösen az Unió csatlakozás óta ennek az utóparaszi meghatározásnak az érvényessége is gyengül. Arra azonban még korainak tartom megadni a választ, hogy milyen irányba fog fordulni az utóparaszi életmód a „vadkapitalista” gazdaság viszonyai közepette, amikor egyre többször és egyre élesebben szembesült ez a társadalmi csoport azzal, hogy a boldogulás egyre kevésbé múlik a becsületes, kitartó, szorgalmas munkán és a takarékos, tisztességes életvitelen. Az ügyeskedés, a menedzselés, a lobbizás, a jó társadalmi kapcsolatok lettek a mérvadóak a boldogulásnál.⁶⁹⁵

Tapasztalataim szerint a föliázóknak csak egy igen szűk köre vált vérbeli agrárvállalkozóvá, amennyiben agrárvállalkozónak azt tekintjük, „*aki a mezőgazdaságot nem életformának, hanem csupán szakmának tekinti, aki profitorientált, az előzetes kalkulációt követően a befektetett pénz-, munkaerő- és időtőkéje után a maximális profitot várja el, szükség szerint hitelt vesz fel, bér munkaerőt is alkalmaz, az üzemszervezetet a háztartásától külön választja és minden tekintetben a piacgazdaság logikája szerint irányítja azt.*”⁶⁹⁶ Azok a föliások, akik nem lettek agrárvállalkozók, egy köztes állapotban leledzenek, amely az utóparaszi létből indul ki és még nem tudni hova tart, sőt egyáltalán megmarad-e? Hoffmann Tamás ezt így fogalmazta meg: „*A történelem egyedi megoldásokat hoz létre. A paraszi világ munkakultúrája Európában hovatovább mindenütt a múltba süpped, de nem adja át a helyét a farmerek termelési szervezeteinek. Hacsak az álmok világában nem!*”⁶⁹⁷

A föliások többsége, úgy is fogalmazhatnánk: kényszervállalkozó. Azt hiszem, ahhoz hogy új, széles körben alkalmazható társadalomtudományi fogalom szülessen majd a megnevezésükre, még várni kell. Főként azért, mert még nem telt el elég idő és nem került kellő távolságba ez a korszak, ahhoz hogy kellő rálátásunk legyen. Másrészt, ez egy olyan folyamat, ami javában zajlik, és aminek a fő irányvonala és végkicsengése még bizonytalan.

⁶⁹⁴ Bali János 2005a 238-239.

⁶⁹⁵ A piaci túlélés és a kistüzemi lavírozás kettősségével jellemzi a rendszerváltozás utáni gazdálkodást: Lovas Kiss Antal 2006.

⁶⁹⁶ A meghatározás Molnár Ágnes-től származik a kiskanizsai „sáskákra” vonatkozó egyik tanulmányából: Molnár Ágnes 2005a 191.

⁶⁹⁷ Ennek a köztes állapotnak a meglétére utal: Hoffmann Tamás 1998. 472. E dolgozat szerzője ugyan nem teljesen ért egyet ezzel a megállapítással, mert éppen az utóparaszi létforma az, amely azt mutatja, hogy a paraszti munkakultúra még tartja magát.

Kutatásomat nem tartom hivatottnak arra, hogy megoldja ezeket a definíciós problémákat, vitákat. A fóliások körében végzett jelen-kutatással igyekszik hozzájárulni ahhoz, hogy minél megnyugtatóbb válaszok szülessenek ezekre az aktuális társadalomnéprajzi kérdésekre. Kutatásom két új szemponttal is igyekezett hozzájárulni ehhez a kérdéskörhöz, az egyik a fóliás gazdálkodás és a környezet kölcsönhatásának alakulása volt, a másik pedig a tapasztalati tudás és a megvehető, beszerezhető tudás közti egyensúly felbomlása.⁶⁹⁸

Belső rétegződés, avagy a fóliások társadalma

A fóliások csoporttudata és a vizsgált területen élő fóliás elnevezés nem jelenti azt, hogy a „fóliások” egy homogén, belső rétegződés nélküli csoport lenne. A fóliázás kialakulásának folyamata során mindig is különböző vagyoni helyzetű, fejlettségű gazdálkodókat tömörített. Ma is egymás mellett megtalálhatóak azok a 2-3 fóliával rendelkező családi gazdaságok, amelyek csak kiegészítő jövedelmül szolgálnak, pluszpénzt csinálnak a családi munkaerőből, illetve a Kft-be szerveződött óriási, geotermikus fűtési üvegházrendszerek, saját hűtőházalával, értékesítési láncsal. Ezek vezetői, tulajdonosai már lényegében nem vesznek részt a termelésben, szakembereket, kertészeti munkásokat alkalmazva vezetik a termelést.

A fóliások társadalma a következő szempontok alapján tagolódik tovább:

- a növényfajta szerint, lásd: fóliások, virágosok, gombások,
- az egész évben vagy részlegesen termelők,
- a termőterület nagysága szerint, lásd: nagyfóliások, akik több ezer négyzetméteren termelnek, illetve a kisfóliások, akik csak 1-2 kisebb fólia sátorban,⁶⁹⁹
- a technológia fejlettsége szerint.

A fóliások csoportjához tartoznak még akik különféle munkakapcsolatban állnak velük:

- munkások,
- szállítók,
- specialisták,
- vállalkozók.⁷⁰⁰

⁶⁹⁸ Ennek bővebb kifejtését a dolgozat A fóliás gazdálkodás és a környezet kölcsönhatása című fejezete tartalmazza.

⁶⁹⁹ Érdekes módon fóliás szójából még nem hallottam a közepes gazdaság, középgazdaság kifejezést, erre nincs szavuk, mértékegységük, az én tapasztalataim szerint a 4-5 nagyobb méretű és belmagasságú fóliában, kb. 1500 négyzetméteren termelő gazdaságok tekinthetők napjainkban, 2010-ben középgazdaságnak.

⁷⁰⁰ Ezeket a csoportokat a munkaszervezést ismertető fejezet mutatta be részletesen.

Arról, hogy valójában hány családot, hány gazdaságot is érint ez a termelési mód, valamint a földiasok belső tagozódásának egyik szempontjáról - a gazdaság nagyságáról - a következő táblázat segítségével tájékozódhatunk.⁷⁰¹

A vizsgált települések a földia és üvegházi termőterületük nagysága, és a használók száma szerint (ÁMÖ 2000.)

Település	földia, üveg alatti terület (hektár)	használók száma szerint	a földias gazdaságok átlagos nagysága
Kiskunfélegyháza	1. 61,22	1. 481	2. 1272,77 m ²
Bugac	2. 11,27	3. 108	3. 1043,52 m ²
Petőfiszállás	3. 7,82	2. 118	8. 662,71 m ²
Kunszállás	4. 7,14	4. 71	4. 1005,63 m ²
Jászszentlászló	5. 6,03	5. 66	6. 913,64 m ²
Pálmonostora	6. 5,68	6. 62	5. 916,13 m ²
Fülöpjakab	7. 5,20	7. 60	7. 866,66 m ²
Tiszaalpár	8. 3,22	8. 19	1. 1694,74 m ²
Bugacpusztaháza	9. 0,05	10. 1	9. 500 m ²
Gátér	10. 0,03	9. 2	10. 150 m ²
Móricgát	11. -	11. -	11. -
Összes	107,62	988	1089 m²

Az egyén és a közösség viszonya

A földiasok csoportján belül egymás mellett élnek a kooperációra való törekvések és egyénieskedésből fakadó konfliktus helyzetek. A kooperációra való törekv paraszti örökségnek, viselkedési mintának tekinthető, amely egykoron szépen megnyilvánult a kalákamunkákban, a visszasegítés intézményében. A földiazás kialakulásának az időszakában, az 1960-as 1970-es években is kulcsfontosságú volt, hogy a termelők együttműködjenek. Közösen könnyebb volt kitapasztalni a termelés technológiáját, buktatóit, illetve az anyagi eszközök, a szállításhoz szükséges járművek hiányát is pótolni tudták az összefogással. Közösen állítottak földiakat, ástak kutakat, jártak piacozni. Idővel, ahogy túltermelés kezdett kialakulni a földias termények piacán is, az 1980-as évek végére, fokozatosan tudatosult bennük, hogy „kevés a földia és sok az eszkimó”, vagyis, hogy ők lényegében versenytársai, konkurencsei egymásnak. Ehhez még az is hozzájárult, hogy az anyagi gyarapodásuknak köszönhetően már jobb volt az eszközellátottságuk, szinte

⁷⁰¹ Kecskés Csaba (szerk.) 2000. Általános Mezőgazdasági Összeírás. Földhasználat Magyarországon a 2000. évben. Településsoros adatok. Budapest 188-193.

mindenkinek volt a fuvarozáshoz autója, nem voltak már annyira egymásra utalva, mint kezdetben. Így a kooperáció helyébe fokozatosan a konkurenciaharc lépett.⁷⁰² A mai tapasztalatok azt mutatják, hogy egyrésről, a kisebb termelők még ma is jobban együttműködnek, mint az óriások. Illetve a tudás számít a legföltettebb kincsnek, azt tényleg nem szívesen osztják meg egymással, permetszer-receptet, szellőztetési praktikát nem szívesen mondanak el. Ennek illusztrálására szolgáljon egy a 40-es éveik közepén járó közepes méretű gazdasággal rendelkező termelő visszaemlékezése: *„Amikor kezdtem a kardvirág, a gladiolusz termesztését, egy közeli ismerősünk azt mondta, ha elültetjük a virágot és egyszer meglocsoljuk, akkor egy hétig ki sem kell nyitni a fóliát és akkor az úgy ki fog jönni. Én így csináltam az első évben és akkor olyan 90 százalékát ki is dobtuk a virágnak, mert 3 hét alatt befűledt, meg tönkrement.”*

A fizikai erejüket és gépeiket szívesebben megosztják, abban nem látnak akkora veszélyt. Bár itt meg kell jegyeznünk, hogy ez is kezd háttérbe szorulni, hiszen akik korszerű gépekkel rendelkeznek, azok legtöbbször specialistákká válnak és pénzért árusítják szolgáltatásaikat, nem visszasegítésért.⁷⁰³

Család és gazdálkodás

A dolgozat már több ponton is igyekezett rámutatni, hogy a fóliázásban központi szerepet tölt be a családi munkaszervezet: a fóliás gazdaságok többsége még ma is családi gazdaságként működik. Ezt tartják a leghatékonyabbnak, mert a család mindig kéznél van, munkára fogható, mert „magának dolgozik”, a legérdekeltőbb a sikeres termelésben, a munkavégzésnek rendeli alá az életvitelét. Mindezek mellett a családi gazdálkodásban is jól megfigyelhető a kooperáció és a konfliktus kettőse, mivel az értelem és az érzelem összeegyeztetése, az igazságos, jó munkamegosztás és elosztás nagy kihívást jelent, mint ahogyan egy 36 éves virágkertész fiatalasszony mesélt erről 2005-ben: *„Családilag meg sok önfeláldozással jár. Mi évekig nem mentünk el nyaralni, nemcsak azért mert pénzünk se volt rá, hanem azért is, mert nem mertük egy percre se otthagyni, annyira akartuk, hogy jó legyen. Szinte az életünk függött attól, hogy jó legyen. Amikor dőmping van, a pihenést, szórakozást félre kell tenni, például akkor a férjem se megy vadászni. Meg nagyon*

⁷⁰² A juttatások és viszonzások rendszerének változását egy zsombói család nemzedékei között vizsgálta: Jávor Kata 2008. 159-178.

⁷⁰³ A közös tudás és az egyéni kvalitások motívumait vizsgálta a zsombói kisüzemekben: Szabó Piroska 2002. 75-87.

elnézőnek is kell lenni, mert lelkileg is nagyon megviselik a dolgok az embert és olyankor tudni kell a másikkal úgy beszélni, hogy tudod, hogy nem szórakozásból csinálja, neki is rossz az, fáj, meg minden. Megértőnek kell lenni, mert a siker és a probléma is közös.”

A legrégebbi földi családokban már a harmadik generáció növekszik fel. A családokban ma is megfigyelhető a nemek szerinti munkamegosztásra való törekvés. A férfiak reszortja a vegyvédelem, a gépek kezelése, a földmunka, az értékesítés, a nőké a pikírozás, a palántálás, a gyomlálása, a szedés, a piacra való előkészítés. Bár a két nem tevékenységei között nincsenek áthághatatlan, éles határok. A háztáji gazdálkodás, a kistermelés, ezen belül a földiázás is a nők fokozottabb részvételét eredményezte a gazdálkodásban, a döntéshozatal demokratikusabbá vált, a nőket is be kellett vonni, a családfői hatalom nem volt már olyan mindenható.⁷⁰⁴ Egy 50 év körüli pálmonostori asszony így vázolta fel gazdaságuk a döntési mechanizmusát: *„Én szakmaiakban nem annyira tudok segíteni a férjemnek, de az, hogy mennyi és milyen zöltség legyen a földiában, abban döntő szavam van. A férjem mindig szereti túlvállalni magát, ötször annyit tervez, mint amennyit el tudunk vállalni, de én ismerem a korlátainkat és ebben nagyon sok múlik rajtam. Mindenki bele tudja tenni a saját okosságát. (...) Mikor még itthon voltak a gyerekek nagy igénybe vétel volt, hogy róluk is gondoskodjak, meg a háztartásról is, meg a földiákról is. Sokszor összecsaptak a fejem felett a hullámok.”*

A földi családokban élő gyermekek kapcsán nagyon fontos a belenevelődés, egészen kicsi kortól kezdve. Nem találkoztam még olyan családdal, aki ne vonta volna bele a gyermekét korának és erejének megfelelően a munkában. Már az 5-6 éves gyerekek is képesek a szükséges szerszámokat a szerelésnél odaadni az apjuknak, hogy azok kéznél legyenek, aztán ők is részt vesznek a gyomlálásban, a szedésben, időnként a piacra is elviszik őket jutalmul. Idővel a haszonból jutalmazták őket, azt mondják, abból kapnak biciklit, számítógépet. Nagyobb korukban, fiatal felnőttként pedig akár saját földiárást, földiát is kaphatnak, hogy kipróbálják magukat az önálló gazdálkodásban. A bugaci Kertész családban így nevelték munkára a gyerekeket. *„Mihelyst tudtak segíteni, befogtuk őket. Már egész pici korába lehetett nekik mondani kisebb feladatokat, hogy: Fiam eredj, hozd már ide azt a kulcsot, ami öt méterrel arrébb van, mert én szerelek valamit! Igazítsd már meg azt a slagot, hogy ne törje le a növény sarkát! Az ilyen alapvető dolgok is segítségük voltak. Ahogy értelmileg, fizikailag erősödtek, mindig egy kicsit jobban-jobban befogtuk őket. Ezt szinte a pólyáskornál kell megkezdeni, mert ha akkor el van engedve a gyerek, selyemfűnőnek van nevelve, akkor azt már 14-15 éves korában nem lehet megfordítani.*

⁷⁰⁴ A nők emancipációjáról a gazdálkodásban, gazdaságban: Lovas Kiss Antal 2007. 193-204.

Nálunk így szépen nőtte ki magát a dolog, most meg ők is ezzel foglalkoznak. A fiam is tanult más szakmát, de olyan kicsi volt a fizetése, hogy nem biztosította volna a jövőjét. Nekünk meg volt akkoriban lehetőségünk egy kistraktort vásárolni, aztán meg csináltattunk hozzá ásógépet, rotátort. Próbálgattam én is, meg ő is traktorozni, akkor volt 16-17 éves, de neki jobban ment, meg örömmel csinálta, akkor mondtam neki: Na csináljad! Napról napra egyre jobban ment neki. Aztán szomszédoknak, haveroknak is ő csinálta a talajművelő munkákat, így indult a vállalkozás, mostmár gépi szolgáltató a foglalkozása. Lacinak van még két földje is az út mellett, azokban is dolgozik."

Molnár Ágnes egy másik, intenzív zöldségtermesztő társaság, a kiskanisai sáskák kapcsán megjegyzi, hogy a sáskák különösen a szívükön viselték a gyermekeik jó tanulmányi előmenetelét, taníttatását.⁷⁰⁵ A Félegyháza környékén földázók esetében egészen napjainkig éppen ellentétes tendencia volt megfigyelhető. A megfeszített munkatempó miatt a földi családokban nem igazán maradt idő és lehetőség a gyerekeknevelésre, a közös házi feladat készítésre, a meseolvasásra. A tanárok és a kortársak véleménye szerint az 1990-es évekig felnövő földi gyerekek között több jó képességű is akadt, de képességeit nem tudta kibontakoztatni, mert nem volt elég motivált az otthoni ösztönzés hiánya miatt. A földi gyerekek kapcsán azt is megemlítették a tanárok, hogy szép számmal akadt köztük magatartás-problémás és nehezen kezelhető gyerek is. Ezek kapcsán állandó problémát jelentett, hogy a szülők az együtt töltött időt drágább ajándékok megvásárlásával igyekeztek megváltani. Ezek a földi családok voltak mindig az elsők, akik márkás edzőcipőket, ruhákat, motorkerékpárt vettek a gyerekeiknek, sőt autót. És ezek után, mikor már „mindenük megvolt” a földi gyerekeknek, a tanárok nem tudták meggyőzni őket a tanulás fontosságáról, kezelhetetlenné váltak.

A szülők az otthoni keményen fogást és a megkövetelt munkavégzést nemcsak anyagi természetű jutalmazással ellensúlyozták, hanem hétvégenként a menőbb, drágább szórakozási formákat, a városi diszkók felkeresését is engedélyezték gyerekeiknek. Közülük kerültek ki a vidék első olyan fiataljai, akik elegendő zsebpénzzel rendelkeztek az illegális élvezeti cikkek beszerzéséhez. Illetve az első olyanok, akik a földiában szerzett ismereteit aztán a vadkender, azaz a cannabis földiasátorban történő termesztése kapcsán hasznosították. Talán az ő elrettentő példájuk is segített abban, hogy legújabb, 21. századi tendenciaként megfigyelhető, hogy kezd státuszszimbólummá, a gazdagság mutatójává válni, ha a földi családokban a fiatal anya kivonódik a termelésből és csak a gyerekeinek,

⁷⁰⁵Erre a jelenségre már Márkus István is felfigyelt: Márkus István 1991b 193-201. Márkus ambíció-robbanásnak nevezi ezt a törekvést, és tőle átvesszi ezt a kifejezést: Molnár Ágnes 2005a is.

a gyereknevelésnek él. A gyerekeket a városi, félégyházi iskolába viszi és különórákra hordja. Egy kunszállási 30 év körüli fiatalasszony így beszélt erről: *„Én nagyon remélem, hogy az én lányaimnak majd nem kell ezt csinálni, pedig ők ebbe nőttek fel, én 7-9 hónapos korukban már vittem ki őket magammal. Őnek ez már annyira a vérükben van, hogy még akkor is akarnak segíteni, ha mi azt mondjuk, hogy ne. Mindenben ők is részt akarnak venni. Tudják, hogy mi a célunk, aztán azért ők is dolgoznának. De én éppen nem ránevelni, hanem elnevelni szeretném őket ettől.”*

A továbbtanulásukra is jellemző volt, hogy a földi szülők az 1990-es évek végéig gyermekeiket szívesen irányították a kecskeméti Kocsis Pál Mezőgazdasági Szakközép- és Szakiskolába vagy a Félégyházi Mezőgazdasági Szakiskolába, de nem szerették, ha kollégisták voltak, mert akkor nem tudták volna őket tanulás után befogni a munkába. Az általános növénytermesztő, a mezőgazdasági gépszerelő, a virágkertész, a kereskedő voltak legnépszerűbb szakok. A munkacsúcsok idején a szülők igazolták a hiányzást, hogy a gyerek is besegíthessen. A legtehetségesebb földi csemetékből agrármérnökök, településfejlesztők, kereskedők lettek. Az 1990-es évektől egyre erősebbé vált a földiástól való elnevelés tendenciája, a szülők már nem igazán szeretnék, ha gyermekük is folytatná a földiást.

Párválasztás, családalapítás kapcsán se tekinthetünk el attól a napjainkig megfigyelhető tendenciától, hogy a közös piacozás, a közösen végezett munkák és a szülők által ápolt gazdasági és baráti kapcsolatok következményeként gyakoriak a földi családok gyermekei között kötött házasságok, illetve a libás és földi családok gyermekei, valamint a fuvarozással vagy kereskedelemmel foglalkozó családok utódai között. Egy petőfiszállási 40-es éveit elején járó fiatal földi így foglalta ezt össze: *„Ismerem az Ivit kislánykora óta, a faterék rendszeresen összejártak, persze akkor még semmire se gondoltam, ő jóval fiatalabb, mint én. Egyre jobban megtetszett, nem azért vettem el, mert az apja libás, de azért nem is bánom, hogy így van, ő legalább tudja, hogy mi az a munka, nincsenek akkora igényei.”*

Ha már a családalapításnál tartunk, az idő azt igazolta, hogy a legsikeresebb gazdaságok azok lettek, ahol a gyerekek a családalapítás után is tudták a szülőkkel a laza munkakooperációt tartani. Egy kunszállási család példájával szemlélítve: ők az egyik fiúkat agrár-gépezsmérnöknek, a másikat-agrárvegyésznek tanították. A fiaik a nősülés után külön költöztek szüleiktől, és habár a három család nem egy háztartásban él, és a földi gazdaságaik sem közösek, mégis együttműködve dolgoznak.⁷⁰⁶

⁷⁰⁶ A fejezet megírásánál hasznos ötleteket merítettem a következő tanulmányból: Jávör Kata 2002. 161-169.

Mobilitás

Ha a családon belüli, generációk közötti mobilitást vizsgáljuk, elmondható, hogy a föliás családokban az 1990-es évekig az volt az egyik fő cél, hogy olyan nagyságúra és fejlettségűre alakítsák a gazdaságukat, hogy azt már könnyebb legyen átvenni az utódoknak, és számukra majd a gazdálkodás könnyebb és biztosabb megélhetést biztosítson. A gyerekek belenevelődésénél és pályaválasztásánál is domináns volt, hogy legyen hozzá elég tudásuk és kedvük. Az 1990-es években adódó nehézségek hatására már egyre inkább az lett a cél, hogy ki kell jutni ebből az életformából, kijuttatni belőle a gyerekeiket. De ezt a tervet csak nagyon kevesen valósítják meg. Ennek oka kétféleképpen értelmezhető. Egyfelől azok a megállapítások, amelyek az 1980-as évek eleje óta állandó beszédtemát képeznek a föliások között, például, hogy *„a föliázással már nem éri meg foglalkozni”, csak „veszteségesen lehet termelni”,* csak részben igazak. A föliások ugyanis hajlamosak a hasznot és azt, hogy megéri-e termelni az 1980-as évek virágkorához viszonyítani. Vagyis föliásnak lenni sokaknak még mindig megéri valamennyire, csak már nem mindenkinek annyira, mint az 1980-as években. Tehát az „abbahagyni” gondolat az egyfelől sokaknál csak egy előrevetített félelem, de egyenlőre eszük ágában sincs abbahagyni. Ezt a gondolkodásmódot jól illusztrálja egy a 30-as évei közepén járó virágkertész fiatalasszony véleménye: *„Én úgy gondolom, az kulcsfontosságú, hogy az embernek mindig a saját erejéhez kell mérni, hogy mennyi virágot csinál. Nem lehet, hogy a mennyiség a minőség rovására menjen. Csak annyit szabad vállalni, amit becsületesen meg tudsz te magad csinálni, odafigyeléssel. A mennyiség szinte mindig a minőség rovására megy. Mert a legnehezebb megteremteni a jó emberi háttért, megtalálni a megfelelő segítségeket. Az ember emellett a saját munkaerejét, munkabérét sose veszi. Nem akarok panaszkodni, mert ha az ember visszaosztja hónapokra, akkor azért nem olyan rossz, ami kijön. Mert ez nem tart egész évben, csak azzal a pár hónappal osztok, meg azzal, hogy ketten csináljuk, még akkor sem olyan rossz.”*

Másik oldalon pedig az áll, hogy a föliázást abbahagyni, illetve más gazdálkodási ágra váltani csak nagy nehézségek árán lehet. Ennek oka az, hogy a fölia olyan termelési eszköz, amit nem lehet lebontani és áttelepíteni, nem lehet tovább adni. Aki abbahagyja a föliázást, annak számolni kell azzal, hogy az csak komoly veszteségek árán oldható meg. Más vállalkozásra váltani csak megfelelő anyagi tartalékok, vagy speciális eszközkészlet

felhalmozása mellett lehet. Ezen fő okoknál fogva a főlíások esetében az egyéni életutakon belül illetve a generációk között kicsi a mobilitás lehetősége.

Életstratégia

Az életstratégia fogalmán a kitűzött célok és ezeken keresztül az életcél elérésének átfogó tervét értjük.⁷⁰⁷ Természetesen az is rendelkezik életstratégiával, akiben ezek a dolgok nem tudatosulnak, hanem életstratégiája a napi döntések szintjén nyilvánul meg. Az életstratégia meglehetősen összetett kérdés, amelynek kapcsán több fontos részkérdés is felmerül, például, hogy ki mit is tekint életcéljának, illetve a célokon belül ki milyen fontossági sorrendet állít fel magának, azok megvalósítása során milyen erkölcsi értékeket vall a magáénak?⁷⁰⁸

Az életcél kérdése az interjúkban a „*Mit szeretne elérni, mitől lenne boldog, milyen jövőt szán magának és a gyerekeinek?*” kérdésfeltevésemre adott válaszokból tükröződött leginkább. Egy a 60-as éveinek az elején járó bugaci gazda így beszélt a céljairól, terveiről: *"Minden ember az tartja szem előtt, hogy a gyerekeinek könnyebb legyen. Én is mindig azt remélem, hogy mink még egy kicsi ideig csináljuk, de ők már mással foglalkoznak. Mind a kettőnek vettünk telket. Nem egyszerű leállni, mert ezt csak úgy lehet abbahagyni, ha végleg abbahagyom. A nejemmel meg vettünk egy kis lakást Félégyházán, ha abbahagyjuk beköltözünk a városba és kicsit urasabban, kényelmesebben élünk. Eljárok a barátokkal sörözni, meccsre, a nejemmel néha vendéglőbe. Ha nem menne az egészségem addigra nagyon tönkre, én még nagyon szeretnék utazgatni is. Még fiatal koromban megígértem a nejemnek, hogy elviszem a francia Riviérára, de szívesen csinálnék egy körutazást Európában, ha megérem."*

Nemcsak ebből az idézetből, de a legtöbb főlíás válaszából a könnyebben irányítható, gépesített gazdaság eszménye, a kevesebb stresszel járó piaci értékesítés, a gyermekeiknek szánt gondtalanabb élet, az egészséges, élvezhető, munkamentes nyugdíjas kor rajzolódik ki, mint cél. A célok a mindennapok döntéshozatali szintjén természetesen sokkal egyszerűbben fogalmazódnak meg: „*Nyarálni menjünk vagy kistraktort vegyünk? Felállítsunk még egy főlíát és többet termeljük, vagy álljunk át valami igényesebb,*

⁷⁰⁷ Saját definíciós kísérlet.

⁷⁰⁸ A rendszerváltás utáni gazdálkodás néprajzi szempontból történő kutatásában az életstratégia, gazdasági stratégia kérdése lett az egyik központi vizsgálati szempont: Szabó Piroska 1998. 205-216. Kiss Antal 1999. 165-174. Balogh Balázs 2002b Bihar Mária 2005b 273-283. Jávor Kata 2007. 3-58. Kotics József 2006. és 2007. 185-191.

drágább növényfajtára?” A célok megvalósítása érdekében a munkaközpontú életszervezés áll. A földi munkák szakszerű és időben történő elvégzése mindennel szemben előnyt élvez. Az intenzív, munkaigényes korai zöldségtermesztésnek teljes mértékben alkalmazkodni kell a növény szükségleteihez. Közérthetően fogalmazva, a földi zöldség a tenyésztésben szinte egy percre sem hagyható magára, a szellőztetés, a locsolás, a tápanyag adagolás, még ha gépek is végzik, állandó felügyeletet igényel. Ezt pedig a földiások által leggyakrabban választott családi munkaszervezet keretein belül nem lehet másként mint önkiszákmányoló munkatempóval. A haszon kisajtolásának, a gazdaságos termelés szolgálatába állított leghatékonyabb és legkézenfekvőbb eszköze a pénzbe nem kerülő saját munkaerő. Az önkiszákmányoló munkatempó következménye pedig legtöbb esetben az lett, hogy a munka abbahagyásával járó, élvezhető, egészségben, anyagi biztonságban eltöltött nyugdíjaskor, mint életcél a Kiskunfélegyháza környéki földiások életében nem következhetett be. Ahogy erre felé mondani szokás, *„nem nagyon látni nyugdíjas földiást.”* Emellett az életforma mellett ugyanis nehéz megérni a nyugdíjas kort, másrészt, ha meg is érik az idősebb kort, nyugalomba vonulni akkor sem lehet, hiszen a földiázást továbbvivő gyermekeik gazdaságaiban is mindig akad munka a számukra.

Kiskunfélegyházán és környékén mitől vált sikeres életstratégiává a földiázás?

A dolgozat több fejezete rámutatott már, hogy Kiskunfélegyházán és vidékén a helyi társadalom a földiások életstratégiáját sikeresnek tartja, aminek egyik legfőbb bizonyítéka, hogy szívesen bíznak rájuk vezető pozíciót, szavaznak nekik bizalmat, ha a közösség irányításáról van szó. De ezt a feltevést látszik igazolni az is, hogy a korai zöldségtermesztést és az ebből kifejlődött földiázást már a harmadik-negyedik generáció óta gyakorolják az itt élők, tehát érdemesnek tartották a továbbörökítésre, illetve az átvételre. Harmadsorban pedig a korai zöldségtermesztés és a földiázás számos nehéz időszakban jelentett a mezőgazdaságból élőknek menekülési útvonalat, például a téeszék felbomlása utáni időszakban.

Ennek az alapfeltevésnek a kapcsán felvetődnek azok a kérdések is, hogy miért tartják ezt a gazdálkodási módot sikeresnek, és mitől tud sikeres lenni? Az interjúk, amelyek segítségével azt igyekeztem vizsgálni, hogy kit tart egy-egy kisváros, illetve falu közössége sikeresnek, arra mutatnak rá, hogy az 1960-as évekig „a sikeres”, „a boldog” és

„a dolgoz, becsületes ember” kategóriája jóval közelebb állt egymáshoz, mint napjainkban. Sikeres embernek azt tartották, aki nemcsak anyagilag boldogult, de családi élete is példásnak számított, dolgoz, szorgalmas és erkölcsös életet élt. Az erkölcsös, nemcsak a magánéletre és a társadalmi kapcsolatokra volt értendő, hanem a munkavégzésre is. A szorgalmas munkavégzés, a dolgozság erkölcsi értéknek számított.

Az egységes falusi közösség felbomlásával aztán az erkölcs is „sokfélévé vált”, a sikeres életstratégia pedig egyre inkább egyenlővé vált a látványos anyagi gyarapodással. Már egyre kevésbé volt fontos, hogy ez milyen áron történik. A közösségi szankcionálás egyik leghatékonyabb eszköze a kibeszélés pedig nem mindenkit érdekelt. Az emberek nem tartották lényegesnek, hogy a vagyonosodásnak mi a forrása, hogy a haszon szorgalmas munkából származik-e, vagy sem? Úgy könyvelték el, hogy aki vagyonosodni tud, „az ügyes, jól tud reagálni a változásokra, ismeri a dörgést, feltalálja magát.” Erre jól rámutat az is, hogy míg az 1980-as évekig a városi, községi tanácsok tagjai elsősorban a helyi értelmiségiekből, orvosokból, állatorvosokból, tanárokból, agrónomusokból, szorgalmas téeszparasztokból kerültek ki, addig a rendszerváltoztatás utána helyükbe a vagyonos vállalkozó réteg került.

A földiasok esetében a régi és új sikeresség kritériumai találkoztak, az idősebb és a fiatalabb generációk is elismerték teljesítményüket. A földiasok anyagi gyarapodása az 1980-as évek óta látványosnak számított a falusi közösségekben és az is nyilvánvaló volt, hogy ez egyfelől a munkaközpontú, takarékos életnek, a szorgalomnak, másfelől pedig a piaci viszonyokhoz való ügyes alkalmazkodásnak köszönhető.

A másik ilyen fontos kérdésfeltevés volt, hogy a földiasokon belül ki tud sikeressé válni? A sikeresség elsődlegesen státusszimbólumokban nyilvánul meg, a Kiskunfélegyháza környéki földiasok által sikeresnek tartott termelő ismérvei a 2000-es évek elején a következők voltak: legalább 5-6 nagy belmagasságú földiából álló, jól gépesített, korszerű gazdaság, elég nagy család, és elég sok munkás a hatékony munkaszervezéshez, megfelelő tudás a termeléshez, „menő” tehergépkocsi az értékesítéshez, bérelt hely a nagybani piacon, jó piaci kapcsolatok.

A sikeresség egyfelől függ a rátermettségtől, bizonyos belső tulajdonságoktól, másfelől pedig a meglévő vagy hiányzó külső körülményektől. A rátermettséget a „Milyennek kell lenni egy jó földiasnak?” kérdésfeltevessel vizsgáltam. Az egyik felsőfokú agrárvégzettséggel rendelkező 50 év körüli félegyházi földias így foglalta össze meglátásait: „Elsősorban nagyon kell szeretni a kertészkedést, örülni kell neki, hogy elültetek valamit, aztán az én munkám által abból mennyire szép dolog lesz. Borzasztóan kitartónak kell

lenni és türelmesnek, nem szabad feladni, ha most talán nem olyan jó is. Kell, hogy legyen célod, hogy tudd, miért csinálod. Bírni kell a munkát rettenetesen. Alkalmazkodni azt nagyon tudni kell, a fölia, az minden évben hoz valami újat, minden évben tanítja az embert valamire, produkál valamit, amire nem számítasz. Változik az éghajlat, rengeteg az új vírus, ami eddig nem volt, amivel meg kell küzdeni.”

A „jó” föliás tulajdonságai között a legtöbb interjúban megjelent a stressztűrési képessége is. Egy virágtermesztéssel foglalkozó főlegyházi fiatalasszony így beszélt a föliázással járó pszichikai kihívásokról: *„Hát én a magam részéről azt gondolom, hogy nem akarom ezt életem végéig csinálni. Fizikailag nagyon nehéz, meg hát lelkileg is nagyon nehéz. Az ember látja, hogy milyen sokat dolgozik vele, akár 3 hónapig is, utána meg látja, hogy nem kel el a piacon, hazahozod esetleg 1-szer 2-szer, utána meg kidobod. A szezon hetei a legdurvábbak, mikor otthon is helyt kell állni, meg a gazdaságban is. A férjemnek is van, hogy egy héten alszik 5 órát. Én azt nem tudnám csinálni, amit ő. Felmegy a hajnali piacra, akkor hazajön, megpakol egy teherautót, megy a délutáni piacra, eztán megint megy az éjszakaira. Sőt a piacon sem pihen, hanem ott is egy komoly agymunka megy. A férjem az viszonylag jól bírja és elég jól regenerálódik, de ő még csak 40 éves, kétségbe ejt, ha belegondolok, hogy még 50, meg 60 éves korában is ezt fogja majd csinálni.”*

A föliás termelési mód történetének áttekintésekor már többször is fény derült rá, hogy mely külső körülmények, feltételek voltak szükségesek ahhoz, hogy valakiből sikeres zöldséges, majd föliás legyen. A nagy kézimunkát és speciális tudást igénylő korai zöldségtermesztést a 19. század végétől az 1940-es évekig éppen azok választották megélhetésükül, akik híján voltak a földnek, a gépeknek és a pénznek. Ezek hiányát tudásukkal és nagy munkaráfordítással pótolták. Majd a háztáji gazdaság keretei közt újra fellendülő zöldségtermesztésben, később a föliázásban is domináns volt, hogy megfelelő kulturális és társadalmi tőkével rendelkezzenek a kisüzemi keretek közt gazdálkodók. A termeltetési szerződések héttérbe szorították az anyagi tőke fontosságát, hiszen a kereskedelmi vállalatok megelőlegezték a termeléshez szükséges befektetéseket. A rendszerváltás utáni időszakban kezdett újra és erőteljesen felzárkózni a szellemi tőke, azaz a tapasztalat, a tudás, az iskolázottság mellé az anyagi és kapcsolati tőke. A föliázás fokozott gépesítésével a tudás egyre inkább megvásárolhatóvá vált, a modern

technológiához és a jó értékesítési lehetőségekhez pedig nem lehetett hozzáférni megfelelő kapcsolatok nélkül.⁷⁰⁹

A sikeresség kapcsán az is fontos kérdés, hogy mi engedhető meg a siker érdekében, milyen etikai kérdések merülnek fel a föliázás kapcsán? A föliásoknak tevékenységük során többféle társadalmi szintéren mozognak, többféle erkölcsi szempontrendszerhez kell alkalmazkodniuk. Ilyen a termelés etikája, vagyis az elvárás, hogy egészséges és jó minőségű árut állítsanak elő, betartsák a vegyvédelmi szabályokat, és lelkiismeretesen ügyeljenek a minőségre. A munkaadói etika kérdései is előkerülnek: hogyan bánnak a munkásaikkal, mekkora bért fizetnek nekik, legálisan vagy illegálisan alkalmazzák őket, folyamodnak-e „fekete vendégmunkások” alkalmazásához? Újabb szintér a piac, ahol beszélnünk kell az értékesítés etikájáról, a tisztességes piaci magatartásról vagy a manipulációról. És természetesen, mint minden embernél náluk is létezik a magánélet erkölcsé. Az etika kapcsán megállapíthatjuk, hogy a föliázásban számos olyan eljárás elfogadott, ami a hagyományos erkölcsi értékrend szerint nem elfogadható, törvényileg pedig illegálisnak számít.⁷¹⁰ A különböző szintereket sorra véve megállapítható, hogy legkomolyabban a termelés etikájához tartják magukat, vagyis, hogy az eladhatóság érdekében jó minőségű és egészséges árut állítsanak elő. Legmegengedőbb, önfelmentő magatartást pedig a munkáltatás és a piac kapcsán gyakorolnak. A föliázás kapcsán „bocsánatos bűnnek” számít a feketemunka, a munkaképes rokkantnyugdíjas státusz, a vendégmunkások rossz körülmények között tartása. A piacon a kedvezőbb értékesítés érdekében az információk elhallgatása vagy elferdítése felett hunynak szemet, bár a piacon az adott szónak, a szóbeli ígérteknek még mindig alapvető súlya van. A konkurencia harc a föliások csoportján belül is „megengedett” tette, hogy az együttműködés és segítségnyújtás mellett megjelenjen a tudás elhallgatása és rossz tanács adása is. A magánélet erkölcsét tekintve a föliások első generációjáról, akik az 1970-es években fogtak a föliázásba, a Kiskunfélegyháza környékén úgy tartották, hogy „szorgalmas, visszafogott, takarékos életet élnek, a munka a mindenkik.” A környezet szemével nézve a kicsapongó életvitel és a törvénnyel való összeütközés a második generáció felnövekedésekor, az 1990-es évek elején kezdett megjelenni és gyakoribbá

⁷⁰⁹ Az életstratégiák sikerességére vonatkozóan megpróbáltam kideríteni, hogy Pierre Bourdieu által megalkotott tőkeelmélete alapján, milyen szerepet játszik egy-egy életút alakulásában :

- a kulturális tőke (tudás, iskolázottság, tapasztalat, újítások, találmányok)
- a gazdasági tőke (pénzügyi feltételek, ingó és ingatlan vagyon, a család anyagi háttere)
- a társadalmi tőke (ismertség, ismeretség, üzleti partnerek) megléte, illetve hiánya, lásd: Bourdieu,

Pierre 1997. 156-177.

⁷¹⁰ A hagyományos értékrend és a magánvállalkozások kapcsolatáról: Kiss Antal 2002. 89-107. Az illegális eljárásokról, mint adaptációs stratégiákról a mezőgazdaságban: Lovas Kiss Antal 2005. 105-117.

válni. Ekkora már a szülők megteremtették azt az anyagi jólétet, amely egyes fíliás családok esetében, ha nem párosult a gyermekekre fordított elég idővel, akkor „rossz társaságba keveredést”, a tiltott élvezeti cikkek használatát hozta magával.⁷¹¹

Speciális életmódot követel-e a fíliázás?

A fíliázók hosszú távú célokat kitűző, a saját jólét mellett a jövő generáció boldogulását is szem előtt tartó életstratégiája egy a munka köré szerveződő életmódot eredményez. A fíliázás egy sajátos időszemlélettel jár, amely abból fakad, hogy napjainkra a természet törvényszerűségei ellenére, a mesterséges körülmények között a fília alatt lehetővé vált az egész évben való termelés, tehát a fíliázásban már nincs téli pihenő idő, az új termelési időszakra való felkészülés lehetősége. Napjainkban a fíliázásból élők döntő többsége már egész évben termel, illetve egész évben csak pár hetes holtszezonokat, átállási időt enged meg magának. De nemcsak a téli pihenő, hanem a nyári vakáció is nehezen vagy egyáltalán nem kivitelezhető a fíliások számára. Erre csak akkor van lehetőség, ha valakire a családból pár napra rá tudják bízni a gazdaságot.

A heti munkarend is eltérést mutat az ezen a vidéken megszokottól, mind a keresztény hagyományokon alapuló vasárnapi munkaszüneti nap megtartása, mind a szocializmus időszakában induló, mára elfogadottá vált „szabad szombat” tekintetében. A növényt ugyanis egyfelől gondozni kell szombaton és vasárnap is, a locsolás és a szellőztetés, érés idején pedig a szedés halasztást nem tűrő munkafolyamat. Másfelől a nagybani piacok működése is olyan, hogy a legfontosabb piaci alkalom éppen a vasárnapról hétfőre virradó éjjel, ami azt jelenti, hogy a szezonban az egész vasárnapot a piaci előkészületeknek kell szentelniük. Ez a vasárnapi munka volt az, ami a fíliásokat az 1980-as évektől kezdődően a helybéli papok vasárnapi prédikációjának egyik főszereplőjévé tette, és elrettentő például állította a hívek elé, hogy „*vannak olyanok, akiknek a pénz, a munka az istenük, még vasárnap is csak dolgoznak, aztán meg a piac nekik a búcsújárás.*”⁷¹² Hasonlóan alakult a fíliás családokban az ünnepnapok megélésének a lehetősége is. Ünnepelni a legritkább esetben tudnak akkor, amikor az ünnep tényleges napja van: az ünnep eltolódik oda, amikor van idő ünnepelni. A vallási és

⁷¹¹ A vizsgált terület falvaiban tanító pedagógusok nagy része szerint a fíliás családok gyerekei közül kerültek ki az első kábítószert fogyasztók, mivel nekik volt ehhez elég pénzük és elég széles ismeretségi körük. Ők kaptak először autót, így legkorábban eljutottak a felkapottabb, városi szórakozóhelyekre is.

⁷¹² Fritz Péter kunszállási plébános prédikációjából vett idézet, aki 1978 és 2009 között volt lelképásztor a településen.

nemzeti ünnepek alkalmával végzett terepbejárásaim, és az erre az időszakra vonatkozó kérdéseim alapján az a kép rajzolódott ki, hogy a főliások által pontosan a napján megtartott ünnep szinte csak a karácsony, a szilveszter, az újév, mivel ez a téli, általában leállásos időszakban van, illetve a családi élet fő alkalmai, a keresztelők, a lakodalmak és a temetések. A többi egyházi és állami ünnep „megülésére” nem fordítanak akkora hangsúlyt, terepbejárásaim alkalmával rendszeresen tapasztaltam, hogy húsvétvasárnap illetve -hétfőn retket szedtek, vagy csomóztak. A családi ünnepeket pedig igyekeznek olyan időpontban megtartani, kicsit eltolni, mikor nincs annyi munkájuk, ilyen alkalmak a születésnapok, névnapok, házassági évfordulók, ballagások. A főliások voltak az a társadalmi csoport, akik kezdték elterjeszteni az 1980-as évek végétől a Kiskunfélegyháza környéki falvakban a vendéglőben ünneplés szokását. A falusiak körében ez ugyanis nem igazán volt szokásos, hiszen a háziasszonyok a ház körüli terményekből, állatállományból a saját munkaerejüket befektetve, a többi női családtagokkal összefogva fáradoztak az ünnepi ebédek, vacsorák elkészítésén. Amelynek fogásai, bősége, a jó hazai alapanyagokból való készülése presztízskérdés volt egy háziasszony számára. A főliás családok nőtagjainak erre egyfelől nem is igen maradt ideje, másfelől a vagyonosodás mértékét is kifejezték azzal, hogy megengedhetik maguknak, hogy étteremben szervezzék az ünnepeiket, amelyekre már nemcsak a szűkebb család volt hivatalos, hanem a baráti főliás családok, esetleg üzleti partnerek is. Ezekre az ünnepségekre még az is jellemző, hogy mind az öltözékek, mind a fogások különlegessége, mind a vendégek száma, a zenészek fogadása tekintetében a falusi viszonyokhoz mérten pazarnak mondhatóak. Napjainkra a vendéglőben ünneplés szokása széles körben elterjedté vált, nemcsak a főliások körében.

Ez az egész éves megfeszített munkatempó miatti hiányérzet, illetve a vagyonosodás mértékének prezentálása állt a tehetősebb főliások nyaralási szokásai mögött is. A falusi értelmiségiek mellett ők voltak az elsők, akik, ha meg tudták oldani, hogy a családból valakinek átadják a főliák felügyeletét, elmentek néhány napra nyaralni a Balatonra, a lakiteleki Töserdőbe, Hajdúszoboszlóra, Harkányba, különösen a fürdőhelyeket részesítették előnyben. Nekik volt merészségük és anyagi lehetőségük az első külföldi utazásokra is, és ők voltak a legaktívabb résztvevői az 1980-as évek végére jellemző, Ausztriába és Törökországba irányuló bevásárló turizmusnak.⁷¹³

A főliásoknál a napi munkarend is a megszabott munkaidő-nélküliség jegyében telik. Dolgozni kora hajnalban kezdenek, amikor a legoptimálisabb a hőmérséklet a

⁷¹³ A szabadidő eltöltés formáinak változásáról írt Zsombó vonatkozásában: Jávor Kata 2005. 307-315.

locsoláshoz, és addig folytatják, amíg munka van. Ha csomózni kell a retket a másnapi piacra, akkor akár egész éjszaka dolgoznak, a piacon pedig nincs különbség a nappal és az éjszaka között. A főlások életmódjában a napszakok közötti határ kitolására érdekes példa, hogy a közeli fürdőhelyeken a turisták kedvéért bevezetett éjszakai fürdőzés szokása a főlások közt lett a legnépszerűbb. A főlás családok a nyári időszakban az egész napos hajtás után szívesen pihentették megfáradt testüket a környék gyógyfürdőinek éjszakai fürdőzés elnevezésű szolgáltatásának keretében, amikor este 8 és éjfél között kedvezményes jeggyel lehetett fürödni Kiskunmajsán és Harkányban. A főlásokkal készítette beszélgetésekből az is kiderült, hogy minden főlás meg van győződve róla, hogy ő nem 8 órát dolgozik, mint a többi ember, hanem 16-ot, vagy még többet. Bár ehhez hozzá kell tennünk, hogy a falvakban élő lakosságra ez általánosan jellemző volt, különösen a háztáji rendszer elfogadottá válása után, hiszen a gyárban, vagy a térszben befejezett 8 órás munkaidő után otthon vette kezdetét a „második gazdaságban”, a második 8 óra. Az is meg kell említenünk, hogy a főlázásnál a legelterjedtebb munka közbeni szórakozási formának a háttér rádiózás számít, számított. A szabadidő kérdésében pedig a főlások többsége úgy nyilatkozik, hogy neki egyáltalán nincs is szabadideje, a nap végén maximum annyi ideje maradt, hogy tévét néz, a fiatalabbak pedig esetleg számítógépeznek. Az időjárás jelentések nyomon kísérése továbbra is szinte kötelező napi programjuk maradt.

A főlázás nemcsak egy sajátos időszemlélettel, hanem egy speciális térhasználattal is együtt jár. A főlázás munkafolyamatait és munkaeszközeit bemutató fejezetek már igyekeztek rámutatni, hogy a főlások számára a legideálisabb, ha a munkatér és a lakókörnyezet egy helyen található, ha van elegendő hely a főlák és a családi ház felépítésére. Ennek köszönhetően egy-egy településen belül a főlák övezete, mindig a települések bel- és külterületének határán épül ki, ahol még könnyű a közművesítés és megfelelő az infrastruktúra, de van elég hely a terjeszkedésre is, ha újabb főlákat akarnak telepíteni vagy hűtőházat építeni.⁷¹⁴ A főlás családok éppen ezért szívesen költöznek tanyára. A főlákkal legsűrűbben betelepített rész ma is a Kiskunfélegyháza Bugac-Felsőmonostorral összekötő út mente. A munkatér kialakításánál újabban elsődleges szempont lett az is, mind a vagyonvédelem, mind a személyes tér védelme szempontjából, hogy jól körbekerített, védett helyen legyen. Az egyik petőfiszállási gazda így fogalmazott:

⁷¹⁴ Több adatközlő is rámutatott, hogy az üvegházi termelés egyik világszerte ismert központjában, Hollandiában, az állam nem is enged a kerteszeket akárhol gazdálkodni, hanem egy a kül- és belterület határán lévő területre jelöli ki számukra és egy-egy településen belül csak ott létesülhetnek kerteszeti telepek.

„nem szeretem, ha a szomszédok akik nagyon ráérnek, csak azt lesik, hogy mi mikor és mennyit dolgozunk, ki jár hozzánk, ki a napszámosunk, senkinek semmi köze ahhoz!”

A földiasok kapcsán el kell azt is mondanunk, hogy Kiskunfélegyházán és a környező falvakban, akár a lakáskultúrájukat, akár öltözködésüket tekintjük, a mai napig a legdivatkövetőbb csoportba tartoznak. Házaik mindig a legújabb divathullám szerint épültek, az 1990-es években, amikor a kétszintes alpesi tetőszerkezetű házak divatja volt, ők építettek elsőként olyanokat, manapság pedig az egyszintes, egyterű mediterrán stílusjegyeket viselő családi házak divatját is ők követték először. Lakó- és munkaterük kialakítására az is jellemző még, ha építenek is új, reprezentatív családi házat, a régi lakóépületet mindig meghagyják a tárolás, munkavégzés céljából.

A földiasok státuszszimbólumai, mivel legtöbb időt a munkavégzéssel, a kertészettel töltik, éppen a munkájukhoz kötődnek. A rangot az jelenti, ha valaki üvegházat építhet, vagy nagy egyterű óriás belmagasságú földiasátrát, saját erőgépei vannak, esetleg hűtőháza. Rendkívül fontos, hogy megfelelő tehergépkocsival rendelkezzen. Az 1970-es években még a téesz és az erre szakosodott vállalkozók szállították az árut a nagybani piacokra, aztán már mindenki igyekezett saját személygépkocsira szert tenni, és az utána kötött utánfutóval piacozott, ennek helyébe szép lassan a kisteherautók léptek az 1980-as évek végére a Zsuk, a Barkas, a Robur, az Aro, majd az 1990-es évektől a transporterek. A földiasok, virágkertészek, gombások között napjainkban a legelőkelőbb tehergépkocsinak a klímaberendezéssel ellátott, nagy belmagasságú a Mercedes és Wolkswagen típusú transporterek számítanak.

A földiasok életmódja egy sajátos hozzáállást alakít ki az egészség-betegség, a mentális állapot, a stressztűrés kérdésköréhez is. Az emberekben általánosan él az a kép, hogy aki a természetben dolgozik, növénytermesztéssel, kertészettel foglalkozik, az egy egészséges, a lelkibékét tápláló foglalatosságot mondhat a magáénak. Az intenzív, piacra termelő, mesterséges körülmények között zajló földias termeléssel kapcsolatban azonban mind a földiasoknak, mint az őket körülvevő helyi társadalomnak éppen ellenkező jellegűek a tapasztalataik, úgy tartják: *„a földias egy gyilkos munka.”* Egy az 50-es évei végén járó bugaci gazda így foglalta össze a földias „ártalmait”: *„A földiasban emberetlen, hogy mennyit kell dolgozni. A leállás, a pihenés mindig nagy anyagi veszteséggel járna. Sosincs szabadság, pihenés, gyönyörködés abba, amit elértünk. De a földiasban sajnos nincs nyugdíjaskor se, mert mire azt valaki elérné, akkora meg is hal. Itt vagy fizikailag megytönkre az ember vagy idegileg. Itt van például a reuma, mikor télen ültet az ember, le kell, hogy térdeljen arra a hideg, vizes földre. Letérdel, mert nem bír hajolni, a sok emeléstől*

már tönkrement a dereka. Csak reszket folyton, mert teljesen át van fázva mindig. A kertészek még éppen megéri a 60 évet, de hogy még élvezzék is a munkájuk gyümölcsét, az már szinte lehetetlen. Olyan is van, akinek az idegrendszerre megy rá a piacozással járó stresszre. Aki nem tanulja meg könnyebben felvenni a dolgot, az bekattan. Volt már példa rá itt a környékben is. Próbálkozott a koma a kertészettel, de nemigazán jött be neki, nem úgy haladt. Ráment az idegrendszerre. Egyik alkalommal felment a piacra, de nem tudta eladni az árut, hazajött és felkötötte magát. Olyan is volt, aki bevágott egy fél deci Unifoszt,⁷¹⁵ oszt annyi neki, vitték a temetőbe...”

Az 1990-es évek második felében a budapesti nagybani piacon egymást váltották a tragikus hírek, hogy mikor ki követett el öngyilkosságot, vagy a kimerültség miatt aludt el a volánnál és szenvedett halálos kimenetelű közlekedési balesetet a piacról hazaindulva.⁷¹⁶ Ezek a megdöbbentő esetek és a földiasok körében elég gyakori haláloknak számító a rák miatti félelemnek is valószínűleg része van abban, hogy a földiasok kíméletlen, önkizsákmányoló munkatempója napjainkra sokat csillapodott.⁷¹⁷ A földiasokban is egyre inkább tudatosul, mint az egyik életcél, az egészséges, nyugodt időskor kívánalma.

⁷¹⁵ Rovarölő permetszer, veszélyes mérég.

⁷¹⁶ Saját résztvevő megfigyelésből származó adat 1996-2000 közötti időszakból.

⁷¹⁷ Természetesen ebben szerepet játszik a piaci viszonyok letisztulása és a fokozódó gépesítés is.

Összegzés

A primőráru-termelés az egyik legjövedelmezőbb ága a zöldsgtermesztésnek. Magyarországon 2000-ben 2653 hektáron közel 40 ezer gazdaságban foglalkoztak primőr zöldsgtermeléssel.⁷¹⁸ A Duna-Tisza közén járva földhasználatukat láthatjuk. Kiskunfélegyházán és környékén a földhasználat nemcsak a látványt határozza meg, hanem a bennük dolgozók gazdálkodását és életmódját is. A földhasználat meghatározó társadalmi csoportot alkotnak ezen a vidéken, akik egy a közösség által sikeresnek tartott életstratégiát követnek. A kutatás területi központját Kiskunfélegyháza és a környező települések adják, időben pedig az 1960 és 2004 közötti időszakra fókuszáltunk. Egy jelen-kutatásról van szó, melynek fő módszerei a részvevő megfigyelés és az interjúkészítés voltak. A doktori dolgozat a következő főbb kutatási eredményeket igyekezett felsorakoztatni.

Egy ilyen elterjedt és sikeres gazdálkodási módnál magától értetődő, hogy meg kell keresnünk az előzményeit. A kutatás igyekezett összefoglalni és Kiskunfélegyháza példáján keresztül bemutatni a Duna-Tisza közti földhasználat gazdálkodásának intenzívebbé válását és annak gyökereit. A következő gyökökre sikerült rávilágítani:

A redempció a feudális kötöttségektől mentes társadalmi légkörrel, valamint a redempcióból kimaradt irredemtusoknak „a talpalatnyi földből” való megélés kényszerétől hajtott találékonyaságával, szorgalmával járult hozzá a gazdálkodás intenzívebbé válásához.⁷¹⁹

A földhasználat termővé tételében, és a kertesi tanyarendszer kialakulásában is megtaláljuk a gyökereit azoknak a társadalmi és gazdasági viszonyoknak, amelyek aztán a 20. században lehetővé tették a földzöldsg-termesztő családi gazdaságok létrejöttét. A Duna-Tisza közti földhasználat középső területein a tanyásodás és a belterjesebb földgazdasági kultúrák már a kezdetektől erős kölcsönhatást gyakoroltak egymásra. Nemcsak a tanyásodás hatott serkentőleg a kertkultúra fejlődésére, hanem a szőlő-, a gyümölcs- és a földzöldsg-termesztést, valamint a baromfitartást is elősegítette a tanyásodás. Kiskunfélegyháza és környéke is részét képezi a kertkultúrási tanyarendszernek.⁷²⁰ A több hullámban lezajló tanyásodás földhasználati fénykorának egyik fő jellegzetessége volt, hogy a kifelé húzó belterjes földkultúra helyére egy még belterjesebb kertkultúra, a földzöldsg-termesztés lépett. Az itt lakók közül sokan úgy döntöttek, hogy inkább a kevesebb befektetéssel járó kertészkedésre állnak át. A földzöldsg-termesztés központjai a város közeli tanyák lettek.

⁷¹⁸ Kecskés Csaba (szerk.) 2000. 184-202.

⁷¹⁹ A redempcióról: Bánkiné Molnár Erzsébet 2000. 3-73.

⁷²⁰ Für Lajos 1983a 7-13.

A Alföld több hullámban történő újra benépesítésének is kulcs szerepe volt a gazdálkodás intenzívebbé válásában. A területet Bálint Sándor, valamint Juhász Antal által felkutatott több hullámban történő benépesülési folyamatára, a „kavargó-terjeszkedő áramlásra” és a területet benépesítőire is fontos ráfókuszálnunk: a Kecskemétről, Soltvadkertről, Kiskunmajsáról, Csongrádról, Kistelekről, Szegedről, a Tápió-mentéről, a Jászságból, a Közép-Tisza vidékéről és az Észak-Bácskából érkezett telepésekre. „*A dolgos, szorgalmas telepes családokban volt nyitottság, vállalkozó készség új termelési eljárásokat, belterjes kultúrát, szőlő- és gyümölcsstermesztést sajátítottak el.*”⁷²¹ A migrációban résztvevők ugyanis elsősorban nem a tehetősebb nagy- és középbirtokosi rétegből kerültek ki, akik monokultúras gazdálkodást folytattak előző lakhelyükön, hanem a kisparaszti rétegből vagy földnélküli zsellérek közül. Ők már előző lakhelyükön is a munkaigényes és speciális tudást igénylő kertészeti kultúrák gyakorlására kényszerültek.⁷²² A Szegedről, illetve a Csongrád és Csanád megyéből érkező telepesek ismerték a fűszerpaprika és a dohány, a Hevesből és a Jászságból érkezők a dinnye termesztését. A homoktalajok megkötésére és hasznosítására pedig szintén az egész család munkaerejét aktívan igénybe vevő szőlő- és gyümölcsstermesztés volt legalkalmasabb.

Az 1867-es kiegyezést követő kedvező társadalmi és gazdasági légkör pedig a kereskedelmi forgalom bővülését hozta ezen a vidéken is, valamint piacot teremtett a belterjesülő mezőgazdaság termékeinek, főként a zöldségnek, gyümölcsnek és a baromfinak. Kiskunfélegyháza egyre növekvő lakossága és a távolabbi túlnépesedett területekről érkező telepesek ennek hatására még intenzívebb művelés alá vonták a homokot és új hazát keresve további tanyákkal népesítették be a vidéket.

A dolgozat górcső alá vette a dohány-, a szőlő-, a gyümölcs-, a dinnye-, a fűszerpaprika-, a zöldségstermesztést illetve, a baromfitartást is, méghozzá abból a szempontból, hogyan járultak hozzá a gazdálkodási- és piaci tapasztalatok, a speciális kertészeti tudás felhalmozódásához, amelyek segítségével aztán sikeresek lettek a primórtermelők, majd a földiasok. Itt sok esetben szinte tételelesen sikerült bizonyítani, hogy a földiázáshoz szükséges „mesterfogások” egy része már a 19. század végén illetve a 20. század elején megjelent a paraszti gyakorlatban. Például a fagyvédelem, az öntözésre való törekvés, a piaci igényekre figyelő termelés. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy a tapasztalati úton elsajátított, generációról-generációra felhalmozódó kertészeti ismeretek mellett a térség korai zöldségstermesztésének fejlődésére nagy hatást gyakorolt a német

⁷²¹ Juhász Antal 2005. 338.

⁷²² Juhász Antal 2005. 346-364.

kertészcéhek segítségével kibontakozott kecskeméti homoki zöldségtermesztés, a bolti kertészek tevékenysége, valamint a 20. század elején megélénkült mezőgazdasági oktatás. A kutatás elsőként foglalkozott a Kiskunfélegyháza környékén élő bolti kertészek tevékenységével is.

A dolgozat a kertészet néprajzi szempontú elemzései közül egy olyan vizsgálati szempontot választott, amilyen szempontból még eddig nem történt részletesebb kutatás: a korai termelést. Vagyis, hogy a piacosság érdekében, hogyan jelenik meg és fejlődik ki a parasztgazdaságokban a korai zöldségtermesztés. Ezt a tudásanyagot főként az uradalmi kertészetektől, a dohány termeszőktől és az iparszerű kertészkedést folytató boltiároktól és német kertészcéhektől vették át a „parasztkertészek”.

A dolgozat saját kutatási eredményének könyvelheti el, hogy a korabeli mezőgazdasági szaklapok és gazdaságtörténeti szakmunkák, valamint a visszaemlékezések alapján bemutatta, hogy a kertészeti műanyag fólia hogyan jelent meg a kollektív gazdálkodás időszakában Magyarországon. A műanyagot lényegében már a 19. század végén feltalálták, de elterjedni és népszerűsödni csak a II. világháború után kezdett világszerte. Magyarország vonatkozásában a kertészeti műanyag fólia használatában igazán nagy áttörést a XV. Nemzetközi Kertészeti Kongresszus jelentett, amit 1958 áprilisában, Nizzában rendeztek meg. Ezt egy 5-6 éves kísérleti fázis követte, aminek során a budapesti Kertészeti Egyetem soroksári kísérleti telepén Magyarország legfelkészültebb kertészmérnökei, külföldi tapasztalatokat is alapul véve, dolgozták ki a fóliasátorban való termelés technológiáját és nemesítették ki az erre legalkalmasabb növényfajtaikat. A fóliás termeléshez szükséges alapanyagok sorozatgyártása az 1970-es évek elején indult meg. A kutatók a fóliás termesztési technológiát először a termelőszövetkezetek rendelkezésére bocsátották. A szövetkezetekből pedig az engedélyezetté vált háztáji rendszernek és az állami kereskedelmi vállalatok termelési és felvásárlási szerződéseinek köszönhetően jutott el az egyéni gazdaságokba és fejlődött tovább a háztáji kistermelés keretei között.

A dolgozat Kiskunfélegyháza és környéke vonatkozásában az első fóliasátrak megjelenéstől Magyarország 2004-ben bekövetkezett Európai Unió csatlakozásig követi nyomon a kisüzemi keretek között zajló fóliás zöldségtermesztés történetét. A vizsgálat fő szempontjai, hogy a kor politikai, gazdasági és társadalmi változásai hogyan hatottak a fóliás zöldségtermesztésre és ezek hatására hogyan alakult annak eszközkészlete, technológiája, munkaszervezete és termékszerkezete. A vizsgálat során 4 fő korszakot sikerült elkülöníteni. Az első korszakban, az 1960-as és 1970-es években előbb a térségekben, majd a háztáji gazdaságokban jelentek meg az első fóliasátrak. Az első korszak

kapcsán a dolgozat igyekezett rámutatni arra, hogy a földiázás nem jelenhetett volna meg a kisüzemi gazdaságokban és nem terjedhetett volna el, ha Magyarországon a szocialista agrárgazdaság nem egy speciális formája honosodik meg nálunk: „a magyar modell”. Ennek fő jellemzői a következők voltak: ideája nem a kolhoz-típusú szövetkezet volt, hanem támogatta a szakszövetkezetek létrejöttét is, a háztáji formájában engedélyezte a téesz tulajdonában lévő, de saját kezelésű birtok megmaradását, termeltesési szerződések formájában termelőeszkőzt, biztosított és megszervezte az értékesítést. Az első korszak kapcsán az a fontos megállapítás is megfogalmazódott, hogy bár a földiázás nem a paraszti, egyéni gazdaságok vívmánya volt, hanem a téeszgazdálkodásé, a kisüzemi gazdaságok kis megtorpanás után gyorsan a magukévá tették és saját arculatukra formálták, fejlesztették tovább. A korszakra vonatkozóan fontos megállapítanunk, hogy a zöldségtermesztés központjai továbbra is a Duna-Tisza közti tanyák maradhattak. A tanyák életének hosszabb fennmaradásában egy nem elhanyagolható „szubjektív tényező” is meg kell említeni. Ez a szubjektív tényező pedig maga Erdei Ferenc volt. Erdei Ferencnek a Duna-Tisza közti „emberarcú” agrárátalakulásban betöltött szerepét is méltatja a dolgozat.

A Kiskunfélegyháza környéki földiáz gazdálkodás második korszaka az 1980-as években bontakozott ki. Ebben óriási szerepe volt a már említett állami felvásárló vállalatoknak a kistermelésbe való még erőteljesebb bekapcsolódásának, amitől a földiázban még erőteljesebbé vált az árutermelő jelleg. Kiskunfélegyházán és környékén az Áfész és a Zöldért voltak a kistermelés meghatározó integrátorai, amelyek felvásárlási és termeltesési szerződésekkel vetőmagot, műtrágyát és földiát biztosítottak a háztájival rendelkező téesztagoknak és garantálták a felvásárlást.⁷²³ A korszak jellemzői a családi munkaszervezet megerősödése, az önkiszákmányoló munkatempó meggyökeresedése, a paraszti innovációs készség és a saját találmányok alkalmazásának kivirágzása voltak. A földiázás vonzó életstratégia és megélhetési forma lett, amely látványos anyagi gyarapodást produkált.

A következő, a harmadik korszak - az 1990-es évek - útkereséseit a következő megállapítással jellemezhetjük a legtalálóbban: egyre kevesebben, egyre nagyobb területen. Kiskunfélegyházán és környékén 1995-96-ban szűntek meg az utolsó téeszek. A rendszerváltozás, a téeszek felbomlása és a privatizáció is jelentősen formálta a földiáz gazdálkodást. Egyfelől a háztáji területükön gazdálkodó földiázok elvesztették a biztos felvásárlási rendszert és a téesz oltalmazó, termelőeszkőzt biztosító szerepe is megszűnt.⁷²⁴

⁷²³ Patay János 1978. 64-69.

⁷²⁴ A posztoszocialista korszak útkereséseit vizsgáló néprajzi kutatásokat foglalja össze: SZILÁGYI Miklós (szerk.) 2002.

Másfelől hatalmas métereket öltött a munkanélküliség. A kárpótlás révén viszont sokan jutottak földhöz, mezőgazdasági gépekhez.⁷²⁵ Elméletileg nyitott lett volna az út „vissza a mezőgazdaságba.” Az 1970-es évek eleje óta földlázó, úttörőnek számító gazdálkodók jelentős anyagi gyarapodása sokakat arra indított, hogy a földlázásban lássák a kiutat nehéz helyzetükből. A legkülönbözőbb társadalmi helyzetű és foglalkozású emberekből lett ezekben az esztendőkbén „botcsinálta” földlázó.⁷²⁶ A földláz termékek piacán fokozódó verseny miatt a földlázók társadalmán belül a kooperációt a konkurencia harc váltotta fel, és egyre specializáltabbá vált termelés. Munkaszervezést illetően pedig egyre több bér munkára volt szükség. Ebben az időszakban virágzott a romániai magyarok, csángók és románok „fekete vendégmunkája”.⁷²⁷ Az 1980-as években a földláz családok hosszú távú stratégiája az volt, hogy olyan birtok nagyságot és gépesítési szintet kell elérniük, valamint olyan piaci kapcsolatokra kell szert tenniük, amelyek segítségével utódaiknak már könnyebb lesz ez a mesterség. Az 1990-es években már a „kifelé a földlázásból” gondolkodásmód lett általános: gyermekeiket más foglalkozási ágak felé igyekeztek terelni.

A földlázásnak a dolgozat által vizsgált negyedik korszakát az ezredforduló időszaka jelenti, amikor az Európai Unióba készült belépni Magyarország, majd 2004-ben be is lépett. A korszak egyik legnagyobb kihívása volt, hogy az Unió eszménye már nem a családi farmgazdaság, nem a kisüzem volt, hanem a kisüzemek szerveződése, az új típusú szövetkezet. A földláz zöldségtermesztés rendszerváltozás utáni válságából a kiutat sokan az új típusú Termelési és Értékesítési Szövetkezetekben, a TЭСZ-ekben látták. Erre azonban sem a termelők nem voltak készen lélektanilag, sem a magyar agrárpolitika szervezéstanilag. A földlázoktól idegen volt az alulról szerveződő, szinte civilkezdemenyezésként létrejött társulás gondolata. A TЭСZ-ek nagy része működés- és fizetéseképtelennek bizonyult napjainkra, így a termelők szinte teljesen magukra hagyva vívják a harcukat a világgazdasággal és a korlátlan behozattal, az állam pedig teljesen kivonult a termelés és az értékesítés szervezéséből. Ez a korszak mutatott rá legerőteljesebben és igazolta, hogy a földlázás nem alakulhatott volna ki és fejlődhetett volna ki a térszek oltalmazó szerepe nélkül. A földláz termelők nagy részéhez még ma is a termelést, a földközeli munkát, a családi munkaszervezetet előnyben részesítő utóparaszti mentalitás áll közelebb, amely szerint a földlázást életformának tekintik, mint az értékesítést mindig szem

⁷²⁵ A birtokviszonyok változásáról: G. Szabó Zoltán 2002. 109-131. és Balogh Balázs 2002a 131-139.

⁷²⁶ Sipos Aladár 1996. 549-566.

⁷²⁷ A témával foglalkozó néhány irodalom: Hegyeli Attila É.n. 163-173. Papp Árpád 1999. 145-155. és Ozsváth Gábor 1999. 157-176.

előtt tartó, abszolút profitorientált agrárvállalkozó eszménye, aki számára a fóliázás pusztán bevételi forma. A fóliás gazdák nagy részének nem sikerült a gazdaságukat olyan nagyságúra és fejlettségi szintűre alakítani, hogy önmagukban is jól prosperáló, piacképes agrárvállalkozók legyenek, ők napjainkban komoly válaszút előtt állnak.

A dolgozat új vizsgálati szempontként vetette fel a fóliázásnak, mint termelési módnak a környezethez való viszonyát. Ez egyrészt azért érdekes, mert amíg a hagyományos paraszti gazdálkodás a természet rendjét követve, ahhoz alkalmazkodva zajlott, a fóliázásban mesterséges körülmények közt termesztik a növényeket. Ennek következményeként a természettel való kapcsolat felbomlik és ez számos környezetvédelmi problémát is okozott. Másrészt a paraszti gazdálkodás egyik alapvető jellemzője volt, hogy a hozzá szükséges tudást döntő részben a természet megfigyeléséből, tapasztalati úton szerezték, „ki volt próbálva”. A modern gazdálkodásban, de kiváltképpen a fóliázásban ez az egyensúly felbomlott. Sok olyan, a kor csúcstechnológiáját képviselő munkafolyamat, munkaeszköz van, amelyet átvesznek, használnak ugyan a fóliások, de működési mechanizmusával, használatának hosszútávú következményeivel már egyáltalán nincsenek tisztában. Ez különösen a műanyag fóliára igaz, mivel a mű-anyagok közül a fólia volt az, amellyel először és legnagyobb tömegben találkozott a paraszti gazdálkodás.

A dolgozat a fóliázás munkafolyamatát, munkaeszközeit és a munkaszervezés fő kérdéseit bemutatja, illetőleg választ keres arra, hogy ezekre a kihívásokra hogyan felelt a Kiskunfélegyháza környéki fóliás zöldségtermesztés a különböző korszakaiban. A kutatás emellett társadalomnéprajzi kitekintőt is tartalmaz, amely a fóliások helyét a társadalomban, belső rétegződését, a család és a munka, a közösség és az egyén viszonyát, valamint az életmód és életstratégia kérdéskörét igyekszik taglalni. Ezen fejezetek eredményének könyvelhető el, hogy sikerült kimutatni: milyen külső és belső tényezőknek köszönhető a fóliás gazdálkodás sikerességét.

A külső tényezők között a téeszek oltalmazó, értékesítést szervező, szakképzést és csúcstechnológiát biztosító szerepe jelent meg. A korai zöldségtermesztés ugyanis minden olyan korszakban sikeresen tudott működni, amikor az állam belátta, hogy a zöldségesek válláról le kell venni az értékesítés terhet, mert ahogy az egyik kútfüm fogalmazott: *„nem lehet sokáig egyszerre parasztnak és kereskedőnek is lenni, a kettő más vért kíván.”* A második világháborúig ezt a terhet egy életképes kereskedő réteg vette le a zöldségesek válláról, az 1960-as évektől a téesz keretei között pedig az állami kereskedelmi vállalatok. Az 1990-es évek óta az értékesítés teljes mértékben a termelők gondja.

A sikeresség belső tényezői között a paraszti gazdálkodásból merített tapasztalatok, az új dolgok iránti nyitottság és a régit az újjal ötvöző innovációs készség, a kényszertalálékonyság szülte találmányok, a munka erkölcsi értéként való kezelése, a hatékony családi munkaszervezés, a vállalkozó szellem, a piacra való nyitottság, a mezőgazdasági termelés életformaként való megélése jelentek meg. Ezek a belső tényezőként említett készségek, tulajdonságok, mentalitás-mozaikok már benne gyökereztek a homokot újra meghódító telepések, a tanyákon a „talpalatnyi földből” boldoguló zöldségesek mentalitásában. És ezt a hozzáállást segített megőrizni, átmenteni a háztáji gazdálkodás és egy utóparaszti létben megőrizni.

A kutatás ezen része olyan meglátásokat is tartalmaz, amelyek segítenek árnyalni azt a képet, amely a téeszeknek a paraszti, utóparaszti gazdálkodásra gyakorolt hatásáról jött létre. Azzal ugyanis, hogy Magyarországon nem kolhoz típusú szövetkezetek létesültek, hanem volt létjogosultsága a szakszövetkezeteknek és a háztáji gazdálkodásnak, amelyek jobban tiszteletben tartották az egyéni kezdeményezéseket, nem halt ki a termelőkből a jó munkaszervező és kooperációs képesség, a piacra orientáltság és a vállalkozó szellem. A kistermelés, a kisüzemi gazdaság keretei között ezeket az „erényeket” tudták gyakorolni. Ezen kutatásra konkretizálva a megállapítást: a téesz csak egy rövid időre vetette vissza a korai zöldségtermesztést, aztán a fóliázás formájában már ösztönzőleg hatott rá.

A kutatás fontos hozadékai közé tartozik még az is, hogy a magyar vidéken nem szűnt meg az utóparaszti életforma, nem lett még minden utóparasztból vérbeli mezőgazdasági vállalkozó. Az, hogy mi lesz az utóparasztkból még nyitott kérdés. Az utóparaszti létforma válaszút előtt áll.

Köszönet

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik segítettek e munka „megszületésében”.

Elsősorban témavezető professzoromnak, Dr. Szilágyi Miklósnak köszönöm, hogy a tőle megszokott alapossággal, lelkiismeretességgel és tiszteletreméltó tudományos felkészültségével segítette kutatómunkámat. Köszönöm a belém vetett bizalmát!

Hálás tisztelettel gondolok Dr. Bellon Tiborra és Dr. Juhász Antalra, mint mentoraimra, akik bevezettek a néprajzkutatásba. Köszönettel tartozom a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, valamint Az ELTE Európai Etnológia Doktori Programja minden tanárának.

Hálás vagyok a szüleimnek, a férjemnek, Kepe Zoltánnak és a fiamnak, Budának, szóval a családomnak a türelmükért és a feltétlen támogatásukért.

Köszönöm szépen Lovrić Mirjanának, hogy lehetőséget teremtett arra, hogy a munkám mellett is folytathattam a tanulmányaimat. Orbán Péternek pedig a grafikai szerkesztésben nyújtott segítségét.

Végül, de nem utolsósorban köszönettel gondolok minden Duna-Tisza közí föliásra, akik bepillantást engedtek az életükbe.

Lendva, 2010. december 6. Szent Miklós napja

Felhasznált irodalom

ASZTALOS ISTVÁN

- 1956 A géppálmások elhelyezkedése a Duna-Tisza közén. Földrajzi Értesítő 1956. 2. sz. 197-205.

ASZTALOS ISTVÁN – SÁRFALVI György

- 1960 A Duna-Tisza köze mezőgazdasági földrajza. Budapest

BAGI Gábor

- 1997 Adalékok a kiskunsági jász puszták népességéhez. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Migráció és település a Duna-Tisza közén 2. Táj és Népi kultúra 1. Szeged. 19-36.

BALANYI Béla

- 1994 A nagykovácsi szőlő-, gyümölcs-, és zöldségtermelés múltja. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Studia Comitatus 23. Szentendre. 529-552.

BALASSA Iván

- 1960 A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány. Budapest
1991 A henger és használata. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1990- 1991. Budapest. 95-126.
1992-1994 A futóhomok telkesítése. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Budapest. 89-107.
1994 Az ásó és a vele végzett munka Magyarországon. In: NOVÁK László (szerk.): Studia Comitatus 23. Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. Szentendre. 423-457.

BALÁZS Sándor

- 1955 A gyulai zöldségtermesztő táj. Budapest
1985 Paradicsomtermesztés. Budapest
1989 Zöldségtermesztők kézikönyve. Budapest
2000 A zöldségajtatás kézikönyve. Budapest

BALI János

- 1998 Megtorpanás? A mezőgazdasági áruteremtés fejlődésének korlátai egy málnatermelő településen. Replika. 33-34. 1998. december. 107-119.
2000 Parasztok, farmerek vagy agrárvállalkozók. A vidéki társadalom és gazdaság lokális tapasztalatai a rendszerváltás után. In: KUTI Klára - RÁSKY Béla (szerk.): Azonosságok és különbségek. Mai néprajzi kutatások Ausztriában és Magyarországon. Budapest. 85-111.
2001 A Börzsöny vidéki málnatermelő táj meghatározásához. In: HÁLA József – SZARVAS Zsuzsanna – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Szamadó. Tanulmányok Paládi – Kovács Attila tiszteletére. Budapest. 199-221.

- 2005a A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza.
Néprajzi tanulmányok. Budapest
- 2005b Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében.
Ethnographia. 116 (2005) 2. sz. 153-182.

BÁLINT Sándor

- 1959 A szegedi paprika termesztése. Ethnographia LXX. 139-170.
- 1962 A szegedi paprika. Budapest
- 1964 A szegedi táj dohánykultúrája. Néprajzi és Nyelvjárási Tanulmányok.
Szeged. 7-22.
- 1974 Szegediek Bács-Kiskun homokján. Cumania II. Kecskemét. 411-426.
- 1976 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete 1. A Móra Ferenc Múzeum
Évkönyve 1974/75-2. Szeged
- 1977 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete 2. A Móra Ferenc Múzeum
Évkönyve 1976/77-2. Szeged

BALKÁNYI Béla

- 1913 A bolgárrendszerű öntözéses zöldéskertészetek szervezése Magyarország.
Mezőgazdasági Szemle XXXI. 98-100.

BALOGH Balázs

- 2002a Gazdálkodás Tápon a rendszerváltozás után. In: SZILÁGYI Miklós
(szerk.): Utak és útvesszők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999.
Budapest. MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ.
131-139.
- 2002b Gazdák és zsellérek. Gazdálkodási stratégiák Tápon. Néprajzi tanulmányok.
Budapest

BALOGH István

- 1961 Különleges növénykultúrák a magyar mezőgazdaságban. 1850-1945.
Nyíregyháza
- 1965 Az alföldi tanyás gazdálkodás. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság
Magyarországon a kapitalizmus korában. I. Budapest. 429-479.
- 1976 Tugurium-szállás-tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez.
Ethnographia LXXXVII. 1-62.
- 1980 Egy tőkés tanyás gazdaság a 19. század második felében. In: PÖLÖSKEI
Ferenc – SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja.
Budapest. 272-312.

BALOGH Sándor – PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.)

- 1979 Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon (1944-1962). Budapest

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

- É.n. Petőfiszállás. Száz magyar falu könyvesháza.
- 1981 Kiskunfőlegyháza újratelepítőinek 1744. évi lajstroma. Szolnok Megyei
Múzeumi Évkönyv. Szolnok. 123-128.

- 1994 A Kiskunság statisztikai felmérése 1857-ben. In: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából XIII. Kecskemét. 196-234.
- 1996 Polgárok Kiskunfélegyházán 1890-1913 = Bürger in Kiskunfélegyháza 1890-1913. Debrecen. KLTE Néprajzi Tanszék. Studia Folkloristica et Ethnographica. 38.
- 1998 Betelepülő vállalkozók szerepe Kiskunfélegyháza polgárosulásában. In: NOVÁK László (szerk.): Az Alföld társadalma. Nagykovács. 239-260.
- 2000 Redemptusok. Gazdaság és életmód Kiskunfélegyházán a redempció első évszázadában. Debrecen
- 2001a Jászszentlászló községgé alakulása. In: SZÚCS Judit (szerk.): Tanulmányok Jászszentlászlóról. Jászszentlászló. 54-61.
- 2001b Jászkunok a XVIII – XIX. századba. Történelmi és néprajzi tanulmányok. Debrecen.
- 2003 A jászkun autonómia. In: BÁNKINÉ Molnár Erzsébet (szerk.): Autonóm közösségek a magyar történelemben. Kiskunfélegyháza. 119-128.
- 2004 A jászkun tökeföld és használata. In: BÁRTH Dániel – LACZKÓ János (szerk.): Halmok és Havasok. Tanulmányok a hatvan esztendő Bárth János tiszteletére. Kecskemét. 181-195.

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet (szerk.)

- 1999 Kiskunfélegyháza helyismereti könyve. Kiskunfélegyháza

BÁNLAKY Pál

- 1995 A családi gazdálkodás esélyei és lehetőségei falun. A falu. X. évf. 2. sz. 55-63.

BÁRKÁNYI Ildikó

- 1990 Pálmonostora benépesülése történeti adatok és húsz év (1846-1866) házassági anyakönyvi bejegyzései alapján. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Migráció és település a Duna-Tisza közén. Szeged. 67-78.
- 1999 Adatok Pálmonostora benépesüléséhez 1867-1886 között. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Migráció és anyagi kultúra a Duna-Tisza közén. Táj és népi kultúra 2. Szeged. 27-47.

BÁRTH Dániel

- É.n. Tiszaalpár. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest

BÁRTH János

- 1974 Kalocsa környéki ártéri kertek a VIII-XIX. században. Agrártörténeti Szemle XVI. (1974) 213-233.
- 1996 Szállások, falvak, városok. A magyarság településhagyománya. Kalocsa

BÁTHORI Istvánné – RIGÓ Joakimné (szerk.)

- 2000 Millenniumi emlékkönyv. Fülöpjakab.

BELLON Tibor

1979 Nagykunság. Budapest

1984 Földművelés. In: BARTH János (szerk.): Kecel története és néprajza. Kecel. 549-572.

1988 Termelés és értékesítés. In: KORKES Zsuzsa (szerk.): Bag. Néprajzi tanulmányok I. Petőfi Múzeum Múzeumi Füzetei 35. Aszód. 103-155.

1995 Homokba fült tanyák? In: FODOR Ferenc (szerk.): Csolyóspálos. Tanulmányok Csolyóspálos történetéről és népeletéről. Csolyóspálos. 309-330.

BENKŐ Samu

1972 Murokország. Bukarest

BESSENYEI Zoltán

1962 Házi és háztáji zöldségtermesztés. Budapest

BIHAR Mária lásd a későbbiekben KEPÉNE BIHAR Mária

2002a A homokvidék gazdálkodásának új útja: a főlíázás. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesszők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ. 153-160.

2002b Főlíás kertkultúra Kunszálláson. Cumania 18. Kecskemét. 359-414.

2003a Bolgárkertészek és hatásuk a magyar kertkultúrára.

Naptár 2004. A Szlovéniai Magyarok Évkönyve. Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva. 135-142.

2003b Bolgárkertészek és szerepük Kunszállás főlíás kertkultúrájának kialakulásában.

In: BARTH János (szerk.): Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig. Baja-Kecskemét. 171-180.

2004 Főlíás gazdálkodás a Duna-Tisza közi homokhátságon. In: PÓCS Éva (szerk.): Múlt és jelen. Studia Ethnologica Hungarica V. Tudományos konferencia a Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszékének 10 éves jubileumán. Budapest. 187-206.

2005a Hagyomány és újítás a főlíás kertkultúra eszközkészletében Kiskunfélegyházán és környékén. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. 421- 431.

2005b Életstratégia és alkalmazkodás: egy főlíás család gazdálkodása napjainkban. In: BÁRKÁNYI Ildikó – FODOR Ferenc (szerk.): Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére. Szeged. 273-283.

2007 Magyarlapád és vidéke földművelő gazdálkodása.

In: BARTH János (szerk.) Lapádi vendégség. Néprajzi tanulmányok Magyarlapádról és környékéről. Kecskemét. 45-86.

BOROSS Marietta

- 1956 A nagybudapesti és Pest környéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata Néprajzi Értesítő XXXVIII. 129-161.
1957 A csányi dinnyetermesztés eszközei. Néprajzi Értesítő XXXIX. 257-272.
1959 Adatok a csányi feledinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához. Ethnographia LXX. 579-621.
1963 A kecskeméti homoki zöldségtermesztés. Ethnographia LXXIV. 202-229.
1965 Zöldségtermelés a Fertő-tó déli partján (Adatok Hegykő, Fertőhomok és Hidegség zöldségtermesztéséhez). Soproni Szemle XIX. 308-322.
1968 A makói hagymatermesztés eszközanyaga. Néprajzi Értesítő L. 127-154.
1973 Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870-1945. Ethnographia LXXXIV. 1-2. 29-51.
1981 Bolgár és bolgárrendszerű kertészetek Magyarországon 1870-1945. In: Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből. Budapest. 353-376.
1983 A békési kertkultúra és szőlőművelés. In: DANKÓ Imre (szerk.): Békés város néprajza. Békés. 425-460.
1986 A pesti német kertészcséh. In: EPERJESSY Ernő – KRUPA András (szerk.): A III. békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai 2. Budapest-Békéscsaba. 374-385.

BOROVSKY Samu (szerk.)

- 1910 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 2. kötet. Kiskunfélegyháza Országos Monográfia Társaság. Magyarország vármegyéi és városai. 16. Budapest. 384-403.

BOURDIEU, Pierre

- 1997 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: ANGELUS Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei. Budapest. 156-177.

BÖRCSÖK Vince

- 1970 A Szeged-vidéki szőlő telepítésének szerszám és eszközanyaga. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970/1. Szeged. 101-118.
1975 Adatok a pinceépítés, szőlőfeldolgozás és bortárolás hagyományaihoz a Szeged környéki homokon. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974-75/1. Szeged. 193-214.

CZAKÓ Ferenc

- 1995 Bugac történelme. Fejezetek Monostor és Bugac puszták történelméből. Bugac

CZIBULYA Ferenc

- 1987 Bolgárkertészet magyar földön. Történetek és módszerek egy adatközlő bolgárkertész tollából. Budapest

CSALOG Zsolt

1980a Életforma és tudat a XX. századi magyar tanyavilágban. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. 339-362.

1980b Gazdag falu a homokon. Kritika 7. sz. 23-27.

CSATÁRI Bálint

2004 Indulatos írás a Duna-Tisza közti Homokhátság ügyéről. In: CSATÁRI BÁLINT (szerk.): Homokhátság 2004. Szembesítések, lehetőségek, teendők. Magyar Tudományos Akadémia regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete. Kecskemét. 3-6.

CSATÁRI Bálint (szerk.)

2004 Homokhátság 2004. Szembesítések, lehetőségek, teendők. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete. Kecskemét

CSATÁRI Bálint – KIS Attila

2003 Tanyakollégium 2002-2003. A tanyai átalakulás főbb jellegzetességei a Kiskunság felmért településein. Kecskemét

CSEH Géza

1995 A Jászkunság és Külső-Szolnok megye leírása (1782-1785). Jász – Nagykun – Solnok Megyei Levéltár Közleményei 1. Solnok

CSELŐTEI László – NYÚJTÓ Sándor – CSÁKY Antal

1985 Kertészet. Budapest

CSITE András

1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. Szociológiai Szemle 3. 117-137.

CSIZMADIA Ernőné

1978 A háztáji termelés új vonásai. Valóság 2. sz. 78-86.

CSIZMÁS Sándor

1987 A Békés városi zöldségtermő táj kialakulásának történelmi, közgazdasági és ökológiai jellemzői. Békési Élet XXII. 176-183.

CSIZMAZIA György

1999 „...a zöld kalinkóban rengeteg C-vitamin van...” Fejezetek a szegedi Avramov-bolgárkertészet történetéből. Szeged 11. évf. 9. sz. Szeged. 14-17.

CSOMA Zsigmond

1983 Káposztáskertek a Káli-medencében. In: S. LACKOVITS Emőke (szerk.): Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Veszprém. 17-33.

- 1987 A bolgárkertészek szerepe a magyar kertkultúra történetében. In: CZIBULYA Ferenc: Bolgárkertészet magyar földön. Budapest. 111-142.
 - 1994 Kertészeti vásártípusok a Kárpát-medencében (XVIII-XX. század). In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére II. Studia Comitatus 24. Szentendre 61-67.
 - 1996 A kertészet gazdasági és társadalmi jelentősége Magyarországon a XIX. század második felében. Agrártörténeti Szemle. 1996/1-4. 3-39.
 - 1997 Kertészet és polgárosodás. Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek szaktanácsadása a Georgikonban és a Keszthelyi uradalomba a 18. század végétől a 19. század közepéig. Budapest
 - 1998 Falusi környezet – nagyvárosi ellátás. Budapest, a kert, a szőlő és a bortörténet városa. Budapest
 - 2002 Bolgárkertészet az Alföldön. In: NOVÁK László Ferenc (szerk.): Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés. Az Arany János Múzeum Közleményei IX. Nagykőrös. 305-322.
- DIMITROV Imre
- 1973 Bulgárkertészkedés Kalocsán. In: KUCZY Károly (szerk.): Kalocsa vidéke és népe 1963-1973. Kecskemét. 143-149.
- DOBROSSY István
- 1978 Dohánytermesztés a Nyírségben. Studia Folkloristica et Ethnographica 2. Debrecen
- DOBROSSY István – FÜGEDI Márta
- 1983 Termelés és életmód. Tíz község termelészövetkezete. Studia Folkloristica et Ethnographica 9. Debrecen
- DONÁTH Ferenc
- 1969 Demokratikus földreform Magyarországon 1945-47. Budapest
 - 1977 Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975. Budapest
- DURÓ Annamária
- 2001 Zákányszék földje és népe az ezredfordulón. Zákányszék
- ÉGETŐ Melinda
- 1970 A szőlő ültetése a Solt-vidéken. Ethnographia LXXXI. 516-530.
 - 1974 A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken. Cumania II. Kecskemét. 133-158.
- ENYEDI József
- 1962 A káposzta jelentősége a nép életében Hajdúhadházon. Ethnographia LXXIII. 404-431.

ERDEI Ferenc

- 1941 A makói hagyma iskolája. Makó
- 1942 Magyar tanyák.
- 1954 A háztáji gazdaság kérdései. Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle. 8-9. 676-707.
- 1956 A szövetkezeti úton. Budapest
- 1959 A mezőgazdasági és szövetkezeti fejlődés kérdései. Budapest
- 1961 A mai agrárgazdaságtan főbb irányai és hazai fejlődése. Budapest
- 1965 Zöldségtermesztésünk fejlődése és területi elhelyezkedése.
- 1966 A mezőgazdasági üzemszervezés néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Budapest
- 1967a A háztáji és a kisegítő gazdaságok helye a szocialista mezőgazdaságban. Tudomány és Mezőgazdaság 3. Budapest. 1-8.
- 1967b Zöldségüzemeltetés és zöldségtermelés. Budapest
- 1970 A belterjesség fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezése. Ethnographia LXXXI. 167-186.
- 1971 Város és vidék. Magyarország felfedezése sorozat. Budapest
- 1973 Parasztok. Hasonmás kiadás. Erdi Ferenc összegyűjtött művei. Budapest
- 1976 Agrárgazdasági tanulmányok 1-3. Budapest
- 1977a Futóhomok. A Duna-Tisza köze. Hasonmás kiadás. Budapest
- 1977b Mezőgazdaság és szövetkezet. Budapest
- 1979 Szövetkezeti írárok 1-2. Budapest
- 1980 A magyar társadalomról. Erdi Ferenc összegyűjtött művei. Budapest

ERDMANN Gyula

- 1992 Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1965. Békéscsaba

EROSTYÁK Zoltán

- 2005 A rendszerváltás hatása a megyesegyházi dinnyetermesztésre. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 379-394.

FAZEKAS Béla

- 1976 A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Budapest

FEHÉR Zoltán

- 1987 Paprikák világ Bányán - Egy fűszerpaprika - termelő falu a paprika monopólium bevezetése idején. Forrás. XIX. 2. sz.. Kecskemét. 47-56.

FEJŐS Zoltán – FRAZON Zsófia (szerk.)

- 2007 Műanyag. Kiállítás katalógus. Néprajzi Múzeum. Budapest

FEKETE János

- 1981 A kiskunfélegyházi pusztakeresők és az alföldi parasztmozgalom. In: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából 3. A kapitalizmus kora. Kecskemét 71-155.
- 1997 Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 210. szám. Budapest.
- 2001 Kiskunfélegyháza utcanevei. Kiskunfélegyháza

FODOR Ferenc

- 1942 A Jászság életrajza. Budapest

FODOR Ferenc (szerk.)

- 1995 Csolyóspálos. Tanulmányok Csolyóspálos történetéből és népéletéből. Csolyóspálos

FODOR Ferenc

- 1992 Gazdálkodás a tanyán. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Mórahalom. A település földje és népe. Mórahalom. 379-413.
- 1993 A paraszti gazdálkodás változása. In: LENGYEL András (szerk.): Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 1992. Szeged. 143-149.
- 1995 A gazdálkodás fejlődése. In: FODOR Ferenc (szerk.): Csolyóspálos. Tanulmányok Csolyóspálos történetéből és népéletéből. Csolyóspálos. 247-297.
- 1998 Küzdelem a homokkal. (A paraszti gazdálkodás). In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Öttömös. A település földje és népe. Öttömös. 253-269.
- 2001 Gazdálkodás a ruzsai homokon. In: MARJANUCZ László (szerk.): Ruzsa története és népélete. Szeged. 318-347.
- 2002 A Duna-Tisza közti homokhátság paraszti gazdálkodásának változása a második világháború után. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesszők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest. 143-152.
- 2003 Az öttömösi spárgatermesztés. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi Tanulmányok 4. Szeged. 113-132.
- 2005a Paprikatermesztés a Duna-Tisza közti homokhátság délkeleti részén. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 409-419.
- 2005b Egy kiskunhalasi kertészcsalád története. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi tanulmányok 5. Szeged. 129-150.
- 2006 Romániai vendégmunkások a Duna-Tisza közti homokhátság paraszti gazdaságaiban. In: BATHÓ Edit – UJVÁRY Zoltán (szerk.): Jászok és kunok a magyarok között. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére. Jászsági Könyvtár 6. Jászberény. 423-428.
- 2008a A Duna-Tisza közti homokhátság délkeleti részének paraszti gazdálkodása a 20. században. Szeged

- 2008b A spárga termesztése. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Öttömös évszázada 1908-2008. Öttömös. 107-132.
- 2009 „...Ugye, mink idénymunkások vótunk.” Homokháti munkavállalók. In: BALI János – TURAI Tünde (szerk.): Élet(út)írások Szilágyi Miklós tiszteletére. Budapest. 122-129.
- FORCZEK Zoltán – JANÓ Ákos
1977 Szank község története. Kecskemét
- FÖLDEÁKI Béla
1970 A korszerű háztáji gazdaság. Budapest
- FÜR Lajos
1980 A belterjes tanya In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó. Budapest. 216-271.
1983a Kertes tanyák a futóhomokon. In: Agrártörténeti Tanulmányok 12. Budapest
1983b A zöldségtermelő tanyák kialakulása. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981-1982. Budapest. 145-157.
1984 Az agrárkultúra megújulása és kiteljesedése az Alföldön 1848-1914. In: NOVÁK László – SELMECZI László (szerk.): Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös. 429-448.
- GÁBOR R. István
1979 Második gazdaság és háztáji gazdálkodás. Valóság 7. sz. 101-103.
- GALGÓCZY Károly
1854 Kertészet kézikönyve. Pest
1876-79 Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült megye monographiája 1-3. köt. Budapest
- GALLAI Antal
1944 Az irányított paprikatermelés. A Kalocsa és Kalocsa-vidéki Fűszerpaprikatermelők Szövetségének 10 éves jelentése 1934-1944. Kalocsa
- GLIED Károly – MAÁR András – KIRÁLY László – NAGY István Gyula – PAPP Géza – PFENNING Gyula – SASKÖI Lajos – TASSY Gyula
1970 Bács-Kiskun megye élelmiszergazdaságának 25 éve. Kecskemét
- GUNST Péter
1970 A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938). Budapest
1996 Az agrártermékek piaca. In: OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Budapest. 271-342.

- GUNST Péter (szerk.)
1998 A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Budapest
- GUNST Péter – HOFFMANN Tamás (szerk.)
1976 A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században. Agrártörténeti Tanulmányok 4. Budapest
- GYÁRFÁS ISTVÁN
1870-1885 A jáász-kunok története I-IV. Kecskemét
- GYENIS János (szerk.)
1978 Tanulmányok a termelőség- és szövetkezeti parasztságról. Budapest
- HALÁSZ Mátyás
1993 Történeti leírás Jászszerlászról. Jászszerlász
- HALÁSZ Péter
1973 A vöröshagyma termesztése a bukovinai székelyeknél. Agrártörténeti Szemle XV. 507-525.
- HALMÁGYI Pál
1982 Fejezetek a makói „Hagymaszövetkezet” történelméből (1900-1906). Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 1982. Szeged. 189-197.
- HANN, Chris M.
1980 Tárlár: a Village in Hungary. Cambridge.
1982 Kistüzemi gazdálkodás Tárláron a hetvenes években. Ethnographia XCIII. 33-71.
2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 19-35.
- HANN, Christopher (Hg.)
2002 Postsozialismus. Transformationsprozesse in Europa und Asien aus ethnologischer Perspektive. Frankfurt/New York
- HARGITAINÉ SZIMEONOVA Rajna
2004 A bolgárkertészek magyarországi működése és kertkultúrája. Budapest
- HATVANI Dániel
1984 Életutak a Homokhátságon. Hatvani Dániel riportjai. Kecskemét

HEGYELI Attila

- É.n. „Mint a gomba, ide belenőttek...” Moldvai csángók vendégmunkája Magyarországon. In: POZSONY Ferenc (szerk.): Csángósors. Budapest. 163-173.

HOFFMANN Tamás

- 1977 Parasztok. Valóság. XX. 10. sz. 34-52.
1979 Mi a paraszt? In: GUNST Péter (szerk.): Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Budapest 175-196.
1998 Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka. Budapest

HONVÁRI János

- 2003 Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945-1958). In: HONVÁRI János (szerk.): Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Budapest. 427-576.

HORVÁTH Ferenc

- 1997 Száz éves a Szolnok-Kiskunfélegyházi vasút (1897-1997) Máv Rt. Szegedi Területi Igazgatósága. Szeged
1999 Száz éves a Kiskunfélegyháza-Kiskunmajsa vasút (1899-1999) Vasúthistória könyvek. Magyar Államvasutak Rt. Budapest

IVÁNYOSI - SZABÓ Tibor

- 1985 Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez.
1999 A közigazgatás alakulása a mai Bács-Kiskun megye területén a polgári forradalom után. In: Bács-Kiskun Megye Múltjából XV. Bács-KiskunŰ Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét. 5-90.

JACOBÉIT, Sigrid

- 1981 A parasztasszonyok reális mindennapjai a kis- és középparaszti üzemekben, gazdaságokban. Agrártörténeti Szemle. 1981/3. 60-103.

JÁMBORNÉ BENCZÚR Erzsébet – SZÁNTÓ Matild – RETKES József

- 1999 A dísznövényágazat minőségi fejlesztésének stratégiája. In: GLATZ Ferenc (szerk.): Minőség és agrárstratégia. Magyarország az ezredfordulón. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 175-184

JANÓ Ákos

- 1982 Fejezetek a szanki és mórícgáti tanyás gazdálkodás múltjából. A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 1. Kecskemét
1999 Szőlő- és gyümölcs termesztés a szanki homokon. Cumania 16. Kecskemét. 7-115.
2002 Falu a pusztában. Szank község települése és népesedése a XIX. században. Cumania Könyvek I. Kecskemét

JÁVOR Kata

- 2002 A nemzedékek és nemek viszonyának alakulása Zsombón két esettanulmány tükrében. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesztők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest MTA Néprajzi Kutatóintézete-MTA Társadalomkutató Központ. 161-169.
- 2005 A szabadidő-eltöltés formáinak változása Zsombón. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 307-315.
- 2007 Egy mezőgazdasági vállalkozócsalád sikeres gazdálkodási stratégiája a rendszerváltás utáni Zsombón. Tabula 10. 1. sz. 3-58.
- 2008 A juttatások és viszonzások rendszerének változása a zsombói családok nemzedékei között. Ethnographia 119. (2008) 2-3. sz. 159-178.

JESZENSZKY Árpád

- 1995 A magyar kertészet története-ahogy megéltem. Budapest

JESZENSZKY Árpád - NÁFRÁDI István

- 1956 Zöldségfélék korai termesztése. Budapest

JESZENSZKY Zoltán - TIBOLD Vilmos

- 1980 Kertészeti gépek. Budapest.

JUHÁSZ Antal

- 1989 A szegedi táj tanyái. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982/83-2. Szeged.
- 1996 Gazdálkodás és életmód. In: PÉTER László (szerk.): Röske földje és népe. Szeged. 291-327.
- 2001a A szentlászlai tanyakialakulása és népessége. In: SZŰCS Judit (szerk.): Tanulmányok Jászszentlászlóról. Jászszentlászló. 36-53.
- 2001b Bugac és Monostor puszta benépesedése. Cumania 17. Kecskemét. 171-208.
- 2005 A Duna-Tisza közí migráció és hatása a népi műveltségre. Szeged

JUHÁSZ Antal (szerk.)

- 1990 Migráció és település a Duna-Tisza közén. Szeged.
- 1997 Migráció és település a Duna-Tisza közén 2. Táj és Népi Kultúra 1. Szeged
- 1999 Migráció és anyagi kultúra a Duna-Tisza közén. Táj és Népi Kultúra 2. Szeged

JUHÁSZ János

- 1980 A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban. Budapest

JUHÁSZ Pál

- 1976 Adalékok a háztáji és kisegítő gazdaságok elemzéséhez. Budapest

KÁDÁR Lajos

É.n. Halászkok. (Regény). Budapest

1959 Kolomp szól a ködből. Emlékek a régi pásztoréletből. Budapest

KAPOSI Zoltán

2010 Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs.

KÁPOSZTA Lajos

1998 Csettegő. Miért éppen Soltvadkerten? In: SZAKÁL Aurél (szerk.): Halasi Múzeum 2. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 130. évfordulójára. Kiskunhalas. 411-424.

KAPRONCZAI István

1996 A kistermelés, egyéni termelés integrálásának néhány kérdése. A Falu. 1996. XI. évfolyam, 2. szám. 25-33.

KEMÉNY Márton

2005 A mezőgazdaság helyzetének változása egyéni és közösségi szinten Muraszemenyén. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 169-181.

KERÉK Mihály

1971 A tanyavilág helyzete és a tanyapolitika feladatai Bács-Kiskun megyében. Budapest

KERTÉSZ Róbert – PÁTKAI Józsefné

1996 Gondolatok és adatok a mezőgazdasági kistermelésről. A Falu. 1996. XI. évfolyam, 2. szám. 35-38.

KISS Antal, lásd még LOVAS KISS ANTAL

1999 Gazdálkodási magatartás és történeti háttér. A gazdálkodási stratégia változása Újirázon a rendszerváltás után. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére. Debrecen. 165-174.

2002 Magángazdálkodók és a hagyományos értékrend. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesztők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ. 89-107.

KISS József

1979 A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri fennhatósága idején (1702-1731). Budapest

- 1992 A Pesti Invalidus Ház jászkunsági földesurasága 1731-1745. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 114. Budapest

KLAMÁR Zoltán

- 2005 Szegedi paprika-horgosi paprika. Táji kapcsolatok és körzetek kialakulása, termesztés. In: BARNÁ Gábor – MÓD László – SIMON András (szerk.): „Szent ez a föld...” Néprajzi írások az Alföldről. Táj és népi kultúra 5. Szeged. 69-75.
- 2006 Tanyák, parasztgazdaságok Magyarországon (1900-2009). Kiss Lajos Néprajzi Társaság Könyvtára 2. Szabadka

KOCSIS Gyula

- 2005 A Járszág társadalma, népessége, gazdálkodása a XVI-XVII. században. Budapest

KÓSA László

- 1967 A gyulai zöldségtermelő körzet kialakulása, Agrártörténeti Szemle. IX. 496-513.
- 1969 Találmányok a paraszti gazdaságban. Népi kultúra - népi társadalom II-III. Budapest. 63-77.
- 1977 Bolgárkertészet. In: Magyar Néprajzi Lexikon. I. kötet. Budapest. 316-320.
- 1980 A burgonya Magyarországon. Budapest
- 1998 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Budapest

KOVÁCH Imre

- 1988 Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Budapest

KOVÁCS András Donát

- 2004 A Duna-Tisza közti Homokhátság környezeti konfliktusai. In: CSATÁRI BÁLINT (szerk.): Homokhátság 2004. Szembesítések, lehetőségek, teendők. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete. Kecskemét. 6-11.

KOVÁCS Endre

- 1993 Földművelés egy bácskai magyar faluban. Budapest - Újvidék.

KOVÁCS Katalin – VÁRADI Mónika

- 2002 Tanyás kisgazdaságok, kertész vállalkozások és az uniós csatlakozás. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesztők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest. MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ. 19-34.

KOVÁCS Teréz

- 2010 A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest

KOREK József

- 1947 Szalmahengereleő. A futóhomok meghódításának néprajzi emléke. Tiszatáj 1947. 43-45.

KOTICS József

- 2001 Mások tekintetében. Miskolci Egyetem. A Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvei 4. Miskolc
2006 Gazdasági stratégiák és magatartásformák. A tradicionális gazdálkodói mentalitás továbbélése mai gazdálkodási formákban. Debrecen.
2007 A reprivatizáció hatása a gazdálkodói stratégiákra (Egy régióvizsgálat tanulságai). In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60. esztendő Novák László Ferenc tiszteletére. Az Arany János Múzeum Közleményei XII. Nagykőrös-Debrecen. 185-191.

KRISTÓF Lászlóné

- 1999 A zöldségazat minőségi fejlesztésének stratégiája. In: GLATZ Ferenc (szerk.): Minőség és agrárstratégia. Magyarország az ezredfordulón. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 165-174.

KRUPA András

- 1970 Negyedi káposztatermesztők Csanádalbertin és Nagybánhegyesen. Békési Élet V. Békéscsaba. 61-77.

KUCZI Tibor

- 1987 A második gazdaságról. Valóság XXX. 7. sz. 24-33.

KULCSÁR Kálmán

- 1988 Erdei Ferenc. A múlt magyar tudósai. Budapest.

LÁBADI Károly

- 1983 Dohányosok. A telecskai dohánytermesztés és szokincse. Telecska

LAKI László

- 1995 Falu – család – mezőgazdasági vállalkozás. A Falu. X. évf. 2. szám. 43-53.

LAMPLAND, Martha

- 2002 Vom Vorteil „kollektiviert” zu sein: Führungskräfte ehemaliger Agrargenossenschaften in der postsozialistischen Wirtschaft. In: HANN, Christopher (Hg.): Postsozialismus. Transformationsprozesse in Europa und Asien aus ethnologischer Perspektive. Frankfurt/New York. 55-90.

LAPU Istvánné

- 1983 Dinnyetermesztés Zsámbokon. Honismeret. XI. 6. sz. 29-32.

LÁSZLÓ – BENCSIK Sándor

- 1987 Bosnyák téri színjátékok. Szociográfiai regény.

LIMBACHER Károly

- 1917 A bolgárrendszerű zöldségtermelés és a korai főzelék és zöldségfélék termelése. Lőcse.
1928 A konyhakerti növények korai termesztése melegágyakban és üvegházakban és a bolgárrendszerű zöldségtermelés. Budapest

LIPPAI János

- 1664 Psoni kert. Második könyv. Veteményes kert. Bécs
1966 Psoni kert. (Reprint kiadás). Budapest

LOVAS KISS Antal

- 2005 Illegális eljárások mint adaptációs stratégiák egy régió mezőgazdasági struktúrájában. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 105-117.
2006 Piaci túlélés - kistüzemi lavírozás. A rendszerváltozás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban. Studia Folkloristica et Ethnographica 49. Debrecen
2007 „Itt már nem férfi és nő viszonyokról, hanem pénzről van szó.” A rendszerváltozást követően kialakult két sajátos nőszerep: a családfenntartó nő és a vállalkozó feleség. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.) Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére. Az Arany János Múzeum Közleményei XII. Nagykőrös-Debrecen. 193-204.

LUKÁCS László

- 1990 Palotaváros kertművelése. In: DEMETER Zsófia – GELENCSE József – LUKÁCS László: Palotavárosi emlékek. Székesfehérvár – Palotaváros története és néprajza. Székesfehérvár. 105-112.

MADARASSY László

- 1912 Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest.

MAJOR Miklós

- 1998 Egy kertészcsalád élete és gazdálkodása Szilágynagyfaluban a 20. század derekán. Néprajzi Látóhatár VII. 1-2. szám. 149-160.

MÁRKUS István

- 1973 Az utóparasztság arcképéhez. Szociológia 1. Budapest. 56-67.
1991a Az ismeretlen főszereplő. Magyarország felfedezése sorozat. Budapest
1991b A hazai mezőgazdasági kistermelés az 1960-70-es években. Századvég. 2-3. sz. 193-201.
1996 Polgárosodó parasztság. A magyar társadalomfejlődés egy faluszociológus szemével. Magyarország felfedezése sorozat. Budapest

MÁRTHA Zsuzsanna

- 1978 A libamáj a magyar gazdaságtörténetben. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Budapest. 357-395.

MEDGYESI Konstantin

- 2001 „Mi nem tudunk élni a hagyma nélkül.” Adatok a Makó és környéki hagymásvilág rendszerváltozás utáni társadalomrajzához. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Néprajzi Tanulmányok 3. Szeged. 151-186.

MEDVE Zsigmond

- 1956 A termelőszövetkezetek alapszabályai, különös tekintettel a háztáji gazdaságra. Útmutató a Társadalmi és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára. Budapest

MÉSZÁROS Ferenc

- 1984 A zöldségbetakarítás és előfeldolgozás gépesítése. Budapest.

MÉSZÁROS Rezső (szerk.)

- 1984 Bács-Kiskun megye gazdasági földrajza. Bács-Kiskun Megyei Tanács. Kecskemét.

MÉSZÁROS Sándor

- 1973 Az érdekeltség növelésének szövetkezeti formái és megoldásai a zöldség-gyümölcs forgalomban. In: GYENES Antal (szerk.): Szövetkezeti Kutató Intézet Évkönyve 1972. Budapest. 249-284.

METZNER Károly

- 1931 Kiskunfélegyháza múltja és fejlődése. Különlenyomat a Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző Intézet 1930/31. évi értesítőjéről. Kiskunfélegyháza. 3-16.

MEZŐSI Károly

- 1947 A Kiskunfélegyházi Állami Tanítóképző - Intézet 75 éves története. In: MEZŐSI Károly (szerk.): A Kiskunfélegyházi Magyar Királyi Állami Tanítóképző - Intézet értesítője az 1946/47. iskolaévről. Kiskunfélegyháza. 1-16.
1974 Kiskunfélegyháza településtörténete és XVIII. századi társadalma. Cumania II. Ethnographia. Kecskemét. 331-364.

MÓD László

- 2001 Gazdálkodás egy szentesi tanyán a XX. század közepén. In: ERDÉLYI Péter – SZÚCS Judit (szerk.): Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1999/2000 Szeged. 161-165.
2003a Bolgárkertészek Szentes környékén. A bolgárkertészkedés hagyományai Szentesen és környékén. A Szentesi Múzeum Füzetei 2. Szentes. 25-36.

- 2003b Bolgárkertészkedés Szentes környékén a levéltári források tükrében. In: A bolgárkertészkedés hagyományai Szentesen és környékén. A Szentesi Múzeum Füzetei 2. Szentes. 37-46.

MOLNÁR Ágnes

- 2005a Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. században. A kiskanisai „sáskák” példáján. Korall 19-20. 190- 217.
- 2005b Kényszervállalkozások és előremenekülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanisán. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 127-138.
- 2005c A kiskanisai „sáska”. Kertészkedési és piacozási hagyományok. In: BÁTI Anikó – BERKES Katalin – ELTER András – NOBILIS Júlia (szerk.): Parasztlelet, kultúra, adaptáció. Budapest. 221-238.

MOLNÁR Imre (szerk.)

- 1971 A termelőszövetkezeti közös és háztáji gazdaságok kapcsolata. Budapest

MOLNÁR József

- 1996 A háztáji. In: OROSZ István - FÜR Lajos - ROMÁNY Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Budapest. 631-645.

MUSKOVICS Andrea Anna

- 2009 Bolgárkertész csoportok letelepedése és működése Esztergom körzetében. In: MOLNÁR Gergely (szerk.) Tisz(t)ázások – Hallgatói tanulmányok Szilágyi Miklós 70. születésnapjára. Budapest. 145-160.

NAGY Angéla

- 1987 Adatok a kalocsai paprikakereskedelem történetéhez. In: SZTRINKÓ István (szerk.): Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1986. Kecskemét. 108-116.

NAGY Dezső

- 1956 A „hegyhúzó”. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1956. Szeged. 91-101.
- 1971 Újabb (külföldi) adatok a hegyhúzó történetéhez. Agrártörténeti Szemle. XIII. 1-2. 72-76.

NAGY Lajos

- 1878 A jászkun birtokviszonyok fejlődése.

NAGY Lajos

- 1930 Nagykőrös város gyümölcs-, zöldség- és főzelék- termelésének állapota 1930-ban. Nagykőrös

NAGY CZIROK László

1959a Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest

1959b Száraz- és szélmolnárok élete a Kiskunságon. Budapest.

NAGYVÁTHY János

1791 A szorgalmatos mezei gazda. I-II. Pest

1821 Magyar praktikus termesztő. Pest

NEMES Gusztáv

1996 Vadkeleti farmerek, avagy egy gazdaság útja a háztájiástól a vállalkozásig. Társadalomkutatás 1996/3-4. Budapest. 194- 214.

OBERMAYER Ernő

1921 A fűszerpaprika szántóföldi termelése. Budapest

ORBÁN Sándor

1972 Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945-1968. Budapest

1980 Tanyaközpontosítási, községecsítési kísérletek a felszabadulás után. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. 362-398.

OROS Iván – SCHINDELE Miklós

1985 A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett emberi munka. Statisztikai Szemle. 1985/10. sz. 968-987.

OROSZ István

1980 A „rideg” tanya. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. 170-216.

1994 A dinnyés kertekről. In: NOVÁK László (szerk.): Néprajzi Tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. Studia Comitatus 23. Szentendre. 407-411.

OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál (szerk.)

1996 Magyarország agrártörténete. Budapest

OZSVÁTH Gábor Dániel

1999 Székelyek és csángók a csolyóspálosi homoki gazdaságokban. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Migráció és anyagi kultúra a Duna-Tisza közén. Táj és népi kultúra 2. Szeged. 157-176.

2005 Előretolt kontaktzónák a vendégmunka tükrében. In: KLAMÁR Zoltán (szerk.): Etnikai kontaktzónák a vendégmunka tükrében a 20. század második felében. Múzeumi Füzetek Aszód 53. Aszód. 83-106.

PALÁDI - KOVÁCS Attila

- 1982 Piac és vándorárusítás a Losonc-vidéki kertészfalvak életében. In: BALASSA István – UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen. 377-385.
- 2001 Baromfitartás. In: PALÁDI KOVÁCS Attila – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest. 771-799.

PÁLFAI Imre

- 1994 Összefoglaló tanulmány a Duna-Tisza közti talajvízszint-süllyedés okairól és a vízhiányos helyzet javításának lehetőségeiről. In: a Nagyalföldi Alapítvány Kötetei III. Duna-Tisza közti hátság vízgazdálkodási problémái. Békéscsaba.

PALOV József

- 1971 Adatok a Békés megyei zöldségöntözések fejlődéstörténetéhez (1890-1944) Békési Élet VI. 553-565.
- 1985 Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 8. Békéscsaba

PAPP Árpád

- 1999 Vendégmunkások vagy menekültek? In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Migráció és anyagi kultúra. Szeged. 145-155.

PATAY János

- 1978 Az ÁFÉSZ-ek szerepe a háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének fejlesztésében és integrálásában. Mezőgazdasági Főiskola. Kaposvár

PENEVA – VINCZE, Lili

- 1981 Hagyományörzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. Ethnographia XCII. 452-459.

PIROSKA István

- 2000 Fülöpjakab történetéből. In: BÁTHORI Istvánné – RIGÓ Joakimné (szerk.) Millenniumi emlékkönyv. Fülöpjakab 11-22.

RÁCZ István

- 1980 A tanyarendszer kialakulása. In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. 97-149.

RAPAICS Raymund

- 1940 Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon.

RÉVÉSZ István

- 1915 A hazai bolgár és bolgár rendszerű kertészetek statisztikai ismertetése. Budapest.

ROMÁNY Pál

- 1970 A tanyarendszer ma. Budapest

- 1972 Mai tanyák. Valóság 12. sz. 62-66.
 1996 Honnan – hova – hogyan? In: OROSZ István - FÜR Lajos - ROMÁNY Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Budapest. 723-725.
 2006 Emlékezem, mert még vagyok. In: TÓTH Ferenc (szerk.): Erdei Ferenc Társaság Füzetei 19. Makó. 26-40.
 2009 Erdei Ferenc. In: TÓTH Ferenc (szerk.): Erdei Ferenc Társaság Füzetei 21. Makó. 3-16.

ROMÁNY Pál – SZEIFT Istvánné

- 2006 Más idők – Mai tanulságok Erdei Ferencről. In: TÓTH Ferenc (szerk.): Erdei Ferenc Társaság Füzetei 19. Makó. 3-25.

SÁGI Norberta

- 2002 Földművelés Újszilváson. In: NOVÁK László Ferenc (szerk.): Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés. Az Arany János Múzeum Közleményei IX. Nagykőrös. 291-303.
 2003 Gépállomások szervezése és működése az 1950-es években (Kecskemét) A Szántó Kovács Múzeum évkönyve 6. Orosháza. 93-102.
 2005a A Kecskeméti Kiskert Szövetség megalakulása és működése (1917-1931) In: SZABÓ Attila (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából XX. Kecskemét. 157-176.
 2005b Közalkalmazottak, köztisztviselők a földeken. In: BÁRTH János (szerk.): Múzeumi kutatások Bács - Kiskun megyében az ezredfordulón 10. (1999-2005) Kecskemét. 129-138.
 2006 Könyvből gazdálkodni. Fél évszázad törekvései a gazdálkodás fejlesztésére (Kecskemét, 1870-1930). Cumania 22. Kecskemét. 141-163.
 2007 Voltak-e német kertészek a kecskeméti piaristáknál? Nyomozás a kecskeméti piarista rendház Históriai Domusában (1870-1900). In: FERENCZ Árpád (szerk.): Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia tanulmánykötete. Kecskemét. 409-412.

SÁRI Zsolt

- 2007 Gazdálkodói mentalitás és polgárosodás – Jelenkori változásvizsgálatok Muraszemenyén. Ethnographia 118. (2007) 1. sz. 71-83.

SÁRKÁNY Mihály

- 1983 Parasztság és termelési viszonyok. Népi kultúra - népi társadalom. XIII. 21-37.

SASVÁRI Sándorné

- 1969 Kalocsai fűszerpaprika termesztés. Budapest

SCHNEIDER, Thomas

- 1996 „Viel Gutes sieht man nicht?”-Zur Situation der Landwirtschaft in Hajós. In: Hajós- ein ungardeutsches Dorf im Umbruch. Studien zur Volkskultur 20. Mainz 141-169.

- 2000 Landwirtschaft in Hajós. Agrarhistorie und sozialer Wandel in ein ungarndeutschen Dorf. In: Studien zur Volkskultur 27. Mainz
- SCHWARCZ Gyöngyi
2003 Mit ér a siker, ha soltvadkert? Szociológiai Szemle 2003/1. sz. 118-136.
- SELMECZI - KOVÁCS Attila
1993 A magyarországi olajnövény-kultúra. Történeti-néprajzi monográfia. Budapest
- SIMÓ Tibor
1970 Szőlő- és gyümölcstermelő szakszövetkezeteink.(Egy kísérlet karriere). Budapest
- SIMON András
2002 Mentatermesztés egy bántási faluban. In: BARNÁ GÁBOR – KÓTYUK ERZSÉBET (szerk.): Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. Budapest – Szeged. 208-220.
- SIMONNÉ PINTÉR Piroska
2000 Emlékeim szülőfalumról. In: BÁTHORI ISTVÁNNÉ – RIGÓ JOAKIMNÉ (szerk.) Millenniumi emlékkönyv. Fülöpkab. 136-138.
- SIPOS Aladár
1996 Az agrárátalakulás a '90-es évek legnagyobb vállalkozása. In: OROSZ ISTVÁN - FÜR LAJOS - ROMÁNY PÁL (szerk.): Magyarország agrártörténete. Budapest 549-566.
- SIPOS JENŐNÉ SOMODI MÁRIA
1985 A makói hagymatermesztés szakszókincse. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 29. Budapest
- SIPOS ZSUSZANNA
1959 Dunavecse. Adalékok egy alföldi község kertkultúrájának kialakulásához. Agrártörténeti Szemle II. 190-216.
- SOLYMOS EDE
1976 A bajai fokhagymavásár. Múzeumi Kurír, 20. sz. II. köt. 10. sz. Debrecen. 84-87.
- SOMOGYI IMRE
1942 Kertmagyarország felé. Budapest
- SOMOGYVÁRI ZOLTÁN
1980 Kiskunfélegyháza. Kecskemét

SOMOS András – ANGELI Lambert
1962 Zöldséghajtatás. Budapest.

SOMOS András - KORÓDI László - TÚRI István
1969 Műanyaggal borított berendezések a zöldségtermesztésben. Budapest
1980 Zöldséghajtatás. Budapest

SURÁNYI Dezső
1981 Bolgárkertészek Ceglédén és hatásuk a város zöldségtermesztésére.
Agrártörténeti Szemle XXIII. 163-187.
1985 Kerti növények regénye. Budapest

SZABÓ Ferenc
1963 Közös és háztáji gazdaságok kapcsolatának néhány kérdése. Budapest

SZABÓ István
1929 A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember IX. 214-244.
1976 Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.
Budapest

SZABÓ István
1986 A laskagomba termesztése. Budapest

SZABÓ Kálmán
1918 Ősi halászat nyomai Kecskemét környékén. Ethnographia XXIX. 115-128.
1934 Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja. Kecskemét
1937 Kecskeméti Múzeum halászati gyűjteménye. Néprajzi Értesítő XXIX.
136-163, 376-415.
1942 Kecskemét pástörélete. Néprajzi Értesítő XXXIV. Budapest. 1-62.

SZABÓ László
1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken.
Néprajzi Értesítő. XLVII. 133-158.
1968 Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX-XX.
században. Damjanich János Múzeum Közleményei. 15-18. Szolnok.
1973 A jászdózsaí fokhagymatermesztés. In: Szabó László (szerk.): Jászdózsa és
a palócság. Eger-Szolnok. 287-308.
1981 A paraszti munkaszervezet mai formái. Múzeumi Levelek 37-38. sz.
Szolnok 27-43.
1982 Jászság. Budapest
1985 A parasztság mai jellemvonása. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Az agrár
életmód változása. Néprajzi vizsgálatok. Szeged. 24-39.
1990 Jászsági kirajzások és a jász puszták benépesedése a 19. században. In:
JUHÁSZ Antal (szerk.): Migráció és település a Duna-Tisza közén. Szeged.
21-43.

- 1997 Tájátalakítás és a kultúra egyesülése. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Migrációs és település a Duna-Tisza közén. Szeged, 21-43.
- 2008 Néprajzi gyűjtések a Duna-Tisza közén. Monumenta Muzologica 2. Sztrinkó István hagyatéka alapján írta és sajtó alá rendezte Szabó László. Kecskemét

SZABÓ Piroska

- 1998 A magángazdálkodás visszatérése (egy őrségi példa). Népi kultúra - népi társadalom XIX. Budapest. 205-216.
- 2001 Régi - új gazdálkodók egy délföldi tanyás településen. In: HÁLA József – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Számadó. Tanulmányok Paládi Kovács Attila tiszteletére. Budapest. 129-137.
- 2002 A közös tudás és az egyéni kvalitások motívumai a jelenkori zombói kisüzemek működtetésében. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesszők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ. 75-87.

G. SZABÓ Zoltán

- 2002 A birtokviszonyok alakulása egy mezőföldi községben az 1990-es években. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesszők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ. 109-130.

SZÁLLÁSI László

- 1977 Bulgárkertek Esztergom környékén. Új Forrás 1977/3. szám. 102-110.

SZALVA Péter

- 1959 A szentesi paprika. Budapest
- 1969 Szentes és vidéke zöldségtermesztésének kifejlődése, jelenlegi helyzete és jövője. Szentes

SZAPPANOS Jolán

- 1981 A nagy pusztán. A XIX. századbeli bugaci pásztorélet ismertetése. Kecskemét

SZERELEMHEGYI Tivadar

- 1882 Kis-Kun-Félegyháza város monographiája. Nagy-Kőrös.

SZILÁGYI Miklós

- 2001 Kerti növénytermesztés – kertészkedés. In: PALÁDI KOVÁCS Attila – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest. 462-493.
- 2002 Mai kisüzemi agrárgazdaságok néprajzi kutatásának lehetőségei. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesszők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ. 7-15.

- 2005 Bevezetesként: az utóparaszi hagyományokról. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 9-16.

SZILÁGYI Miklós (szerk.)

- 2002 Utak és útvesztők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ.

SZINNYEI József (szerk.)

- 1893-1901 Magyar tájszótár 1-2. Budapest.

SZTRINKÓ István

- 1994 Paraszi tájalakító tevékenység a Duna-Tisza közén. In: NOVÁK László (szerk.): Studia Comitatus 23. Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. Szentendre. 65-76.

SZÜCS Judit

- 1990 Pálmonostora betelepülése. In: Juhász Antal (szerk.): Migráció és település a Duna-Tisza közén 1. Szeged. 79-91.
- 1993 Migráció és társadalmi rétegződés Pálmonostora és Jászszentlászló példáján. In: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Budapest- Szeged. 1696-1701.
- 1997 „Eleven kis falu...” Jászszentlászló betelepüléséről, történetéről és társadalmáról. In: JUHÁSZ Antal (szerk.): Migráció és település a Duna-Tisza közén 2. Szeged. 109-128.
- 2002 A bolgárkertészek termékeinek hatása a népi táplálkozásra Csongrád és Szentés példáján. Létünk. XXXII. évfolyam. 2002. 3-4. szám. Újvidék. 75-84.
- 2003 A szentesi paprikáról. In: A bolgárkertészkedés hagyományai Szentesen és környékén. A Szentési Múzeum Füzetek 2. Szentés. 11-23.

SZÜCS Judit (szerk.)

- 2001 Tanulmányok Jászszentlászlóról. Jászszentlászló

SZÜCS Kálmán

- 1975 A fűszerpaprika termelése és feldolgozása. Budapest

TAKÁCS Lajos

- 1963 Ületetőfák Magyarországon. Ethnographia LXXIV. 350-373.
- 1964 Dohánytermesztés Magyarországon. Budapest
- 1974 Ásóbotok, ásók, kapák. Néprajzi Értesítő LVI. 121-130.

TÁLASI István

1936 A Kiskunság népi állattartása.

1977 Kiskunság. Budapest

TÉGLA Zsolt

2004 A zöldségajtatás méretökonómiai kérdései. Budapest

TERBE István

1997 Folia alatti zöldségtermesztés. Budapest.

TERBE István – HODOSSI Sándor – KOVÁCS András

2005 Zöldségtermesztés termesztő-berendezésekben. Budapest

TÓTH Ferenc

1969 A makói hagyma történetének néhány fejezete. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/1. Szeged. 55-85.

1982 Egy makói hagymás család életútja. Makói Múzeum Füzetei 26. Makó

1998a A makói hagyma. Makó monográfiája 2. Makó

1998b Hagymányos hagymatermelés Makón. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Ethnographicae 2. 75-117. Szeged

2008 Hagyma és zöldségtermesztés. In: TÓTH Ferenc (szerk.): Makó néprajza. Makó monográfiája 3. Makó, 184-195.

TÓTH Ferenc (szerk.)

1997 A makói hagyma múltja, jelene és jövője. Makó

TÓTH Istvánné

1995 Kunszállás története. Kunszállás

TÓTHFALUSI Miklós

1847 A magyar gazda mint kertész. Pest

TÖRÖCSIK István

2002 Dinnyetermesztés napjainkban. In: SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utak és útvesszők a kisüzemi mezőgazdaságban. 1990-1999. Budapest MTA Néprajzi Kutatóintézete - MTA Társadalomkutató Központ. 189-195.

TURAI Tünde

2005 A beváltatlan, mert beválthatatlan remények. Az idős generáció a tulajdonviszonyok visszarendezése után Szilágyborzáson. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Rendszerváltás Magyarországon. Műhelytanulmányok. MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ. Budapest. 479-490.

TÚRI István
1993 Zöldségajtatás. Budapest

Új Magyar Tájszótár 2.
1988 Budapest

Új Magyar Tájszótár 3.
1992 Budapest

VARGA Gyula
1974 A bolgárkertek és a magyar konyhakertkultúra. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen. 387-401.
1975 A derecskei hagyma- és zöldségtermesztés. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1973. Debrecen. 259-280.
1988 A zellertermesztés hagyománya Monostorpályiban. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1987. Debrecen. 169-183.
1993 A hajdúbagosi és konyári dinnye. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1991. Debrecen. 175-191.

VÉGH Kálmán Mátyás
1916 Bolgárkertészet. Pátria Rt. Budapest

VIGA Gyula
1991 A jármi dinnye. In: UJVÁRY Zoltán (szerk.): Régió és kultúra. Tanulmányok Szatmár néprajzáról Gunda Béla tiszteletére. Debrecen. 91-124.
1996 Hármastáron. Tanulmányok a Bodrogtörz változó népi kultúrájáról. Officina Musei 4. Miskolc

VINCZE Klára
1958 Kecskemét szőlő-, gyümölcs és zöldségtermesztésének fejlődése. Megyei Statisztikai Értesítő Közlemények. Kecskemét.

ZAKARIÁS Erzsébet
1995 Nemi szerepek a növénytermesztésben Erdővidéken. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3. Kolozsvár. 27-33.

ZENTAI János
1965 Hevesi dinnyések Ormánságban. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1964. 193-204. Pécs

Adattári források

BOROSS Marietta

É.n. Magyarországi kertkultúrák néprajza. Különös tekintettel a szántóföldi kertművelésre. Doktori disszertáció kézírata. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, lásd EA 8799

1952a Kertgazdálkodás, dinnyetermesztés. Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára lásd EA 2627. Budapest

1952b Kertgazdálkodás, dinnyetermesztés. Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, lásd EA 2721. Budapest

1952c Dinnyések, piacozás. Kézirat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára, lásd EA 3044. Budapest

Statisztikai források

KECSKÉS Csaba (szerk.)

2000 Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000. (ÁMÖ) Földhasználat Magyarországon a 2000. évben. Településsoros adatok. KSH. Budapest.

Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Budapest. 1926.

PINTÉR László (szerk.)

2000 Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben Területi adatok. Budapest.

KSH

1937 Új sor. 100. Magyarország állatállománya, gazdasági felszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben. Budapest.

KSH Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága

1959 Bács-Kiskun megye fontosabb statisztikai adatai. Kecskemét

KSH Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága

1995 Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 1995. Kecskemét.

KSH

2001 Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv 2000. Budapest

KSH Szegedi Igazgatósága

2005 Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve 2004. Szeged.

Folyóiratokból felhasznált cikkek

BARTALOS Tivadar

- 1968 Szamóca a fólia alatt a Vecsési ÁG-ban. Kertészet és Szőlészet 1968. XVII. évfolyam 5. szám 118.

ERDEI Ferenc

- 1970 A magyar kertészet 25 éve. Kertészet és Szőlészet 1970. XIX. évfolyam 7. szám 195-196.

ERDŐSI József

- 1969 A kertészet helyzete és fejlesztése Bács-Kiskun megyében. Kertészet és Szőlészet 1969. XVIII. évf. 4. szám 99-103.

Hirdetés

- 1963 Kertészet és Szőlészet 1963. XII. évfolyam 4. szám, 23.

(-int)

- 1968 Egy „mechanizmus-érzékeny” ágazat. Kertészet és Szőlészet 1968. XVII. évfolyam 8. szám 206-207.

IZSÁK Károly

- 1952 Városellátásunk. Kertészet Szőlészet 1952. I. évfolyam 2. szám. 2.

KRISTÓF S. Pál

- 1953 Az üveg alatti termelés fejlesztéséért. Kertészet és Szőlészet 1953. II. évfolyam 6. szám 1.

MESSINGER Gézané

- 1968 Hasznosítsuk üvegfelületeinket gombatermesztéssel és aszalással. Kertészet és Szőlészet 1968. XVII. évfolyam 15. szám 413.

SCHEITZ Endre

- 1967 A műanyag fólia használatának újabb módszere. Kertészet és Szőlészet 1967. XVI. évfolyam 3. szám 9.

SOMOS András

- 1958 V. Nemzetközi kertészeti kongresszus tanulságai. Kertészet és Szőlészet VII. évfolyam 6. szám 8-9.

SOMOS András - FILIUS István

- 1961a A műanyagfólia jelentősége korai zöldségtermesztésünkben 1. Kertészet és Szőlészet 1961. X. évf. 9. szám 19-21.
1961b A műanyagfólia jelentősége korai zöldségtermesztésünkben 2. Kertészet és Szőlészet 1961. IX. évf. 10. szám 12-14.

- 1961c A műanyagfólia jelentősége korai zöldségtermesztésünkben 3. Kertészet és Szőlészet 1961. X. évf.11. szám 9-10.
- 1961d A műanyagfólia jelentősége korai zöldségtermesztésünkben 4. Kertészet és Szőlészet 1961. X. évf. 12. szám 13-14.
- SOMOS András - KORÓDI László - TÚRI István
1970 Nagy fóliasátrak. Kertészet és Szőlészet 1970. XIX. évfolyam 6. szám
- SOMOS András – TÚRI István
1968 A műanyagfóliás zöldségfajták korszerűsítéséhez. Kertészet és Szőlészet 1968. XVII. évfolyam 1. szám 36-37.
- S-K
1969 A jövő útja: a fűtéssel kombinált fóliás termesztés. Kertészet és Szőlészet 1969. XVIII. évfolyam 10. szám 295.
- SZABÓ Ambrus
1961 A műanyagok kertészeti felhasználásának tapasztalatai. Kertészet és Szőlészet 1961. X. évfolyam 2. szám. 9-10.
- ZILINSZKY György
1966 A fólia alatti korai zöldségtermesztés. Kertészet és Szőlészet 1966. 6. melléklet a Kiskert. 17. oldal
- Név nélkül
1952 Újító-hónap. Kertészet és Szőlészet 1952. I. évfolyam 7. szám 13.
- Név nélkül
1953 Munkák helyes szervezése a termelőszövetkezeti zöldségkertészetben. Kertészet és Szőlészet 1953. II. évfolyam 3. szám 11.
- Név nélkül
1953 Új kedvezmények a zöldség- és magtermelési szerződéseknél. Kertészet és Szőlészet 1953 II. évfolyam 10. szám. 5.
- Név nélkül
1955 A magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatairól Kertészet és Szőlészet 1955. IV. évfolyam 6. szám. 1.
- Név nélkül
1967 A Sasad Téves virágkertészete. Kertészet és Szőlészet 1967. VI. évfolyam 17. szám. 6-7.